

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Україна:

ЛЮБЛІНЬСЬКА УНІЯ
ТА НАРОДЖЕННЯ
НОВОЇ ВІПЧИЗНИ

Віктор Горобець

Україна:

Люблінська унія
та народження
нової Вітчизни

НБ ПНУС

764913

Київ
КРІОН
2009

УДК 94(477)"14"
ББК 63.3(4Укр)4
Г 70

Керівники проекту:

А. В. Толстоухов — доктор філософських наук, член-кореспондент АПН України, Президент Інституту стратегічної політики;
В. О. Зубанов — Президент Благодійного Фонду «Схід—Захід разом».

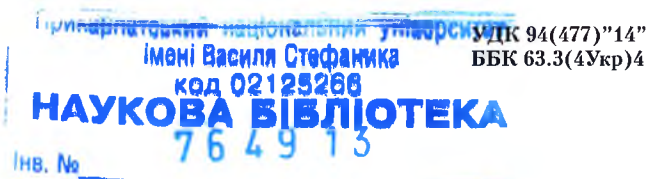
Автор

Доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України *В. М. Горобець* — провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, завідувач Центру соціальної історії, професор кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Г 70 **Горобець В. М.**
Україна: лоблінська унія та народження нової вітчизни. / Віктор Горобець. — К.: Кріон, 2009. — 204 с.: іл.
ISBN 978-966-1658-26-3

Нова книга відомого українського історика професора Віктора Горобця представляє історію України на одному з найбільш драматичних і переламних етапів її розвитку — народженні нової європейської держави — Речі Посполитої — та входженні до її складу українських земель. У центрі уваги історичної розповіді про важливі історичні події обов'язково перебуває Людина, Особистість, котрій притаманні як гідна подиву велич духу, так і варту розуміння й співчуття загальнолюдська слабкість і беззахисність.

Книга доступно розповідає про складні історичні події широкому читачьому загалу, а також стане в нагоді тим, хто професійно вивчає українську історію — викладачам, учителям, студентам, учням.

ISBN 978-966-1658-26-3

© Зубанов В. О., Толстоухов А. В., 2009
© Горобець В. М., 2009
© Видавництво «Кріон», 2009

Часи великих перемін

Перебіг історичного часу далеко не завжди синхронізується з плином часу природного або ж іншими словами, астрономічного. І якщо характерною ознакою останнього є рівноплинна вивіреність його поступального руху, який піддається фізичному виміру, то у випадку з часом історичним таку універсальність важко навіть уявити. Надто вже багато у формуванні його динаміки ходу задіяно різнопланових соціальних, політичних, економічних і будь-яких інших складових, кожна з яких має власну інерцію розвитку, позначену власним часовим ритмом.

Іноді історичний час настільки уповільнює свій хід, що буквально завмирає на місці, консервуючи в такий спосіб практично в незмінному вигляді на десятиліття, а підчас і на цілі століття суспільні устої, державні порядки, соціокультурні уподобання тощо. Натомість іншим разом трапляються настільки неймовірні прискорення історичного часу, що за мізерно короткі його проміжки — якийсь там рік, два чи п'ять — життя змінюється докорінно. Це при тому, що за іншого часового ритму для таких змін знадобилися б десятиліття, а то і століття.

У європейській історії чи не найвиразніше така кардинальна зміна ритму історичного часу простежується на етапі переходу від повільного і загалом

▲ *Mappa mundi* Фра Мауро. 1459 р.

прогнозованого Середньовіччя до бурхливого й інтригуючого своєю непередбачуваністю Нового часу. Часу, коли з великими відкриттями Христофора Колумба і його послідовників до невпізнання змінилася географія

▲ *Тріумф Часу*. Гравюра Петра Брейгеля Старшого

Гравюра всевітньо відомого фламандського художника наповнена глибоким філософським змістом. Насамперед увагу глядача привертає постаць античного до-олімпійського божества Кроноса (сина Урана і Геї, батька Зевса), котрий пожирає свого власного сина. Лівою рукою Кронос тримає Змію, яка кусає свій власний хвіст — у східних культурах символ безкінечної циклічності часу. Цю саму безкінечність передають і зображення на задньому плані художнього подаття, де представлено замивання і руйнування природи в осіню пору року та, натомість, її увічнене як живими, так і мертвими плодами. У процесі пробудження і розквіт навесні. На передньому плані людина представлена як живими, так і мертвими плодами. У процесі руху Час руйнує все те, що створювалось людиною і було сенсом буття: предмети побуту, зброю, одяг, знаряддя праці, і навіть музичні інструменти та книги. Усе перетворюється в непотріб. А вслід за Часом на виснаженій шкідливі самі Смерть. Утім, не все так безнадійно, адже замиває процесію не сумнозвісна пані з косою, а гордовито посаджена на велетенському слоні Слава. Ось вона й замивається опісля всього того, що так швидко минається...

▲ Здобуття Константинополя Османами. Фреска XV ст.

тогочасного Світу; коли під впливом ідей Нікколо Макіявеллі динамічно трансформувалися погляди на політику і державу; ідеї Реформації розбили ідейну й організаційну єдність західного християнства; а перед тим здобуття Османами Константинополя надзвичайно гостро поставило питання про спроможність християнської цивілізації ефективно протистояти мусульманському проникненню на Європейський континент.

Відомий німецький історіософ, батько та-

кого впливового напрямку в сучасній світовій історичній науці як «історія понять» Райнгарт Козеллек, тривалий час розмірковуючи над феноменом історичного часу, дійшов, здавалось би, парадоксального висновку щодо некоректності взагалі самого вживання поняття «історичний час» у граматичній формі однини — надто вже багато різноспрямованих і різноприскорених історичних процесів розгортаються в межах одного й того ж астрономічного темпорального відтинку. Тож, наприклад, для одних країн перехід від Середньовіччя до Нового часу відбувся з об'єднанням Арагона і Кастилії на Піренейському півострові (1479), для інших — з відкриттям Колумбом Америки (1492), ще для інших — початком Реформації (1517) тощо.

Для України такою рубіжною віхою в її історичному розвитку стала безумовно дата появи на мапі Європи нової потужної держави — Речі Посполитої та входження переважної більшості українських земель до її складу.

Власне, переломним моментом стало не лише саме проголошення влітку 1659 року акту Люблінської унії. А й той відтинок історичного часу, коли три-

▲ Один з найдавніших гербів Любліна

Панорама Любліна (фрагмент). Гравюра А. Хогенберга ▶

▲ Учасники Люблінського сейму. Фрагмент картини Яна Матейка «Люблінська унія»

вала напружена підготовча робота до проголошення для багатьох народів Центральної і Східної Європи по справжньому доленосних рішень; коли в січні—липні 1659 року кипіли пристрасті на сеймі в Любліні; коли впродовж наступних років тривало переосмислення зробленого, виправлення допущених помилок і вдосконалення державного організму і так однієї з найпередовіших, як на той час, європейської держави. Власне, усе те, що було генетично пов'язане з народженням і становленням Речі Пос-

политої, а також з небаченим раніше переходом такої значної за розмірами української частини Великого князівства Литовського до складу Корони Польської та розбудовою нової спільної вітчизни має всі підстави для того, аби бути виокремленим в окремий історичний період.

Враховуючи ж важливість Люблінського процесу як для всієї Європи загалом, так і України зокрема, цей відтинок часу має всі підстави для того, аби претендувати на звання історичної доби. Адже в цей час не лише набуло неймовірного прискорення соціальне, політичне й економічне життя в регіоні. Відбулися по справжньому принципові зміни у функціонуванні державних інституцій і системи судочинства, істотно зріс військово-мобілізаційний потенціал об'єднаної держави. Важливі трансформації спостерігались в організації соціальної взаємодії, розширенні меж шляхетського самоврядування й повноцінного залучення шляхти до участі у виробленні засад державної політики, налагодженні контролю за діяльністю монарха, недопущення визрівання в його політиці абсолютистських тенденцій.

Ясна річ, що розширення прав одних неминуче супроводжується їхнім обмеженням для інших. Так само й пасивність однієї політичної еліти в часи важливих змін надає шанс іншій еліті ствердитись за її рахунок. На жаль, як перше, так і друге в часи Люблінських трансформацій проявилось передовсім у стосунку до України, принісши з одного боку посилення визиску непривілейованих верств місцевого населення як своїми, так і чужими панами-аристократами, а з друго-

го боку унеможливило збереження повноцінної політичної суб'єктності для України. Остання обставина навіть у дуже короткій історичній перспективі негативно проявилась у різних сферах державного життя спільної вітчизни. А в довгостроковій взагалі завершилась братовбивчим збройним конфліктом середини XVII ст., що приніс

◀ Символ поєднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в часи Люблінської унії. Фрагмент пам'ятного знаку на честь Люблінської унії у Любліні

▲ Мапа Великого князівства Литовського і Королівства Польського Вацлава Городецького. 1562 р.

▲ Алегорія часу. Середньовічна гравюра

величезні людські втрати та суттєво підірвав потенціал Речі Посполитої, яка з того моменту поволі почала підпадати під вплив своїх більш відмобілізованих у політичному та військовому відношеннях сусідів.

Так чим же була для України Люблінська унія? Чи мало українське суспільство свій інтерес у цих важливих міжнародних перетрубаціях? І якщо так, то чому на відміну від Польщі і Литви тогочасна українська еліта не змогла відстояти політичну відрубність своєї малої вітчизни? Чого виявилось більше від участі України в польсько-литовському унійному процесі: втрат чи здобутків? Чи можна було уникнути перших і примножити другі?

На наш погляд, ці питання надто важливі, аби нехтувати можливістю дошукатись істини — навіть, якщо нині минає 440 літ від тих вікопомних діянь.

Питання важливі не лише для розуміння українського минулого, а й, вочевидь, для переосмислення ролі України у сучасній європейській політиці та, можливо — будемо тишити себе й такими сподіваннями — для знаходження Українською державою собі гідного й історично вмотивованого, легітимного місця серед європейського співтовариства в майбутньому.

Віктор Горобець

Різні пагони спільного давньоруського стовбура

Українські землі, що в часи Київської Русі формували серцевину потужної середньовічної європейської держави, на перехідному від Середньовіччя до раннього Нового часу етапі історичного розвитку виявились розпорошеними по різним державним утворенням — Польському королівству, Великому князівству Литовсько-Руському, Великому князівству Московському, Угорському королівству, Молдавському князівству, а також різних улусах Золотої Орди.

Зрозуміло, що більш чи менш тривале (в одних випадках воно тривало століття, в інших — десятки років) перебування в різних політичних, соціальних, етноконфесійних умовах неминуче наклало свій відбиток на формування політичної культури, соціального укладу й ментальних установок місцевого українського населення, творячи у такий спосіб різнобарвний, часом несхожий, але генетично й історично споріднений український етнос. І для того, аби ліпше зрозуміти сенс і логіку багатьох непростих подій та історичних процесів, що розгортались у далекій і близькій ретроспективі на українських теренах упродовж багатьох століть (а інколи навіть нагадують про себе і в наш час) — важливо з'ясувати специфіку суспільного, економічного, конфесійного життя різних частин українських земель у часи, коли вони волею долі були відірваними одна від другої.

Україна-Русь Галицька і Подільська

Остаточний занепад Давньоруської держави із центром у Києві, що не встояла під натиском війничих орд хана Батия, дозволив на деякий час — у роки правління Романа Мстиславовича і особливо Данила Романовича (Данила Галицького) — перебрати Галицько-Волинському князівству роль безумовного лідера Південно-Західної Русі на себе.

Сину Данила Галицького Леву Даниловичу наприкінці XIII ст. до успадкованих від батька і брата

Шварна земель, вдалося долучити до своєї держави на деякий час і Люблінську землю, а також частину Закарпаття з містом Мукачево. А на початку XIV ст. онук Данила Галицького Юрій I Левович (бл. 1250—1308), «муж мудрий та ласкавий», за якого «Руська земля тішилася спокоєм і славилася своїм багатством», скориставшись із внутрішніх ускладнень у Золотій Орді, зумів не лише знову об'єднати у єдине ціле Галицько-Волинську державу, а й пересунути південні кордони своїх володінь до нижньої течії Дністра і Південного Бугу, добитись від Константино-

▲ Центральна і Східна Європа на мапі Миколая Кузанського. Страсбург. 1520 р.

▲ Розорення Русі монголами. Мініатюра з Лицевого літописного зводу XVI ст.

польського патріарха створення окремої Галицької митрополії. Важкі випробування чекали на Галицько-Волинську державу після смерті останнього номінального представника династії Романовичів Юрія (Боєслава) II Тройденовича (сина мазовецького князя Тройдена й Марії Юрївни, сестри Лева та Андрія). Смерть Юрія II у квітні 1340 року (був отруєний своїми ж підданими боярами, незадоволеними внутрішньою і зовнішньою політикою князя) співпала з помітним ослабленням Галицько-Волинської держави, яка впродовж десятиліть була вимушена стримувати собою натиск войовничих кочівників зі Сходу. Свого часу польський король

▲ *Батий* король Владислав Локетек навіть захопило називав своїх східних сусідів, галицько-волинських князів Льва й Андрія, «непереможним щитом проти жорстокого племені татар». Проте роки і десятиліття відчайдушного стримування степовиків мали свою фатальну ціну. Вкрай не-

▲ Початок князіння Данила Романовича Галицького. Мініатюра з Лицевого літописного зводу XVI ст.

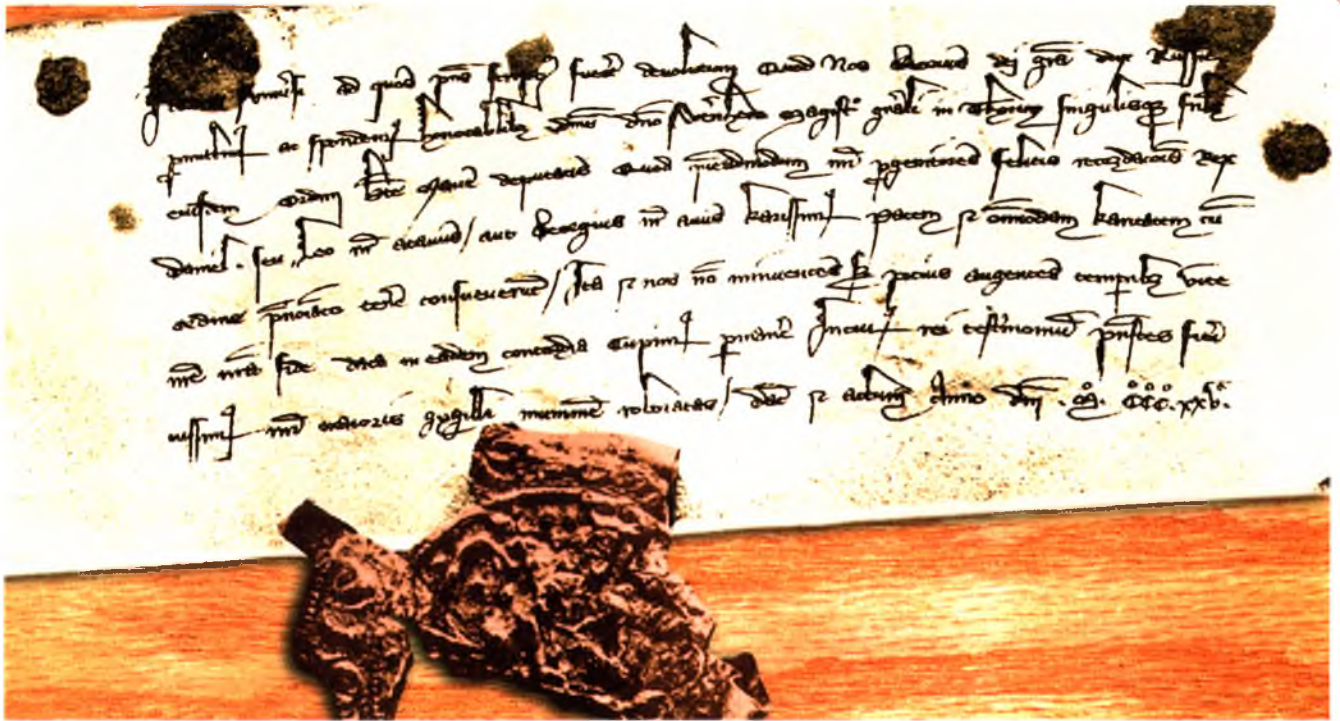
безпечним виявилось ослаблення держави в часи, коли найближчі сусіди – Польське і Угорське королівство та Литовське і Московське князівства – якраз переживали часи свого військово-політичного

▲ Пам'ятник Данилу Галицькому у Львові

▲ Юрій Львович. Малюнок XIX ст. за маєстатичною печаткою князя

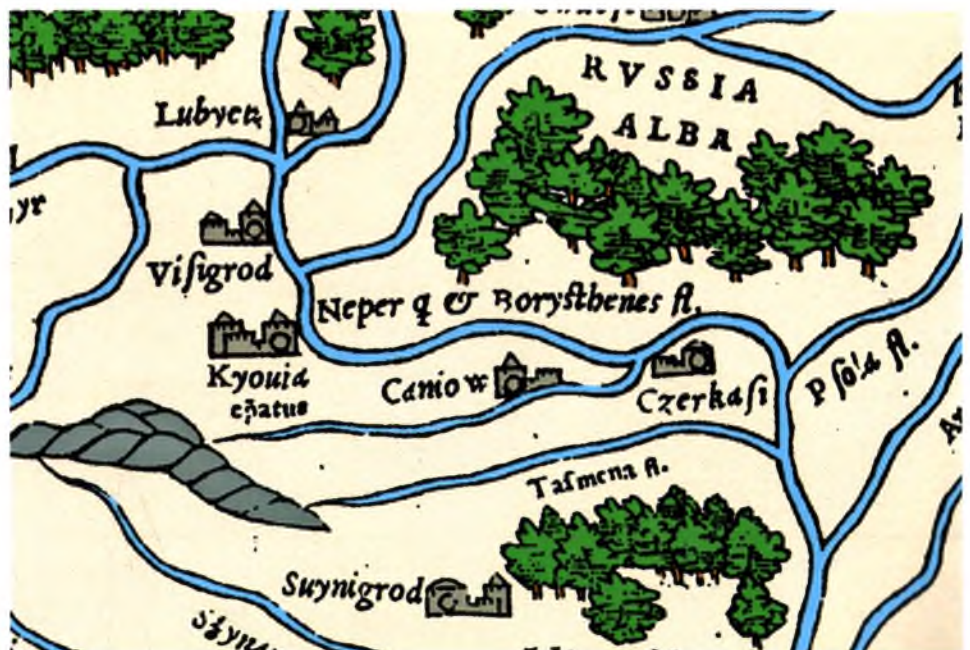
▲ Грамота князя Юрія-Болеслава Тройденевича великому магістру Тевтонського Ордену 1325 р.

піднесення та, відтак, розпочинали активні спроби поширити власний вплив на прилеглі землі та держави. Негативні наслідки від такої історичної колізії далися взнаки уже дуже скоро, коли території, що колись складали сутність могутньої Давньоруської держави, виявились у той чи інший спосіб підпорядковані владі іноземного правителя чи навіть інкорпоровані до складу сусідніх держав.

Політична експансія Польського королівства на землі Галицько-Волинської держави розпочалась ще з 1340 року, відразу по смерті Юрія (Болеслава) II Тройденевича. Зважаючи, що князь загинув, не залишивши по собі нащадків, польський король Казимир III навесні того ж таки, 1340, року спочатку захопив Львів, а згодом заволодів і всією Галичиною, посадивши на чолі неї свого намісника. Щоправда, позиції польського короля в краї були не надто міцними і йому довелось здійснити на Русь ще декілька походів, аж поки за результатами кампанії 1366 року Галицька, Холмська, Белзька і Володимирська землі таки закріпились за Казимиром III, а Луцька земля та решта Во-

лині перейшли під владу литовських князів. І хоч король передав литовському князю Юрію Наримунтовичу у ленне володіння Холмську і Белзьку землі, а Володимирську – князю Олександрові Коріатовичу, саме з цього часу Казимир III у своїй титулатурі став вживати означення «король Польщі і Русі», «пан і дідич Русі».

По смерті Казимира III Великого, котрий також не залишив нащадка по чоловічій лінії, польський трон посів угорський король Людовік. Всупереч по-

▲ Мапа Польщі й Угорщини Бернарда Ваповського і Себастьяна Мюнстера. 1540 р. (фрагмент)

▲ Велика печатка Казимира Великого

◀ Польський король Казимир Великий. Дерев'яна скульптура з колекції Ягеллонського університету вважається найбільш правдоподібним зображенням славетного монарха

переднім домовленостям з польською елітою, у 1372 році король спробував прилучити Галицьку Русь до Угорського королівства, передавши під владу онімечену

Золоті флорини, карбовані королем Людовіком Анжуйським ▶

сілезькому князю Владиславу Опольському. І лише після того, як у 1387 році донька угорського і польського короля Людовіка Анжуйського польська королева Ядвіґа здійснила похід на Галичину та відібрала владу у Владислава Опольського, котрий представляв інтереси Угорського королівства, край остаточно закріпився за Коронаю Польського Королівства (як офіційно на той час називалась Польська держава).

Подільські землі тривалий час були яблуком розбрату між Ягайлом і його нащадками та литовськими князями Кориатовичами, Вітовтом і Свидригайлом, а також ще цілим рядом бажаючих, котрі стояли на значно нижчих щаблях тогочасної владної драбини. Так, наприклад, великий князь Вітовт 1393 року відбирає Поділля у Федора Кориатовича. Проте вже в 1395 році король Ягайло перебирає західну частину Поділля до своїх рук і передає її в держання «на повному княжому праві» краківському воєводі Спиткові з Мельнітина.

▲ Поділля на мапі Європи 1513 р.

◀ *Маєстатична печатка князя Владислава Опольського. 1379 р.*

Після того ж, як «князь Спитко Краківський» пропав без вісти під час битви на Ворсклі 1399 року, Ягайло викупив Західне Поділля у його вдови та осадив край своїми старостами. Однак претензії Ягайла і поляків на Поділля активно заперечували литовські князі Вітовт і Свидригайло. Територія Західного Поділля, що розкинулось між лівими притоками Дністра Стрипою і Мурафою, остаточно перейшла під владу польського монарха у 1430 році. А ось Східне Поділля й надалі вперто боронилось від поляків. Показово, що в 1430 році намісник князя Свидригайла, князь Федір Несвизький, змушений відступити перед натиском значно переважаючим чисельно польським військом, не зупинився перед тим, аби спалити власну резиденцію в Брацлаві.

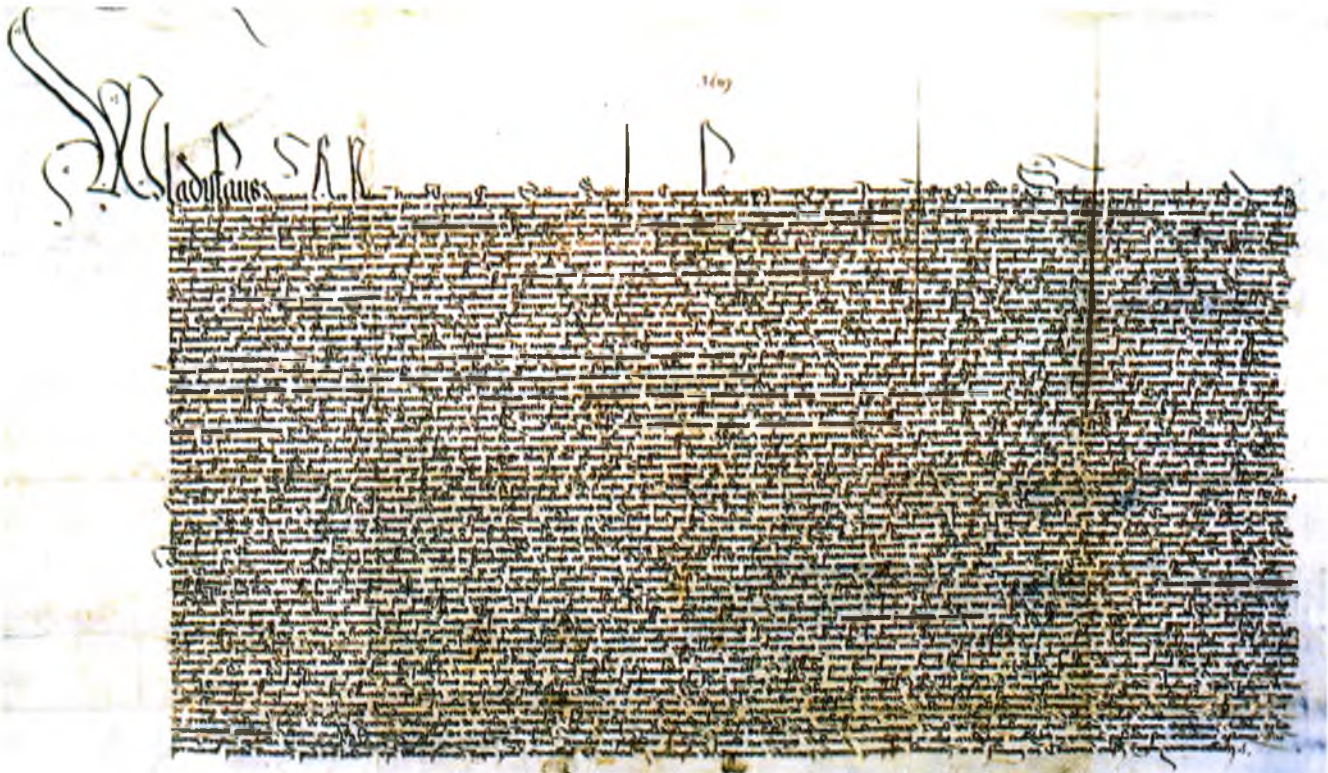
Галицька Русь і Західне Поділля після потрапляння під владу польського короля тривалий час зберігали за собою особливий політико-правовий статус. Зокрема, після анексування Галичини вона не була перетворена на провінцію Польської Корони, а в часи правління Казимира Великого, Ядвіги і

▲ *Великий князь Вітовт. Гравюра XVI ст.*

Владислава-Ягайла залишалась у статусі персональної власності королівської династії, її династичного домену.

І лише в 1434 році Владислав II розпочав переведення цих земель з особливого на загальнодержавний статус. Поширивши на землі Галичини і Західного Поділля дію Єдлиньського привілею 1430 року, на них було створено Руське та Подільське воєводства. Згодом, у 1462 році, на

▲ *Єдлиньський привілей короля Владислава-Ягайла. 1430 р.*

▲ Король Ягайло в образі св. Юрія. Фрагмент поліхромного живопису з розписів каплиці св. Трійці в Любліні

західноукраїнських землях постало ще Белзьке воєводство, яке перед тим король приєднав до Корони, віднявши у Мазовії.

Поширення Єдлиньського привілею створило сприятливі правові передумови для перетворення місцевого давньоруського боярства на повноправний нобілітет. Зокрема, до тих пір бояри-рицарі Русі вважались особистими слугами короля, що й визначало характер їхнього землеволодіння – чи не головної характеристики повноцінності аристократії в тогочасній Європі. Так, на відміну від польської шляхти, яка добилась визнання безумовного права власності на свої маєтки вже в 1374 році, галицькі бояри під загрозою конфіскації землі мали не лише виконувати персональну *кінну службу*, а й виставляти до кожного військового походу визначене число озброєних вершників, виконувати повинності по ремонту й укріпленню замків, напраті мостів і, навіть, сплачувати певні натуральні податки (як то *вівсяної данини*). Бояри не мали права продавати чи дарувати свій маєток без відповідного дозволу короля. Крім того, місцевий боярсько-рицарський люд не мав власних самоврядних інституцій, а підлягав загальній юрисдикції королівських намісників-*каштелянів*.

Після ж поширення на Галицьку і Подільську Русь дії Єдлиньського привілею місцеве рицарство отримало звільнення від виконання різноманітних повинностей і служб, окрім військової; право на формування органів шляхетського самоуправління та запровадження виборних земських шляхетських судів. Крім того, у політичне життя впроваджувалась практика скликання регулярних шляхетських з'їздів та генерального сейму для всіх шляхтичів регіону у Львові. Завдяки цьому місцева шляхетсь-

▲ Надгробок короля Владислава-Ягайла у Вавельському кафедральному соборі. Краків

▲ Заснування королем Казимиром III кафедрального собору у Львові. Картина Яна Матейка

ка верства долучалась до вирішення найважливіших державних справ. А це прискорювало процеси консолідації різноманітних етнічних і конфесійних груп побілітету коронних земель в єдиний політичний народ, коли руський шляхтич одночас-

но усвідомлював і свою етнічну належність до «*руського племені*», а відтак плекав любов до «*милої Русі й старожитнього нашого народу руського*», і, разом з тим, свою політичну належність до «*польської нації*».

Привілей королеви Ядвіги Львову 1387 року

У березні 1387 року, тобто відразу по опануванні Галичини, королева Ядвіга видала привілей «*райцям, міщанам і всій громаді міста Львов*», яким підтвердила чинність усіх наданих їм раніше традиційних прав і вільностей.

Зокрема, цим актом було «*підтверджено, ратифіковано і схвалено в усіх пунктах і статтях, що матимуть силу навечно, всі і кожне з їхніх прав, вільностей, привілеїв, які мали за часів найясніших панів Казимира і Людовіка, короля Угорщини і Польщі*». Документ проголошував засади непорушності міських кордонів — «*Щоб згадане наше місто*

Маєстатична печатка королеви Ядвіги ▶

◀ Королівські інсигнії з труни королеви Ядвіги. Краків. Вавельський кафедральний собор

▲ Надгробок королеви Ядвіги. Кафедральний собор на Вавелю. Краків

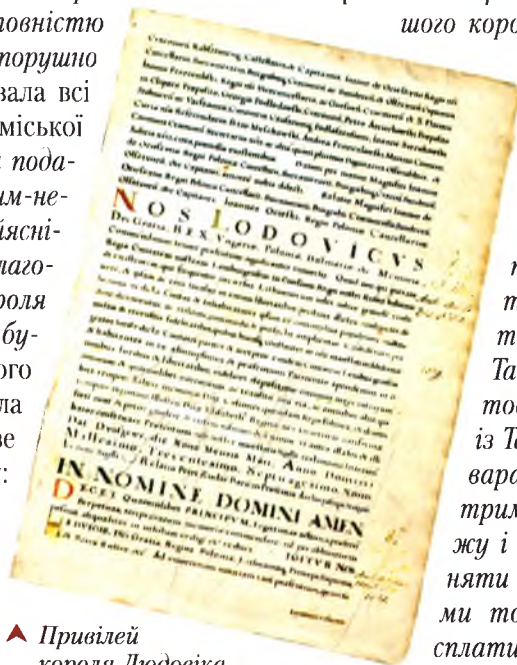

«Золота книга» права складу ▲ міста Львова

Львів у своїх кордонах і межах згідно з грамотами або привілеями, де повністю містяться описаними межі, непорушно залишалися». Королева скасовувала всі новозаведені податки і побори з міської громаду — «всі і кожне мито чи податок, несправедливо і безправно ким-небудь встановлені після смерті найяснішого володаря пана Казимира, благочестивої пам'яті покійного короля Польщі, цілком і повністю нехай будуть відмінені». У розвиток цього положення Ядвіга підтверджувала економічно вигідне і прибуткове для міста Лева право складу: «встановлюємо, що склад солі та товарів у нашому місті Львові хай буде необхідним, як був від давніх часів».

Трохи згодом, у 1403 році, король Владислав-Ягайло підтвердить львівській гро-

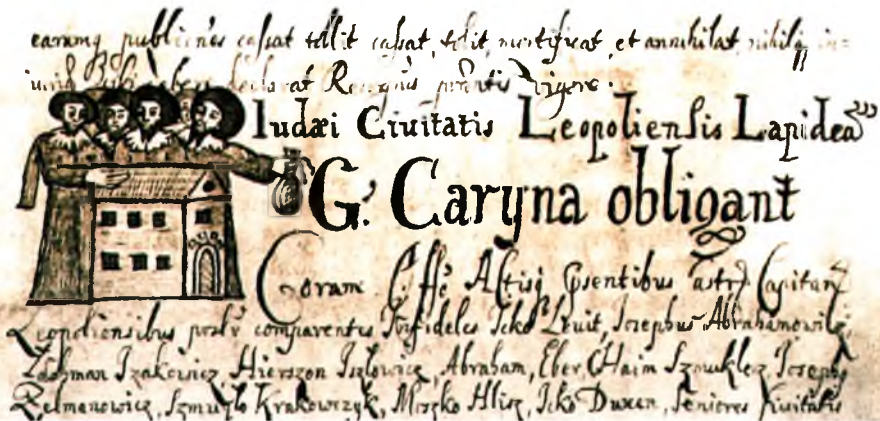
маді право складу, навівни у відповідній своїй грамоті тлумачення суті цього середньовічного правила: «...краківські купці та інші міщани на-

▲ Привілей короля Людовіка Анжуйського місту Львову від 9 травня 1379 р.

шого королівства мають дозвіл їхати до Татарії, куди можуть відправлятися зі своїми товарами, але так, що їдучи до Татарії зі своїми товарами, повинні зупинитись у Львові на 14 днів і ці товари до продажу чи обміну повинні виставити. Якщо продати чи обміняти не зможуть, тоді, сплативши звичне мито, до Татарії їхати переїхати з цими товарами. Так само, повертаючись із Татарії, там само, у Львові, з товарами тих же 14 днів повинні затриматися і свої товари для продажу і обміну виставляти. Якщо обміняти чи продати не зможуть, зі своїми товарами нехай повертаються, сплативши звичне мито...».

Зважаючи на мультиетнічність і поліконфесійність міської громади, важливим було застереження королевою Ядвігою у привілеї 1387 року особливого статусу окремих міських груп — «обицяємо змістом даної грамоти всім русинам, вірменам, сарацинам і євреям кожного з них у його правах оберігати. Жодній людині у місті чи поза згаданим містом Львовом жодного насильства будь-хто, будь-яким чином не повинен завдавати».

▲ Львівські євреї. Аматорський малюнок. 1670 р.

Україна-Русь Закарпатська

Упродовж тисячолітньої історії Закарпаття, реконструювати яку можна лише за археологічними знахідками, край незліченну кількість раз змінював своїх господарів. Частину племен, які населяли його в ці часи, вчені можуть ідентифікувати за їхньою етнічної приналежністю, частину — не можуть. Після хвилі Великого переселення народів, коли через Закарпаття пройшли гуни, авари, германські племена, з II ст. нашої ери тут міцно осіло хліборобське слов'янське плем'я білих хорватів, матеріальна і духовна культура яких була тісно пов'язана з культурою східнослов'янських племен, що населяли Прикарпаття, Галичину і Волинь. У IX—X ст. Закарпаття входило до складу Болгарської держави, а з другої половини X ст. перебувало у сфері впливу Давньоруської держави з центром у Києві і саме з того часу за краєм закріпилась назва «Русь».

▲ Лев Данилович. Художник Л. Долинський. XVIII ст.

▲ Мапа Центральної Європи з Атласу С. Мюнстера. Базель. 1572 р.

Із зміцненням Угорського королівства король Стефан I розпочав експансію до Закарпатського краю. Його син Емеріх уже посив титул «князь русинів», а з початком XIII ст. всі землі Закарпаття опинились під владою угорської королівської династії.

Як уже згадувалось раніше, сину Данила Галицького Леву Даниловичу наприкінці XIII ст. вдалося долучити до своєї держави частину Закарпаття з містом Мукачево.

Утім, уже в роки правління його синів Лева II і Андрія (1308—1323) втручання князів у події, що розгортались з 1315 року на Закарпатті коштували територіальних втрат у цьому регіоні. Справа в тому, що місцеві феодали, розпочавши повстання проти угорського короля Карла Роберта (засновника нової династії — Анжуйської),

Пам'ятник королю Людовіку Анжуйському в Угорщині ▶

▲ Людовік Анжуйський. Малюнок Яна Матейка

запросили на угорський престол одного з галицьких князів. Вибір останніх не був випадковим, адже вони доводились онуками угорському королеві Белі IV. Придушення ж Карлом Робертом виступу закарпатських феодалів (підтриманим, до речі, і селянською масою) обернулося для Галицько-Волинського князівства втратою Мукачєва та навколишньою з ним округою.

Остаточне закріплення краю за угорськими королями сприяло поширенню тут адміністративно-територіальної системи Угорщини. Територію Закарпаття й прилеглих до нього земель було поділено між 7 жупами і тільки 2 з них — Угочанська і Березька — охоплювали лише закарпатські землі. Процес феодалізації соціальних відносин спричинив ситуацію, за якої панівна верства була сформована з угорців, а підлеглим населенням виявились русини (українці).

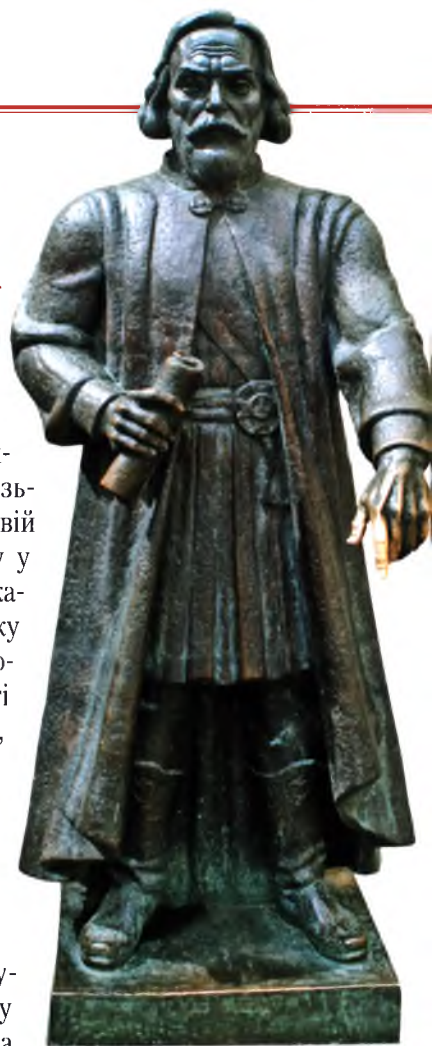
Активізації міграційних процесів з Галичини, Поділля і Волині на Закарпаття сприяло поселення наприкінці XIV ст. в Мукачєвській домонії подільського князя Федора Коріатовича. На Закарпаття князь потрапив, вирвавшись з полону, в якому перебував

Сигізмунд Люксембурзький та його дружина прямують на засідання Констанцького собору. Мініатюра з «Хроніки Констанцького собору» Ульріха Ріхенталя. 1460–1465 рр. ▶

Пам'ятник подільському князю Федору Коріатовичу на подвір'ї замку «Паланок» ▶

після нищівної поразки від князя Вітовта 1393 року. Угорський король Сигізмунд Люксембурзький взяв втікача під свій захист, виділив йому у ленне володіння Мукачєвську та Маковицьку домонації, яким той володів до своєї смерті (1414). Натомість, князь Федір поступився угорському королю своїми суто номінальними правами на Подільські землі.

Коріатович збудував у Мукачєвому замок і монастир, на

◀ Монети князя Федора Коріатовича

короткий час поширив свою владу на Земплин і Марамарош. Саме тоді на землі князя й переселилось чимало переселенців із за Карпат, збільшуючи питому вагу українського населення на Марамарощині, Бережанщині, Ужанщині. Існує навіть легенда, що подільський князь привів на терени Закарпаття

близько 40 тисяч подільських селян і заснував 300 нових поселень.

У битві під Могачем 1526 року Угорське королівство зазнало поразки від Османської Порти і територія королівства виявилась розділеною на три частини, одна з яких перейшла під владу султана, друга була приєднана до Австрії, а третя — Трансільванське князівство — залишилось окремою державою, що визнала протектората Порти. Територія Закарпаття також виявилась розділеною: Пряшівщина і Ужгород опинились у складі Австрії, а східна частина краю увійшла до Трансільванського князівства.

Україна-Русь Буковинська

З давніх-давен території сучасної Буковини населяли слов'янські племена, що формували єдину матеріальну і духовну культуру з населенням Прикарпаття і Галичини. У IX—X ст. тут жили східнослов'янські племена уличів і тиверців, що входили до Давньоруської держави. Із занепадом останньої та натомість зміцненням Галицько-Волинського князівства Буковина поволі підпадає під зверхність галицько-волинських князів.

Докорінних змін ситуація в краї зазнає в часи монголо-татарського нашествия. Частина Буковини, а саме землі між Дністром і Прутом — так звана Шипинська земля, де розміщувались Цецинський (на території сучасного міста Чернівці), Хотинський, Хмельівський і Шипинський замки, спочатку потрапила під владу татар.

Упродовж 1342–1352 років спочатку над Південною, а згодом і Північною Буковиною встановлюється влада угорського короля, котрий для управління краєм призначає намісником воєводу Драгоша з Марамароша. А у другій половині XIV ст. край виявляється у складі Молдавського князівства, яке створювалось якраз у цей час. У 1359 році польський король Казимир Великий чинить спробу

Ювілейна монета «1000 років Хотини» ▲

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125286
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
інв. № 764913

▲ Перевудований наприкінці XIV — початку XV ст. князем Федором Коріатовичем Мукачевський замок

▲ Господар Молдавського князівства Стефан III (?–1504 р.)

Видавши доньку Олену за сина і спадкоємця великого князя московського Івана III та уклавши з ним союзну угоду, намагався протистояти поширенню впливів Польщі на Молдавію.

оволодіти Шипинською землею. Але в битві на Кіцманщині польське військо зазнало поразки від воєводи Петра і це мало неабияке значення для становлення самостійності Молдавського князівства.

Упродовж 1387–1499 років Молдавське князівство визнавало васальну залежність від польського короля, а з початком XVI ст. потрапило під зверхність Османської Порти.

У Молдавському князівстві поруч з волоською (тобто молдово-румунською) більшістю, значну частину населення князівства склали українці, а деякі волості, у тому числі Північна Буковина, були повністю українськими. Згідно інформації молдавського хроніста XVII ст. М.Костіна стають такі регіони: «Чернівецький і Хотинський повіти, половина Ясс, половина Сучави є цілковито рутенські: якнайтісніші контакти єднають українців Буковини й Прикарпаття, передусім Покуття».

Молдавське князівство певною мірою запозичило від Галицько-Волинського князівства державний лад, правову систему, де поруч з волоським правом у вжитку залишалось і руське право. Титул правителя князівства «господар», як і цілий ряд інших юридичних термінів, мали галицьке походження. Навіть грамоти молдавські господарі тривалий час писали українською мовою.

Із напливом на землі Північної Буковини великих молдовських землевласників, у краї поступово формується соціальна напруга, що мала під собою етнічне підґрунтя, адже переважна більшість підлеглого селянського населення була українцями, у той час як панівні позиції посіла молдовська феодална знать. Ще більше ситуація ускладнилась з переходом Молдавського князівства під сюзеренітет Османської Порти. Поневолене становище українців обумовлюють їхню активну участь у селянських повстаннях (наприклад, повстання Мухи 1490–1492 років), долучені до походів українського козацтва, розгортання опришківського і гайдамацького руху.

▲ Грамота волоського господаря Мірчі. Близько 1390 р.

▲ Герб Молдавського князівства. XVI ст.

Україна-Русь «Литовська»

У писемних джерелах Литва вперше згадується на початку XI століття, причому — як територія, населення якої, балти, помітно відставало у своєму розвитку як від германців, так і від слов'ян (зокрема, останні отримували від литовський племен данину).

Стрімкий вихід Литви на історичну арену розпочинається з 1240 року, коли один з племінних вождів — Міндовг проголосив себе єдиновладним правителем і «почав один княжити на всій Литовській землі». Не обмежившись лише землею Литовською, Міндовг невдовзі прилучив до свого князівства землі так званої Чорної Русі (Середнє Попімання). А вже його наступник князь Гедимін спочатку відвоював у галицько-волинських князів Берестейську землю, згодом — шляхом династичного зв'язку — прилучив Вітебську землю, а ще пізніше черга дійшла до Пінської і Туровської земель.

Намагання сина Гедиміна Любарта (охрещеного у православ'ї під іменем Дмитра та посвояченим з нащадками Романовичів) перебрати до своїх рук всю отчину Романа та Данила Галицького успіху не принесли — спротив вчинили польський і угорський королі. А ось Любартів брат, князь

◀ Давні балти. Фрагмент зображення, що міститься на дверях кафедрального собору в Гезно. XII ст.

Ольгерд, отримавши у спадок від батька східну частину Литовського князівства, зумів поширити свою владу на Київщину, Чернігово-Сіверщину, Переяславщину, згодом частину Поділля і землі на південь від нього — аж до стовпів Північного Причорномор'я.

Майже безпроблемне входження руських земель до складу держави литовського князя пояснювалось насамперед толерантним ставленням адміністрації останнього до населення ново приєднаних територій, його віри та державних порядків,

Великому князю Ольгерду випала приємна нагода одному з перших з числа європейських правителів відчутти смак перемоги над, здавалося до тих пір, все-таки сильними і непереможними татарськими ордами. Сталося це восени 1362 року в околицях Ново-Архангельська Кіровоградської обл.). Історія надзвичайно скупа на достовірну інформацію щодо цієї важливої перемоги над золотоординським великим князем Дмитром Донським на Куликовському полі. Навіть дату Синово-водської битви історики визначають приблизно — між 24 вересня та 25 грудня 1362 року. Утім, відомо, що Ольгерд вивів у поле військо, яке складалось не лише з його лицарів, а й із загонів збройного люду, боярства Київщини і Чернігово-Сіверщини, волинських загонів князя Дмитра-Любарта та подільських — князів Коріатовичів. Супротивна ж сторона була представлена військами — князівми правителями Кримської, Перекопської і Джамбойлуцької Орд — Кутлубах-солтаном, Качибирей-солтаном і Диментер-солтаном. Останній вже у першій половині XIV ст. виділились із колишнього улусу Ногай й контролювали Поділля і стовпи Північного Причорномор'я. Здобута Ольгердом перемога дозволила відсунути північний кордон контрольованих татарськими землями до чорноморського гирла на Дністрі.

▲ Міндовг. Реконструкція Ю. Бохана за маєстатичною печаткою 1255 р.

▲ Великий князь Ольгерд. Гравюра XVI ст.

▲ Гедимін будує замок у Вільно. Гравюра М. Андріоллі

що існували до цього часу. Словесна формула, озвучена в одному з тогочасних документів литовського князя — «ми старовини не рухаємо і новини не вводи-мо» — чи не найбільш точно відображала сенс внутрішньої політики нащадків Гедиміна.

Загалом же Литовське князівство за формою свого державного устрою тривалий час являло собою федерації автономних земель-князівств, кожним з яких управляв удільний князь з правлячої династії Гедиміновичів. Так, у Києві правив Володимир Ольгердович, у Чернігово-Сіверщині — його брат Дмитро-Корибут Ольгердович, на Поділлі — двоюрідні їхні брати Юрій,

Олександр, Костянтин і Федір Кориатовичі, на Волині — дядько Дмитро-Любарт, а згодом його син Федір Любартович.

◀ Монета князя Костянтина Кориатовича

Печатка великого князя литовського Ольгерда ▶

Удільні князі з литовської династії Гедиміна, які замінили собою представників князів, нащадків Рюрика, будучи посадженими на руських землях, доволі швидко переймали традиції і звичаю місцевого населення, яке перебувало на вищому, аніж його нові володарі рівні розвитку, хрестилось за православним обрядом, через одруження родичалось з представниками місцевої знаті. А відтак тепер уже «місцеві» Гедиміновичі не сприймалися на Русі-Україні як чужинці. Так само й інтереси місцевого населення не були байдужими новим правителям. Саме на ґрунті поєднання цих інтересів і формується політика автономізму Гедиміновичів по відношенню до Вільно, яка інколи шабирає і форм політичного сепаратизму. Переконливими прикладами суверенізації удільних князівств, що перебували під зверхністю великих литовських князів з династії Гедиміна, є карбування власної монети окремими князями. Дослідникам уже давно відомий факт карбування власної монети володарем Київщини — князем Володимиром Ольгердовичем. Але нещодавно в науковому вжитку з'явилися докази існування монет, що їх карбували володар Новгорода-Сіверського князь Дмитро-Корибут та подільський князь Костянтин Кориатович.

Посилення відцентрових рухів в удільних князівствах в умовах послаблення великокнязівського центру наприкінці першої половини XV ст. змушує Вільно визнати автономію окремих земель князівства. Це мало важливі наслідки для історичного розвитку українських земель, насамперед Волині та Київщини, де продовжували існувати міцні сепара-

▲ Грамота князя Олександра Кориатовича домініканському монастирю у Смотричі

▲ Руйни зруйнованої монголами в XIII ст. Десятинної церкви

тистські настрої та були впливові лідери, спроможні втілити ці настрої на практиці.

Зокрема, у Київській землі такими лідерами були нащадки Володимира Ольгердовича – Оленько Володимирович та його син Семен Оленькович. Повернуте в 1440 році Київське князівство в ранзі отчини Оленьку Володимировичу впродовж наступних тридцяти років розвивалось як самодостатній державний організм, що уособлював собою славу часів Київської Русі. Київським князем Оленьку та Семену при опорі на місцеву знать вдається успішно розбудувати військову, адміністративну, судову і фінансову владу, забезпечити автономію князівства по відношенню до віленського владного центру. Вельми показовим у цьому сенсі є вшанування князя Семена Оленьковича в одній з молдавських хронік під 1463 роком титулом «царя київського».

На Волині справжнім вождем православних русинів став наймолодший син великого литовського князя Свидригай-

Велика литовська печатка Зигмунта I Старого

ло Ольгердович (бл. 1375–1452). Втративши після довготривалого збройного протистояння зі своїми віленськими опонентами надії на посідання великокнязівського столу, Свидригайло в останнє десятиліття свого буремного життя обертає всю свою енергію на розбудову на Волині удільного князівства, пов'язаного з великокнязівським центром суцього номінально.

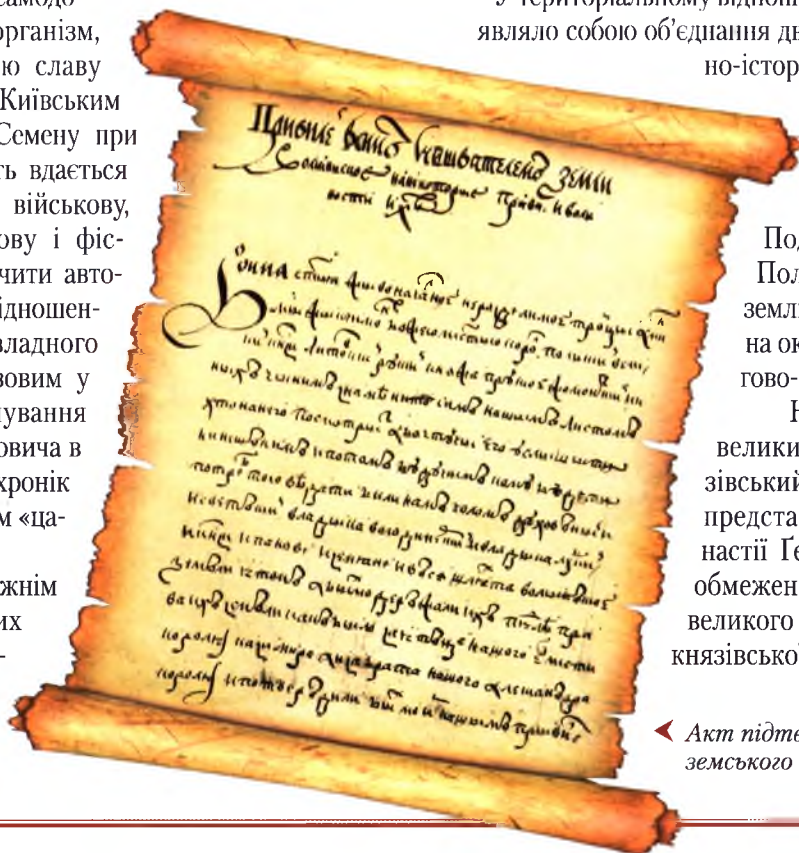
Специфічним явищем державного життя Волині стає формування тут великих княжих землевлодінь Острозьких, Заславських, Вишневських, Збарзьких, Сангушків, Чорторійських, Корецьких та Четвертинських. Князівські володіння за своєю суттю були екстериторіальними і виступали своєрідними державами в державі.

І хоч у наступні десятиліття суттєве зміцнення великокнязівської влади в державі дозволило поступово звести нашівець політичну автономію Волинської і Київської земель, закладені в середині XV ст. особливості соціального укладу відігравали важливу роль в їх історичному поступі впродовж доволі тривалого часу, по суті аж до середини XVI ст.

У територіальному відношенні Велике князівство являло собою об'єднання дванадцяти територіально-історичних частин: Литва,

Жемайтія, Русь Литовська, Полісся, Берестейська, Волинська, Київська, Подільська, Смоленська, Полоцька та Вітебська землі, а також роздрібнена на окремі князівства Чернігово-Сіверщина.

На чолі держави стояв великий князь. Великокнязівський стіл міг посісти лише представник правлячої династії Гедиміновичів. Певним обмеженням верховної влади великого князя було існування князівської ради – пани-рада.

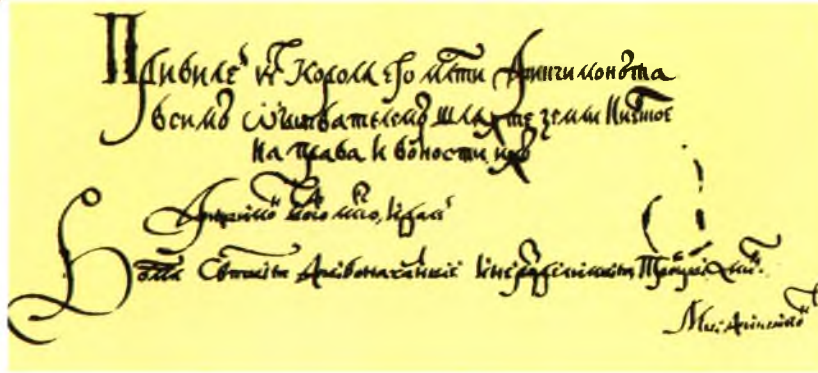
◀ Акт підтвердження Волинського земського привілею. 1508 р.

Україна-Русь «Московська»

Крім Литви та Польщі претензії на спадщину Давньоруської держави наприкінці XV століття озвучило й керівництво Великого Московського князівства. Уже в 1451 році князь Василь II поставив у залежність від себе союзника Литви Велике князівство Тверське, яке його наступник великий князь Іван III Васильович у 1485 році остаточно підпорядковує Москві. Тоді ж було ліквідовано самостійність Рязанського князівства, а згодом і Новгородської республіки.

Вагомі військові і політичні здобутки Москви підкріплювались важливим ідеологічними новаціями. Завдяки шлюбу овдовілого Івана III з небогою останнього візантійського імператора Зоєю Палеолог у листопаді 1472 року Москва, яка ще кількома десятиліттями перебувала на віддаленому закутку християнського світу й асоціювалась переважно зі світом Золотої Орди, тепер доторкнулась до мантії імператорів Східно-Римської імперії. Падіння ж «Другого Риму» – Константинополя на тлі зростання військової могутності Москви дозволяло оточенню великого московського князя плекати далекосяжні ідеологічні концепції. У них Москва виступала «законним» претендентом на роль «Третього Риму» – християнського правонаступника Візантії, з усіма екуменічними та, ще більшою мірою, політичними наслідками. Зрозуміло, що перш ніж претендувати на відтворення могутньої візантійської імперії, варто було спробувати повернути собі «давньоруський спадок».

Уперше великий московський князь Іван III поставив перед великим князем литовським Казимиром Ягелончиком вимогу передати до його отчини Полоцьк, Вітебськ, Смоленськ

▲ Київський земський привілей Зигмунта I. 1529 р.

В безпосередньому управлінні великого князя перебували лише його вотчинні землі, розташовані в Литві та навколо деяких білоруських міст. Решта земель перебувала або під управлінням князів, котрі визнали васальну залежність від великого князя, або ж – керувались його намісниками.

Після ж ліквідації у другій половині XV століття удільних князівств на Київщині та Волині, території яких увійшли до складу політико-адміністративної структури Великого князівства Литовсько-Руського, руська знать із числа так званих *княжат головних* – уже згаданих Острозьких, Збараських, Вишневецьких, Заславських, Сангушків, Чорторійських, Корецьких, Четвертинських, а також Гольшанських-Дубровицьких перебрала до своїх рук важелі управління всіма державними справами спочатку на Волині, а згодом і в Центральній Україні – Східному Поділлі та Київщині, отримавши там посади намісників великого князя та воєвод.

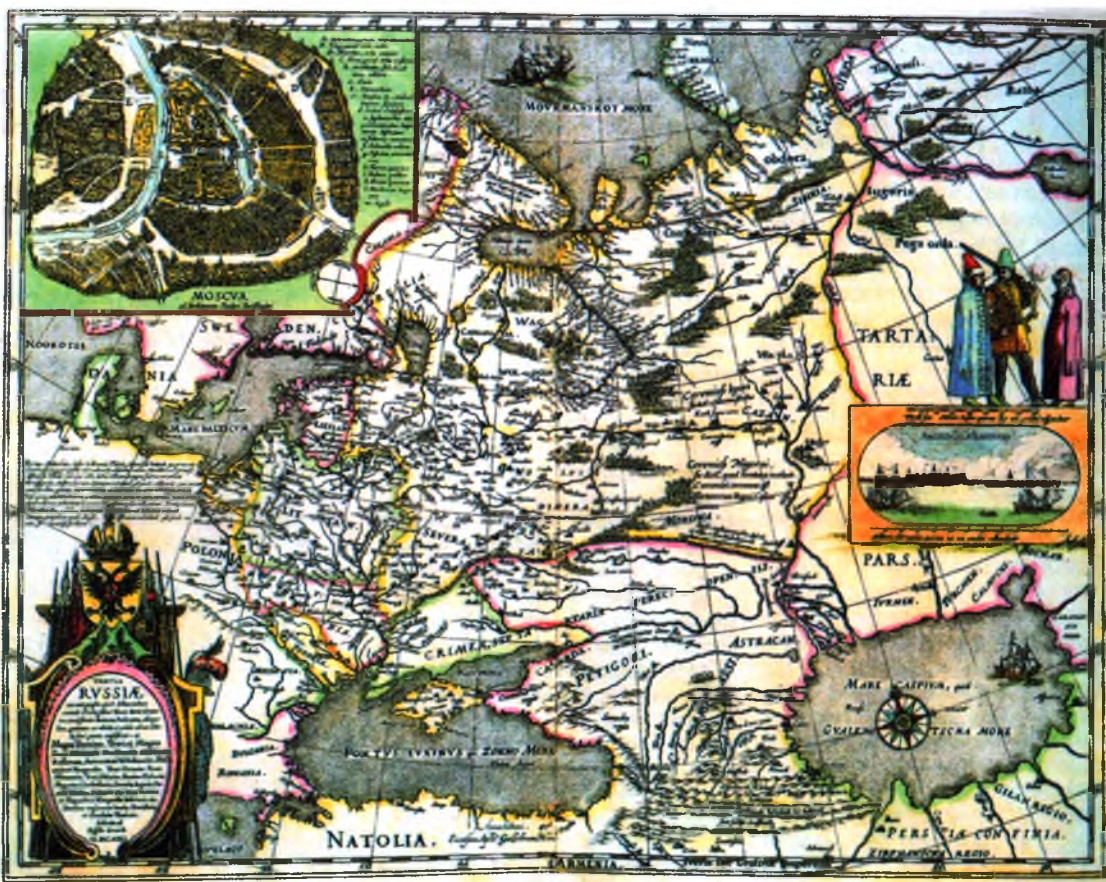
Характерно, що авторитет цих династій можновладців базувався не лише на великокнязівському мандаті чи неабиякій економічній потужності магнатських господарств, а й поширених у суспільстві уявлень про легітимність князівської влади як такої, що є дарована Богом. Адже князем у Великому князівстві Литовсько-Руському міг бути лише нащадок князя. Й

ані король, ані сейм не могли пожалувати чи відібрати княжого титулу.

◀ Герби Київського воеводства за Й. Бельським

▲ Остроги з бойових шат Казимира Ягелончика

▲ *Мапа Московії та прилеглих до неї країн. 1613 р.*

та інші руські міста ще в 1478 році. Боротьбу за українська міста давньоруського спадку Іван III розпочав руками своїх кримських союзників, підбурюючи хана Менглі-Герєя до походів на руські землі Великого князівства Литовського (наслідком одного з найбільш трагічних набігів татар на Київ 1482 року, в результаті якого місто було майже вщент пограбоване і спалене, став подарунок Менглі Герєя московському князю – потир і дискос із силюдрованого татарами храму святої Софії).

Литовсько-московські війни за давньоруський спадок кінця XV – початку XVI століть завершуються переходом під владу московського правителя цілого ряду князівств Чернігово-Сіверщини, з містами Стародуб,

Чернігів, Гомель, Новгород-Сіверський, Путивль, Рильськ, Брянськ та ін. За результатами війни 1510–1520-х років московський князь Василь III Іванович, за яким в російській історії міцно утвердилось промовисте прізвисько «останній збирач Руської землі», до числа таких надбань включив і колишній давньоруський центр – Смоленськ.

Інкорпоровані до складу Московської держави князівства, що перед цим входили до складу Велико-го князівства Литовсько-Руського, певний час зберігали за собою особливості свого політичного устрою

▲ *Смоленськ. Розфарбований дереворит. XVII ст.*

▲ *Російська рушниця. XV ст.*

▲ Великий князь московський Василій III одружується з Оленою Глинською. Мініатюра з Лицевого літописного зводу XVI ст.

та права широкої автономії. Проте універсальний для всієї московської політики курс на ліквідацію удільно-князівської системи залишав неймовірно мало перспектив для збереження «залишків старини» в межах Чернігово-Сіверського регіону. Так, скориставшись зі смерті стародубського князя Василя Семеновича, котрий перед тим доб-

▲ Здобуття Стародуба. Гравюра XVI ст.

ровільно визнав владу Москви, у 1518 році Стародубське князівство було безпосередньо включене до складу Московської держави. У квітні 1523 року Василь III, звинувативши новгород-сіверського князя Василя Івановича Щемячича у таємних зносинах з кримським ханом, кинув свого васала до темниці (звідкіля він уже так і не вийшов на волю), а підвладне йому князівство також увійшло вже безпосередньо до складу Великого Московського князівства.

Дослідники відзначають, що упродовж усього XVI ст. у Москві не вистачило внутрішніх сил для «перетравлення» новоприєднаних територій. До того ж, російській владі варто

▲ Сіверщина на карті Великого князівства Литовського 1628 р.

було завжди пам'ятати про окраїнне положення Сіверщини, а також не затихання претензій Вільно, а згодом Варшави на ці терени. А тому на Сіверщині, де звісно ж, було реорганізовано систему управління і місцевих удільних князів, чий володіння зникли у першій третині XVI ст., заступили представники московської місцевої адміністрації — намісники і волостелі. Проте влада тривалий час не наважувалась впроваджувати у краї практику масових роздач землі «у помістя» вихідцям з Московщини. Так само тут не проводились і масові «виводи» місцевого населення — як це було, скажімо, після приєднання до Великого Московського князівства Пскова, Новгород та Смоленська.

Утім, гостра потреба в реалізації московською владою завдання посилення обороноздатності Сіверського краю обумовила масове розміщення тут (а

особливо на малозаселеній Путивльщині) військово-служилого люду різних категорій і соціальних мас-тей. А це у свою чергу сформувало особливу соціальну структуру краю та мало визначальний вплив на перебіг його історичної долі, зокрема в часи Великої Смути, що запанувала в Московській державі на початку XVII ст. Крім того, освоєння московською владою у такий спосіб Сіверщини створювало певні передумови для закріплення своїх позицій і на теренах Слобідської України, активне проникнення на які розпочнеться вже з кінця XVI – початку XVII ст.

Південна і Степова Україна

Історичний розвиток Південної і Степової України на переломі Середньовіччя та раннього Нового часу визначався присутністю тут надзвичайно потужних у військовому сенсі степових державних утворень, що були генетично пов'язані із Золотою Ордою. Утвердження влади великих литовських князів на значних територіях України та демонстрування окремими представниками династії Гедиміновичів намірів розширювати свій вплив і надалі створювало передумови для поступового витіснення войовничих кочівників з українських теренів, проте на ділі через брак сил і внутрішньої єдності цього не сталося. Чи не найбільш послідовним у цьому сенсі був князь Вітовт, котрий не лише виступав організатором походів супроти кочівників, а й намагався реалізувати політику зміцнення південно-східних рубежів країни завдяки спорудженню замків, укріплених переправ

▲ Монголи на чолі з Чингізханом завойовують Китай. Китайська середньовічна мініатюра

▲ Великий князь Вітовт. Невідомий художник. Кінець XVII – початок XVIII ст.

через Дніпро і Буг (так звані «Вітовтові бані», «Вітовтові броди» тощо). Проте ці починання князя не були підтримані його наступниками. Планомірна забудова південних «україн» Литовської держави, що мала чітко оформлене військово-стратегічне значення, була занедбана і внаслідок цього історія українського Півдня пішла зовсім іншим шляхом, аніж на це розраховував Вітовт – в українських степах запанували войовничі кочівники.

На початку XIV ст. територія Золотої Орди включала в себе сімнадцять туменів, три з яких знаходились на землях сучасної України. На захід від Дністра до річки Серет простягався улус сина Джучі Могола (або Могала), який з часом успадкував його онук Ногай. Територія, що увійшла

▲ Маєстатична печатка великого князя Вітовта

до складу цього улусу, у слов'ян споконвіку була відома як «Лукомор'є» (землі між низов'ями Дунаю і Дністра), і, що характерно, ця назва збереглася в тюркській формі й у перекладі звучала як «Буджак» («кут»). Зимова ставка володаря улусу розташовувалась в дельті Дунаю, поблизу Ісакчі. Поміж Дністром і Дніпром розкинувся улус онука Орди (старшого брата Батия) Куремси (справжнє ім'я котрого було Курмиші). Центр цього улусу розташовувався в районі майбутнього Хаджибея, на місці сучасної Одеси.

І, нарешті, третій улус на території України — улус Мауци (Муджі Яя, сина двоюрідного брата Батия — Чагатая) — включав у себе землі між Дніпром і Доном, й був більш відомим в історичній літературі за назвою свого адміністративного центру — місту Крим — як Кримський улус.

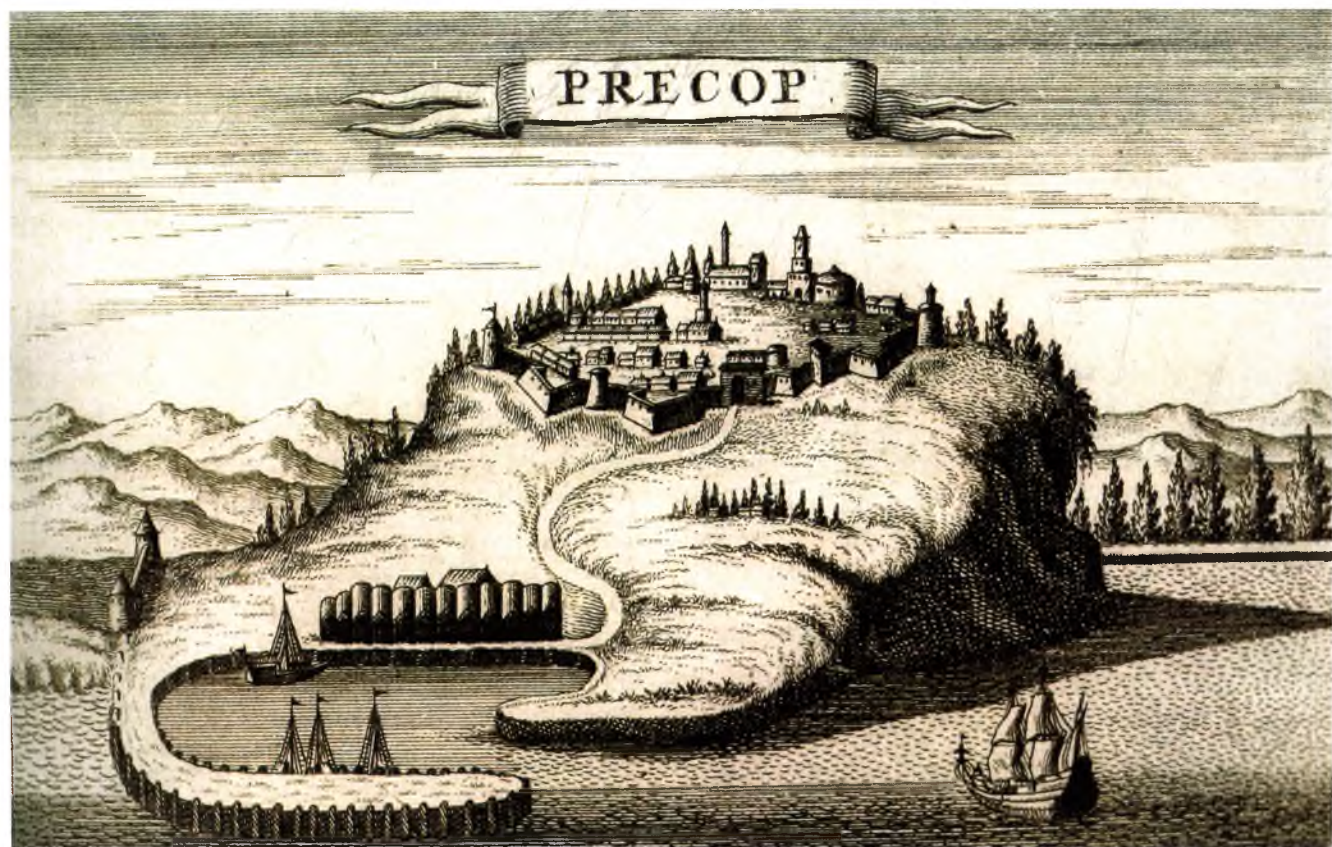
Найбільш могутнім і войовничим улусним бекком Золотої Орди виявився Ногай, котрий у 1270 році прийняв іслам, бив власну монету і прагнув до виді-

лення в окремішне державне утворення. Ногай намагався також приєднати до своїх володінь Кримський улус. Утім, політична нестабільність у найбільш віддаленому від Сарая улусі врешті-решт привела до того, що в 1324 році в Нижньому Подунав'ї виникає Волоське князівство, а згодом у верхів'ях Прута — Молдавське.

Улус Куремси включав до свого складу землі найбільш розвинутих у господарському відношенні Київщини і Галицько-Волинського князівства. Саме ці землі, не маючи серйозних природних захисних кордонів, чи не найбільше постраждали від монгольського нашествия. Утім, саме вони за допомоги Великого князівства Литовського найпершими й позбулися підданства степовикам. Частина тюркського населення, яке визнало зверхність литовського князя, була переселена в центральні області Литви з намірами використати їхній бойовий потенціал у війнах проти християнців, а інша залишилась у степах України вже як

▲ Чингізхан і Судебей. Китайські середньовічні мініатюри

▲ Перекоп. Гравюра Габрієла Боленара. Друга половина XVIII ст.

▲ Вежа Костянтина у Кафі. Середньовічний малюнок

піддані литовського князя, що мали нести військово-службу на його користь. І саме в цьому етнічному середовищі частина дослідників схильна віднаходити витoki формування козацьких спільнот, що так гучно заявлять про себе вже у наступні століття.

Найбільшим за територією був Дніпровсько-Донський або Кримський улус. Однак не лише цим визначалась могутність цього улусу та найбільш тривала історія його розвитку. Найважливішим було те, що Кримський улус постав на перетині морських шляхів між Азією та Середземномор'ям, і це неабияк зміцнювало його авторитет і значення, сприяло економічному піднесенню. Важливим було й те, що перед приходом золотоординців у Крим там уже існувала високо розвинута цивілізація, склалась потужна морська інфраструктура із портами Судак і особливо Кафою, що була успішно використана передовсім на благо розвитку невідільницького промислу.

На перших порах татари селились у північній степовій частині Кримського півострова, обклавши даниною самоврядні італійські та грецькі колонії півдня. Однак з часом, на початку 1430-х років, представнику династії Джучі (старшого сина Чингізхана) Хаджі Герейу вдалось заручитись підтримкою впливових татарських кланів Кунграт, Ширин і Барин та за їхньої підтримки повести боротьбу з генуезькою колонією Кафою, а також отримати атрибути неза-

лежного володаря — випускати монету з власним іменем, титулувати свій улус «великим», тобто суверенним. І, врешті-решт, перетворити колишній улус Золотої Орди на окреме Кримське ханство.

Пошук союзників для боротьби за суверенізацію і вихід з-під влади правителів Золотої Орди, а також для успішного завершення упокорення Кафи, штовхають кримського правителя на союз з Османами. Отримавши від останніх військово-допомогу у війні з Кафою, кримська еліта створила тим самим передумови для поширення влади Османів на Кримське ханство, що отримало своє правове оформлення вже в 1475 році.

Тим часом успіхи Кримського ханства у боротьбі з правителями Золотої Орди (у 1502 році кримський хан Менглі Герей розбив останнього золотоординського хана Ахмата) не лише дозволяють кримським правителям

Каріамка. Малюнок Ю. Крашевського ▶

▲ Облога Москви Тохтамішем. Мініатюра з Лицевого літописного зводу XVI ст.

перебрати на себе імператорський титул падишаха, а й суттєво зміцнити свою військову потугу за рахунок переможених, передовсім ногайських племен. Наприклад, після чергової перемоги кримців над менш успішними частинами колись такої могутньої Золотої Орди в 1509 році потік насильно ввезених на Кримський півострів переможених золотоординців йшов через Перекоп упродовж цілих двадцяти днів. При цьому значно більша частина ногайців селилась за межами Криму, на землях, розташованих між Дніпром і Доном, створюючи в цій частині Східної Європи унікальний етнічний і соціальний колорит.

Ногайські клани щорічно надсилали хану данину (*ясак*), їх відправляли в авангард під час походів, нерідко у ногайців відбирались крапці пасовиська, кримці провокували в їхньому середовищі внутрішні смути і криваві бійні.

Значно бідніші за кримців, а також поставлені в залежне від кримських еліт становище, ногайські орди не лише вирізнялись особливою неперемінливістю при захопленні трофеїв на українських землях, а й нерідко демонстрували сепаратистські настрої по відношенні до Герців, чим надавали додаткові шанси українським козакам для успішного протиборства як з першими, так і з другими.

▲ Воїни-ординці. Мініатюра зі «Збірника літописів» Рашид-ад-Дина. Початок XIV ст.

Народження Речі Посполитої та входження до неї українських земель

Зважаючи на добровільний характер об'єднання двох окремих держав, які до цього часу були поєднані лише особою спільного монарха, процес знаходження обопільно прийняттого варіанту компромісу для початку об'єднувачого процесу зайняв чимало часу і відібрав немало сил у його ініціаторів. Попри те, що Велике князівство і Корона Польська доволі тривалий час перебували в стані персональної унії (тобто такої, де об'єднувачим началом виступала особа спільного правителя, котрий до певної міри намагався синхронізувати передовсім зовнішню політику), у сфері внутрішнього облаштування держав існувало чимало розбіжностей, які необхідно було подолати.

Власне, надзвичайно гостро ця проблема стояла насамперед перед елітою Великого князівства. Адже Корона Польська на середину XVI ст. вже здійснила важливі реформи державного устрою і в результаті цього вже мала чи не найбільш збалансовану модель організації влади, де було унеможливлено встановлення тиранії чи невиправданого законом насильства монарха по відношенню до своїх підданих (зрозуміло, найповніше права було застережено для аристократичної верстви), судочинства, соціальної взаємодії тощо. Приведення державного і суспільного життя Великого князівства у відповідність з коронними зразками, що активно почало втілюватися у життя в 60-і роки XVI ст., вазило так само багато, як і, власне, реалізований у Любліні об'єднувачий процес.

Екзекуційний рух та становлення шляхетської демократії

Становлення шляхетської демократії в Короні Польського Королівства, що згодом відіграла вирішальну роль у формуванні однієї з найбільших потуг ранньомодерної Європи — Речі Посполитої, мало доволі тривалу й повчальну історію. Принаймні перші шість десятиліть XVII століття можна з уневиеністю класифікувати як час утвердження ідеології шляхетської вольності та виборювання у королівській владі та магнатерії права на її втілення у політичній практиці держави.

В ранні однієї з перших цеглин, що на початку раннього Нового часу лягла у підмурок шляхетського демократизму Польської держави, можна визначати так званий Статут Олександра, ухвалений посольською ізбою на сеймі 1504 року в Пьотркові. Тоді, шукаючи підтримки в шляхти у боротьбі з можновладними сенаторами, король Олександр Казимирович погодився на заборону монарху самовільно дарувати, продавати або заставляти королівські маєтки без відповідної на те згоди senatorів і лише у випадку, коли того потребують інтереси держави. Інша постанова, ухвалена на сеймі 1504 року, забороняла поєднувати в одній особі вищі державні посади — канцлера, підканцлера, гнєзненського архієпископа, значних воєвод і каштелянів. Оскільки ці посади, як правило, обіймали лише представники магнатських родин, така заборона унеможлилювала занадто велике скупчення влади в одних руках.

На Радомському сеймі 1505 року шляхетський загальний домігся прийняття виданої від імені короля

▲ Портретне зображення короля Олександра Казимировича на кахельній плитці. Перша чверть XVI ст.

конституції «*Nihil novi*» (Нічого нового), текст якої гласив: «Спільно зі всіма нашого королівства прелатами, панами радними, земськими послами (...) ми вирішили, що відтепер на потонні часи ніщо нове не може бути встановлене нами і нашими наступниками без спільного дозволу сенаторів і земських послів, щоби зі шкодою і пригніченням Речі Посполитої та зі шкодою і кривдою комусь було, а також спрямовувало б до змін загального права і публічної вольності».

Таким чином ухвалення Радомської конституції обмежувало уставодавчу компетенцію короля і сенату, натомість посилювало позиції посольської ізби як виразника волі шляхетського загалу республіки. Оприлюднення Конституції 1505 року означало важливий крок у формуванні парламентаризму в Короні Польській, становлення політичного устрою, наскрізь пронизаного ідеологією шляхетської демократії.

Спроби наступника Олександра Казимировича та його брата і наступника на троні Зигмунта I Старого (1506–1548), обмежити впливи шляхетського загалу на прийняття державних рішень, постійне ігнорування королем як Статуту Олександра, так і конституції «*Nihil novi*», призвели до виникнення широкого шляхетського руху, ідеологи якого виступали під гаслом «екзекуції прав».

У перекладі з латини *exsecutio* буквально означає виконання, реалізація. Але насправді ідеологічний рух був набагато змістовнішим, оскільки мав на меті реалізацію повномасштабної програми державно-політичних реформ, покликаних остаточно впорядкувати й осучаснити право й державний устрій шляхетської республіки, провести редукцію (тобто — повернення) до державного фонду незаконно розданих у попередні часи (після 1504 року) королівщин, впровадити зміни до податкової системи та організації судочинства тощо.

Провідною ідеєю екзекуційного руху стала думка щодо переваги загального публічного права над ін-

▲ Король і великий князь Зигмунт I Старий. Гравюра XVI ст.

дивідуальними чи груповими привілеями. Конкретно це спрямовувалось проти магнатського прошарку, представники якого зуміли зосередити у своїх руках величезні маєтки державного фонду, а також значною мірою монополізувати вплив на вирішення державних справ через посідання найвпливовіших посад і входження до кола королівських дорадників.

Розпочати реалізацію екзекуційної програми шляхта отримала змогу з початком 20-х років XVI століття, коли Зигмунт I Старий, потрапивши у скрутне становище у війні з Тевтонським орденом і гостро потребуючи допомоги шляхти, погодився на створення комісії для кодифікації права і підготовки до скликання так званого «сейму справедливості», покликаного намітити шляхи втілення в життя екзекуційної програми.

Відмова ж короля від реалізації даної шляхті обіцянки, а особливо порушення монархом існуючих традицій організації державного життя в Короні, з початком 1530-х років спровокувала гострий конфлікт між учасниками екзекуційного руху та королівським двором. Особливе обурення шляхти викликала елекція і коронація відповідно у грудні 1529 і лютому 1530 років, тобто ще за життя Зигмунта I Старого, його наступника — дев'ятирічного сина Зигмунта II Августа, що за декілька місяців до того вступив також у дідачне правління Великим князівством Литовсько-Руським. Спроба шляхти на сеймі 1536–1537 років змусити короля до безумовного виконан-

▲ Золота вольність шляхетська. Картина Яна Матейка

▲ *Зигмунт I Старий. Невідомий художник. Близько 1548 р.*

ня існуючих у державі норм, а також взятих раніше зобов'язань успіху не принесла. Певну тактичну перемогу здобули учасники езекуційного руху в тому ж таки 1537 році, коли скликана на заклик короля для участі в поході на Молдавію шляхта піді Львовом проголосила конфедерацію, учасники котрої заявили, що шляхетське посполите рушення не рушить з місця доти, до поки король не дасть згоди на задоволення їх вимог: не запроваджувати в життя нічого нового без

Угода Зигмунта I з великим магістром Тевтонського Ордену Альбрехтом 1525 р. ▶

дозволу посольської ізби, впорядкувати скарб, припинити скуповування королевою Боною (Сфорцою) земельних володінь у державі у своє приватне володіння тощо.

Під тиском обставин Зигмунт I Старий і цього разу погодився прислухатись до вимог шляхти. Проте на практиці на них не особливо зважав. Так само незначними були успіхи учасників езекуційного руху і в перші чотирнадцять років правління його наступника Зигмунта Августа. Апогей конфлікту поміж королем і шляхтою випав на сейм 1558–1559 років, коли земські послы, ображені непоступливістю Зигмунта II Августа, відмовились схвалити збір податків, конче необхідних тому для ведення війни за Інфлянти.

Коли Зигмунт II Август прислав на сейм лист із закликом до поляків спільно виступити проти тиранії московського царя, тогочасний маршалок сейму, за походженням православний, але навернутий до протестантизму Миколай Сенявський скрутно зауважив, що тиранія монарха чужого нічим не гірша за

▲ *Герб Тевтонського ордену*

Пішовши на скликання восени 1560 року в Пьотркові сейму, король здивував земських послів уже тим, що особисто прибув на сеймові засідання, а до того ж нарядився не у звичне для нього італійське плаття, а в шляхетське вбрання. Символічним стало і привітальне звернення до зібрання шукаючого компромісу монарха — не латиною, яку він практикував раніше, а польською.

Але одними символами справа не обмежилась і Зигмунт II Август, задекларувавши себе прибічником езекуційної програми, пообіцяв сприяти її реалізації. Справа ж до втілення обіцянок на практиці дійшла вже на наступному сеймі 1562–1563 років, коли було ухвалено обов'язковість повернення державі королівських маєтків, незаконно розданих у приватні руки; впорядковано фінанси, зокрема регламентовано надходження прибутків з королівщин, переданих у пожиттєве користування магнатів і шляхти тощо. У наступні роки езекуціоністам вдалось також привести у відповідність з існуючими в Короні нормами адміністративно-правовий статус усіх земель, що входили до її складу. Єдине, чого поки що не вдалось досягти езекуціоністам, так це добитись прилучення Великого князівства Литовського до Корони Польської. Але для цього потрібен був новий потужний зовнішньополітичний поштовх.

Загалом же, результатом езекуційного руху стало утвердження в державі устрою шляхетської демократії, з рівновагою королівської влади та шляхти. Шляхта ж закріпивши за собою привілеї єдиної по-

▲ Фігурний ініціал на початку Віленського привілею 1563 року

вноправної верстви населення, перетворилась на повноцінний *політичний народ* держави. Більше того, сама держава асоціювалась з повновладдям шляхетського загалу.

Бона Сфорца (1494–1557) — королева польська і велика княгиня литовська, друга дружина Зигмунта I Старого, за походженням італійська принцеса (дочка міланського князя).

За своїми переконаннями була прибічницею міцної королівської влади. Свої переконання прагнула втілити в політичній сфері Польського королівства і Великого князівства Литовського, але найбільших успіхів досягнула в — економічній. Земельні ресурси, що належали династії Ягелонів, зусиллями королеви Бони значно виросли. Такого результату було досягнуто завдяки поверненню королівщин, що потрапили перед тим у приватні руки, а також активним скуповуванням землі. «Земельна лихоманка» королеви торкнулась і України. Зокрема, у

▲ Принцеса Бона Сфорца. Гравюра XVII ст.

◀ Печатка Бони

▲ Рухи Кременецького замку

1536 році Зигмунт I передав їй волинське місто Кременець з двома передмістями, шістьма селами і одним селищем. Утім, не вдовольнившись цими маєтностями, королева через своїх адміністраторів почала активно нагромаджувати земельні володіння на Кременеччині, а також масово їх залюднювати. За тих два десятка літ, що Кременеччина належала Боні — від 1536 до 1556 року, в Кременецькій волості з'явилися 26 нових сіл, тобто на три чверті більше, аніж їх фіксували переписи 1536—1556 років!

На Поділлі королева в 1537 році викупила у воєводи Станіслава Одровонжа укріплене місто Ров (Рів) з округою, розташоване на берегах однойменної річки, притоки Південного Бугу. Перейменувавши його на Бар — в честь свого родового містакнязівства Барі в Італії — Бона розгорнула надзвичайно активну діяльність по його впорядкуванню. Аби стимулювати міграційні процеси та піднести господарство міста, його жителям було надано податковий привілей на 16 років. У 1540 році міська громада отримала магдебурзьке право, і в місті утворилося два магістрати — руський (український) і польський). А ще через шість років Бар став центром староства.

Стараннями королеви було суттєво укріплено Барський замок, адже місто стояло на так званому Кучманському шляху, по якому татари полюбили вторгатися в Україну. Хоч Барський замок в часи королеви Бони був переважно дерев'яним, але в найнебезпечніших місцях мав муровані кам'яні стіни. Над ними височіли п'ять дерев'яних двоверхових башт. Найпотужніша з них захищала в'їзд до міста через річку. У Барському замку зберігалося чимало

зброї — гармат, гаківниць і напівгаківниць, рушниць, аркебуз тощо. Оборонні споруди оточував глибокий рів, заповнений водою зі ставу. Загалом, за своїми оборонними властивостями Барський замок серед усіх подільських поступався лише Кам'янецькому. Доручивши відомому французькому військовому інженеру і картографу Гійому Левассеру Боплану реконструкцію Барського замку, коронний гетьман Станіслав Конецпольський у 1636 році переніс сюди свою резиденцію.

Продуманістю вирізнялась і розбудова міста, керівництво якою було доручено наміснику королеви Альберту Старжеховському. Місто розрослося переважно на лівому березі надзвичайно багнистої р. Ров і вже одне це створювало неабияку перешкоду татарам при нападах. Крім того, піднявши греблю, навколо Бару було створено великі штучні водойми, що також ускладнювали просування татарських чамбулів. Поліпшення ж обороноздатності міста сприяло зростанню чисельності його мешканців, піднесен-

▲ Наданий королевою Боною місту Бар герб

▲ Барська фортеця. З малюнка Наполеона Орди

ню міського господарства, перетворенню Бару на центр ремісництва і торгівлі.

Але не лише цими заходами Бона залишила по собі слід в українській історії. Дослідники відзначають її сентименти на адресу католицької Церкви. Також вона віддавала перевагу залученню до управління маєтностями, розміщеними на теренах Великого князівства Литовського, польських шляхтичів. Усе це несло в собі потенційну загрозу виникнення у майбутньому міжетнічних і міжконфесійних конфліктів між місцевим населенням та прийшлими управителями.

Наполегливість Бони у нав'язуванні сину, королю Зигмунту Августу, власної точки зору при вирішенні як приватних, сімейних питань, так і важливих державних справ, налаштували проти вдовикоролєви не лише шляхту, а й власну дитину. І врешті-решт у 1556 році Бона була змушена повернутися на батьківщину в італійське князівство з центром у місті Барі. А вже наступного року королеву Бону отруїли.

▲ Отруєння королеви Бони. Художник Ян Матейко

Батько шляхетського «золотого віку»

Нащадка великого литовського князя і короля польського Зигмунта I Старого та італійської принцеси Бони Сфорци Зигмунт II Августа (1520–1572)

▲ Зигмунт Август у дитячому віці. Дереворит з книги Є. Л. Деція «Про часи короля Зигмунта». Краків. 1521 р.

готували до посідання королівського трону від народження.

Заледве королєвичу виповнилось дев'ять років як згідно волі батька на Віленському сеймі він був обраний великим князем. Два місяці по тому всупереч існуючій традиції королєвич був формально обраний і на трон польський. У 1530 році батько zorganizував церемонію коронації сина.

Проведення Зигмунтом I таких подвійних виборів мало на меті реалізацію далекосяжного політичного завдання — створити умови для утвердження дідичної монархії в обох державах і забезпечити таким чином зміцнення унії між ними.

А поки що, внаслідок проведених далекоглядним монархом акцій, у наступні майже двадцять років у Польщі і на Литві формально було двоє правителів, причому обох звали Зигмунтами: «старий», котрий правив з Кракова, та «молодий Август», місцем осідку якого було визначено Вільно. Власне потреба у розрізненні двох монархів і спричинила той факт, що у титулах Зигмунта I міцно вкорінився прикметник «Старий».

У 1544 році Зигмунт-молодший з волі Зигмунта I Старого та за згоди сейму став фактичним правителем Литви, щоправда, титул верховного князя батько все ж залишив за собою. А вже після смерті батька чотирма роками пізніше запанував і в Польському королівстві.

Зигмунт II Август за своїм характером і стилем правління різко контрастував зі своїм деспотичним — наскільки це було можливим у польських політичних реаліях — батьком, Зигмунтом I. Вирізнявся

▲ Король і великий князь Зигмунт I Старий.
Лукас Кранах Молодший

лагідною вдачею, а брак життєвої енергії в характері монарха межував з меланхолією. Щиро захоплювався всіма тогочасними суспільними новаціями — від теології протестантизму до політики езекуційного руху. Виказував щирі сентименти і щодо парламентаризму. Уже одне його знамените висловлювання стосовно того, що він є королем народу, а не людських сумнів, сказане в пору загальноєвропейського пориву до переслідувань чужої віри, варте було того, аби вкарбувати ім'я монарха на символічну дошку європейської пошани як одного з найбільших тогочасних лібералів.

Щоправда, стверджувати що від самих своїх юних літ Зигмунт II Август був переконаним прибічником руху, спрямованого на обмеження королівської влади та натомість розширення прав шляхти, було б відвертим перебільшенням. Адже як правитель майбутній перший володар Речі посполитої сформувався на Литві, а Велике князівство за моделлю організації влади у той час нагадувало більшою мірою Велике Московське князівство у часи правління Василя III чи Англію Генріха VIII. Великий князь литовський на відміну від польського монарха був діичним правителем і владу в державі передавав самочинно своєму спадкоємцю. Сейм Великого князівства мав суттєво урізані, порівняно з польським сеймом, можливості. Великокнязівська рада важила набагато більше, аніж сейм. Та й члени великокнязівської ради не могли скласти політичної конкуренції великому князю, оскільки підлягали його судовій владі.

▲ Надгробок Зигмунта I Старого. Кафедральний собор на Вавелю. Краків

◀ Коронаційний меч
Зигмунта II Августа

Переконаного прибічника розширення шляхетських прав із Зигмунта II Августа зробила війна з Російським царством, особливо її невдачі й тягарі на початковому етапі. Значні ж поступки монарха лідерам екзекуційного руху дозволило за добою правління закріпитись визначенню «золотого віку» шляхетської демократії.

А для України роки правління толерантного короля стали часом мирного співіснування на українських землях православних, протестантів, католиків, чого так гостро бракуватиме в пізніших часах.

Попри успішність реалізації політичних планів й удостоєння на цій підставі багатьох почесних титулів, особисте життя Зигмунта II Августа склалось не вельми щасливо. Своє бажання взяти шлюб Зигмунт II Август вперше висловив у 25-літньому віці. Проте вибір молодого короля не задовольнив його матір — владолубиву Бону Сфорцу. І невдовзі, як стверджували сучасники, саме з наказу королеви-матері нещасну претендентку на руку короля отруїли. Два роки по тому, у 1547, королева Бона вельми образилась на сина і за його таємний шлюб з дочкою литовського гетьмана Барбарою Радзивил (вдовою по Станіславі Гашгольдові). В оточенні молодого монарха навіть існувало, вочевидь небезпідставне, побоювання того, що злопам'ятна італійка скористається з послуг своїх нещадних слуг і цього разу.

Крім образ з боку матері (котра, як уже відзначалось, врешті, побоюючись фізичної розправи над собою, була змушена повернутись на батьківщину до Італії), король за свій шлюб з прекрасною Барбарою Радзивил-Гашгольдівною був змушений воювати і з сеймом, оскільки сенат ухвалив рішення про... розлучення Зигмунта II Августа.

▲ Король і великий князь Зигмунт Август.
Лукас Кранах Молодший

Під час сеймових дебатів, що відбулися з цього приводу в Пьотркові в 1548 році

Диптих з
портретами
дружини Зигмунта
Августа Ельжбети
і Барбари.
Близько 1550 р. ▼

◀ Сцена королівського шлюбу — герцог бургундський Філіпп Добрий поєднує свою долю з Жанною Португальською. Французька середньовічна мініатюра

король заявив: «Вільно кожному собі обирати дружину, а не хто інший має йому обирати. Я також за Божою настановою її собі вибрав, і не є пристойним її нині зрікатись, бо то образило б моє сумління...». Винахідливість арцибіскупа, котрий демонстрував готов-

ність відшукати «достатньо слушних причин» для того, аби те можна було обґрунтувати, король не оцінив. Так само його не переконали й аргументи посла Пйотра Боратиньського, котрий звертав увагу на відверту зневагу королівського сану шлюбом зі своєю підданою, «а особливо такої фамілії і з такого народу взявши собі малжонку, котрий допіру від півтора ста літ із стану варварства віру правдиву християнську пізнав і в такий же короткий термін стан рицарський і герби від нас поляків допіру прийняли...»

Король стійко виніс публічні зневаги. У відповідь погрожував зректися престолу, або укласти союз з Габсбургами. І врешті шляхта поступилась йому в цьому питанні — Барбара Радзивил таки була коронована. Щоправда, подружнє життя монарха виявилось не вельми тривалим. Невдовзі Барбара померла, а Зигмунт II Август узяв свій третій — винятково політичний — шлюб з австрійською княжною Катаржиною. Проте шлюб не виконав свого політичного завдання — королева не подарувала Зигмунту II Августу нащадка, а державі спадкоємця престолу.

Останні ж роки життя монарх, впавши в меланхолію, що межувала з прострацією, жив усамітненим у своєму улюбленому маєтку Книшині поблизу Біло-

▲ Зигмунд Август та Барбара. Малюнок Яна Матейка

▲ Явлення духа Барбари. Художник Войцех Герсон

▲ *Смерть Зигмунта Августа. Картина Яна Матейки*

стоку, в оточенні тлуму шарлатанів, астрологів і чарівників. Улюбленим в палаці місцем для короля служила кімната, повністю завішана чорними покривалами в пам'ять жалоби по коханій королеві Барбарі. В одязі Зигмунт II Август у цей час також віддавав повну перевагу траурним чорним кольорам.

Коли ж 7 липня 1572 року серце короля перестало битись, а під час траурних урочистостей в Кракові, у королівській усипальниці на Вавелі було переламано навіть древко королівського штандарту й разом з

іншими королівськими клейнодами вкладено в труну, династія Ягелонів після 202 літ королювання в Польщі і княжіння в Литві — вигасла.

Так само пішла в небуття й традиція спадкового, «дідичного», правління одного правителя в двох окремих державах. Фізична смерть останнього з Ягелонів майже співпала з народженням нової європейської потуги — Речі Посполитої, зі спільним вальним сеймом, єдиною зовнішньою політикою, спільним, але вже виборним, правителем.

Барбара Радзивил (1520–1551) — королева польська і велика княгиня литовська в 1550–1551 роках. Майбутня королева і велика княгиня Барбара була дочкою віленського каштеляна і великого гетьмана литовського Юрія Радзивила. У першому своєму шлюбі (який взяла у сімнадцятилітньому віці винятково з прагматичних міркувань батька) була за новгородським, а пізніше троцьким воєводою Станіславом Гаштольдом. Після його смерті молода вдова (щойно виповнилось 23 роки) в 1543 році зійшлась із великим князем Зигмунтом Августом. Близькі родичі Барбари, брат Миколай Радзивил Рудий і двоюрідний брат Миколай Радзивил Чорний, закоханість правителя Литви в сес-

тру вирішили конвертувати у посилення політичних позицій власного роду. І, незважаючи на цілком прогнозовану негативну реакцію батьків великого князя, короля Зигмунта I Старого і королеви Бони, а також загалом шляхетського загалу Литви і

*Барбара Радзивил.
Мармур, поліхромія.
XVI ст. ▶*

▲ *Закоханий Зигмунт Август. Картина Яна Матейка*

Польщі на цей мезальянс, у 1547 році підштовхнули Зигмунта Августа до таємного вінчання з Барбарою.

У наступному році Зигмунт Август по смерті батька став королем польським й інформація про шлюб з княгинею Барбарою польська шляхта сприйняла як образу королівській гідності. Аналогічної думки була й королева-вдова. Литовських же панів непокоїло непомірне зростання ролі енергійних Радзивилів. Утім, виявлена королем стійкість у відстоюванні свого права на шлюб з коханою жінкою, дозволила Барбарі таки стати офіційною дружиною монарха. 7 грудня 1550 року в Кракові відбулась урочиста церемонія коронації Барбари. Щоправда, рівно через півроку, 8 травня 1551 року, королева померла. Як сучасники королеви, так і дослідники її біографії знаходили підстави припускати, що раптова смерть Барбари спричинило отруєння. Прах королеви Барбари Радзивил було поховано у Віленському кафедральному костелі, а історія її романтичних взаємин із Зигмунтом Августом стала предметом натхнення для не одного покоління художників, літераторів, майстрів сцени.

Земські реформи у Великому князівстві Литовсько-Руському 1560-х років

Уперше голос литовсько-руської знаті про необхідність розширення її прав і привілеїв прозвучав під час Берестейського сейму 1544 року, на якому Зигмунт I Старий оголосив свою волю щодо коронування ще за його життя сина Зигмунта Августа. Політична боротьба знаті за свої права у Великому князівстві набувала вигляду змагань за «*поправу Статуту*», тобто внесення змін до правового кодексу держави так званого Старого Литовського Статуту 1528 року.

Після озвучення на сеймі 1544 року проблема виносилась на обговорення наступних восьми сеймів Великому князівства аж поки на віленському сеймі 1551 року не було створено кодифікаційну комісію, яка впродовж наступних майже півтора десятка років і працювала над модернізацією великокнязівського законодавства, беручи за взірць зразки законодавства польського, але й враховуючи при цьому власні державні традиції. Крім того, зважаючи на той факт, що комісія працювала в умовах ведення Вільно війни з Російським царством, коли дедалі очевиднішою ставала перспектива державного об'єднання з Королівством Польським, упорядники

Другого Литовського Статуту мали на увазі й завдання гарантування непорушності державності Великому князівства у разі такого розвитку політичних процесів.

Початок реформування державного устрою князівства було покладено привілеєм 1563 року, який законодавчо ліквідував дискримінацію знаті за конфесійною ознакою, проголошуючи рівність католиків,

православних і протестантів при посіданні державних посад. Декілька років по тому, на Гродненському сеймі 1568 року, на прохання православної шляхти Зигмунт II Август видав привілей,

Перший Литовський Статут за списком Замойських ➤

▲ План Берестя початку XVIII ст. Копія 1740 р., роботи художника І. Г. М. фон Фюрстенберга

▲ Віленський привілей 1563 р.

яким не лише підтверджував правомочність акту 1563 року, а й проголошував повну рівність усіх віросповідань на території Великого князівства. Території, підвладні великому князеві, в умовах релігійних протистоянь католиків і протестантів у цілій Європі стали поодиноким острівцем релігійної толерантності.

У 1564 році магнати Великого князівства, погодившись на конституювання Бельського привілею, зреклись своїх виняткових привілеїв у судовій сфері, й відтепер формально весь лицарський загаль був рівним перед законом.

Загалом реформа судової системи була однією з найбільш очікуваних у державі, особливо у середовищі шляхти. Адже до цього часу у князівстві діяла відверто застаріла система, що потребувала нагальної модернізації. Шляхту не влаштувала зокрема та обставина, що більшість з неї й надалі судилась у старост і воевод, котрі без особливого ентузіазму брались до виконання цих своїх функцій і часто-густо важливі для привілейованого люду князівства справи передавали на розсуд своїх намісників. Мало того, що це

ображало гідність лицарського загалу, так ще й потребувало неабияких витрат часу і нервів у пошуку власних самих судових органів. Літописець-сучасник, що волів приховати своє справжнє ім'я, прикриваючись псевдонімом Михалон Литвин, стверджував у зв'язку з цим таке: «Часто треба пройти більше 50 миль, аби звернутись до суду для розгляду завданих шкод». До того ж, намісники старост і воевод були погано підготов-

▲ Карта Великого князівства Литовського Г. Меркатора. Дуйсбург. 1595 р.

СТАТ ВЪ ВЛИКЪ КНЯЗЯ
ЛИТОВСКОУ

ВІТБИЛСКОУ

Між іншим, в статуті зазначено, що всі земські суди в Україні будуть складатися з двох осіб: земського судії та земського писаря. Судії будуть обиратися шляхтичами, а писарі — шляхтичами або міщанами. Судії будуть відповідати за справедливість суду, а писарі — за правильність запису судових рішень. Судії будуть обиратися на певний термін, а писарі — на постійній основі. Судії будуть відповідати за справедливість суду, а писарі — за правильність запису судових рішень.

▲ Другий Литовський Статут за Вітебським списком

леними до виконання таких важливих і дразливих для шляхти питань, не розумілися на тонкощах юриспруденції. Водночас останні, навіть за умови надання таких неякісних послуг, справно збирали з позивачів спеціальний грошовий збір за розгляд їхньої тяжби, який становив аж десять відсотків від загальної суми позову.

На Бельському сеймі 1564 року ухвалено постанову про доопрацювання Статуту і включення до нього положень про нову систему судочинства. Взявши за взірць судову систему Королівства Польського, у державі було запроваджено виборні шляхетські суди, які поділялись лише в залежності від справ, котрі приймались до розгляду. Так, судові справи, в яких фігурували представники шляхетського загалу,

розглядались лише у виборних земських судах. Персональний склад земського суду формувался на повітових сеймиках з числа місцевих шляхтичів. Кримінальні судові справи, пов'язані з розбоєм, грабунками, наїздами чи підпалами, передавались на розгляд суду гродського або замкового. На Віленському сеймі 1565–1566 років у повітах Великого князівства було створено підкоморські суди, на розсуд яких передавались майнові тяжби. Підкоморій призначався великим князем і виконував свої функції довічно.

Згідно Віленського привілею 1565 року вся територія Великого князівства поділялась на тридцять судових повітів. На Київщині було створено Київський і Мозирський повіти, на Волині — Луцький, Володимирський і Кременецький, на Східному Поділлі — Брацлавський. У межах цих судових повітів мали діяти повітові сеймики шляхти.

Після проведення судової реформи у 1566 році було впроваджено й нововведення до адміністративно-територіального устрою держави. До існуючих у державі воєводств було додано п'ять нових, три з яких — Київське, Волинське та Брацлавське — знаходились на українських землях.

Після ж реалізації судової та адміністративно-територіальної реформ у дію було введено Другий Литовський Статут, ухвалений на Віленському сеймі 1565–1566 років. Новий правовий кодекс стверджував ідею шляхетського політичного народовладдя, зрівнював у правах шляхту та магнатів, конституював становлення повноцінної шляхетської держави. Зближення в ході

▲ Віленський привілей 1565 р.

Московське «збирання земель» та Лівонська війна

▲ Засідання шляхетського сеймику перед костелом

реформ політичного та соціального устрою Великого князівства та Королівства Польського створювало сприятливі умови для реалізації унійних задумів, адепти яких мали вплив на прийняття політичних рішень як в одній, так і в другій державі.

Інфлянти, що в Московській державі отримали назву Лівонії, на середину XVI ст. являли собою найпівнічнішу державу хрестоносців, на землях якої перетнулися інтереси багатьох сусідніх правителів. Від початку XIII ст. землі належали Ордену Мечоносців, який з 1237 року входив до більш потужного Ордену Хрестоносців. Три століття по тому в результаті проведеної секуляризації Орден було реформовано у світську державу Рицарів Хреста. У роки поширення протестантизму держава, що посідала важливе геополітичне місце на Балтиці, була суттєво послаблена конфліктами між католиками та лютеранами, світською владою на чолі з великим магістром фон Фюрстенбергом та духовною – на чолі з арцибіскупом ризьким Вільгельмом фон Гогенцоллером, а отже, цілком природно, привертала до себе пильну увагу більш потужних сусідів. Шведів цікавили землі на її півночі, що прилягали до шведської Фінляндії. Датчанам йшлося про те, аби перешкодити шведам. Московський цар Іван IV Васильович прагнув пробитись на Балтику. А Зигмунт II Август, крім природного бажання не допустити посилення позицій Москви у цьому регіоні, мусив виконувати родинний обов'язок – дбати про долю кузена арцибіскупа Вільгельма фон Гогенцоллера.

*Мапа Московії, Литви, Лівонії,
Криму, Молдавії Сигізмунда
Герберштейна. 1549 р. ▼*

▲ Царські ратники у Лівонії. Гравюра. 1579 р.

Провісником майбутньої великої війни стала короткотривала кампанія польських військ у 1557 році, марш яких у напрямку Риги змусив великого магістра та арцибіскупа дійти порозуміння і позбавити Зигмунта II Августа приводу для продовження походу.

Утім, підписаний магістром з польським королем і великим князем литовським договір видався російському цареві актом недружнім і, разом з несплатою данини з Дерптської області, передбаченої ще договором 1503 року, став приводом для початку війни з Орденом.

Наприкінці січня 1558 року царські війська поблизу Пскова перейшли лівонський кордон, а тим ча-

Печатки магістрів
Лівонського ордену ▶

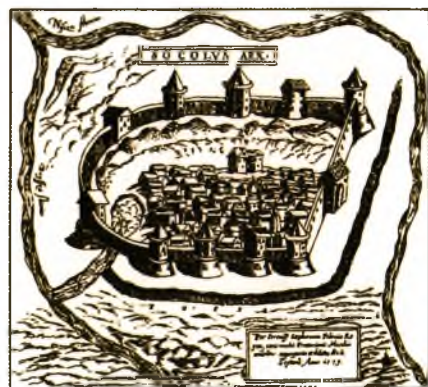
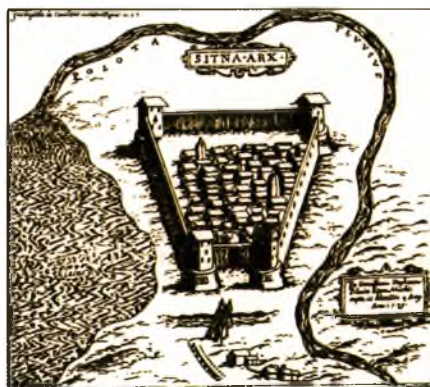

сом Іван IV Грозний у Москві всенародно проголосив початок війни. Для того, аби надати події сакрального значення, у всіх столичних храмах цілий день били дзвони, а по тому у всій царській державі проголосили великий піст. За наказом царя по державі розіслали грамоти, в яких пояснювались причини вступу у війну — «відвоювати отчину» і покарати гонителів православної віри.

Успішно проведена підготовка до війни та вдало обраний момент для її початку забезпечили Москві переможний перебіг кампанії. Уже за півроку було здобуто Нарву, Дерпт (нині Тарту), Ревель (нині Таллінн), Ракобор, Ізборськ; царські війська стояли на берегах Балтійського моря, у них в полоні перебував великий магістр, а Орден розвалювався на шматки.

Отримавши повідомлення про взяття лівонських фортець і вихід царських ратників на Балтику, Іван IV обдарував гінців, що принесли радісну звістку, кіньми із власної конюшні. За наказом царя з кремлівських стін залунали гарматні салюти, а московські кабаки до пізньої ночі безоплатно пригостили охочих. Під час влаштованого у Великій палаті Кремля царем бенкету Іван IV Васильович у розпал гуляння випив кубок морської балтійської води і змусив зробити те ж саме і запрошених гостей.

Проте радісна ейфорія, що запанувала в Москві, виявилась передчасною. Новий великий магістр Ордену Готгард Кетлер звертається за підтримкою до імператора Фердинанда I (1556–1564), а також, використовуючи антимосковські настрої в Швеції, Данії, Польщі та Литві, отримує від них матеріальну допомогу у війні з царськими ратниками. Згідно угоди з магістром Ордену від 31 серпня 1559 року, Орден переходив під протекторат Зигмунта II Августа. Коли ж і цього вияви-

▲ Фортеці, збудовані московітами на захоплених землях Великого князівства Литовського. Гравюра 1579 р.

лось замало, у 1561 році Кетлер добровільно поступився Північною Естонією шведському королю, островом Езель — датському, містом Ригою з округою — польському. Одночасно великий магістр склав Зигмунту II Августу присягу вірності й уже — як його васал-ленник — отримав в ділчине правління Курляндію і Земгалію (Семигалію), на території яких постало ленно залежне від польського короля і великого литовського князя Курляндське герцогство. Таким чином Орден припинив своє існування, на його руїнах постала світська держава, а Москва отримала собі у супротивники ціле гроно європейських правителів.

Утім така перспектива, здавалось, не вельми збентежила самовпевненого Івана IV. На повідомлення Зигмунта II Августа про складання тепер уже герцогом Кетлером присяги вірності, а відтак неактуальності московських претензій до колишнього суверенного правителя Ордену, цар відповів вимогою... повернути йому Київ, Волинь і Поділля — «отчини його предка, святого Володимира». Тобто, Москва вирішила продовжувати війну, вишукуючи нових приводів для її легітимізації, а не виходити з неї.

Початковий етап війни Російської держави з Великим князівством Литовським (а саме його збройні сили, а не польські війська були втягнуті Зигмунтом II Августом у війну) складався досить успішно. У 1562 році царські полки, вступивши на білоруські землі, спустошили волості навколо Дубровни, Мстиславля, Орші, Копиства, Вітебська і Шклова. У середині лютого наступного року піс-

▲ Штурм Полоцька військами Івана Грозного під час Лівонської війни. Гравюра. 1563 р.

ля двотижневої облоги очолювана особисто царем 60-тисячна російська армія захопила важливий стратегічний форпост Великого князівства — Полоцьк.

Про захоплення «великого городу Полоцька», його пограбування і виведення на Москву чисельного полону повідомили всі тогочасні «летючі листки» (праобраз пізніших газет), що видавались у Нюрбергу, Аугсбургу, Любеку та інших європейських центрах. Пітіюче враження справила ця подія на литовські стани. Москва віддавна плекала плани щодо залучення під свою владу чималих шматків території Великого князівства Литовсько-Руського і тепер ці плани виглядали реальними, як ніколи раніше.

Під впливом воєнних поразок у протистоянні з Московією у князівстві актуалізується питання укладання реальної унії зі своїм давнім союзником — Королівством Польським, персональна унія з яким через особу спільного монарха виявилась не настільки ефективною, як цього хотілось би за тих складних умов, що склались на початок 1560-х років.

Чи не вперше про таку перспективу публічно заговорили учасники конфедерації, яку утворили

▲ Московська дворянська кіннота XVI ст. Мініатюра до «Записок про Московію» Сигізмунда Герберштейна

Початковий етап війни Російської держави з Великим князівством Литовським (а саме його збройні сили, а не польські війська були втягнуті Зигмунтом II Августом у війну) складався досить успішно. У 1562 році царські полки, вступивши на білоруські землі, спустошили волості навколо Дубровни, Мстиславля, Орші, Копиства, Вітебська і Шклова. У середині лютого наступного року піс-

під Вітебськом у 1562 році закликані великим князем до участі в посполитому рушенні шляхтичі з литовських і білоруських земель. Зіткнувшись із загрозою московського завоювання, шляхтичі вимагали від великого князя скликати спільний з польськими послами сейм, аби на ньому конституювати унію двох держав. Зокрема, вислані до короля послы були уповноважені просити: «аби король Його Милість розпорядився скликати спільний з поляками сейм й унія була в єдності, насамперед з двох причин, а саме для обрання спільного пана (монарха), якщо не дай Боже, без потомства залишиться Його Королівська Милість, пан нашій, а також для єдиної і спільної оборони, аби спільно сеймували, права і вольності з нами однакові мали».

І дійсно, крім об'єднання зусиль на міжнародній арені, унія з Королівством Польським обіцяла шляхті Великого князівства значні переваги в політичній сфері. Адже було очевидним, що об'єднання можливе за умови наближення політичної системи князівства до польського зразку, де шляхетські вольності, здобуті в роки езекуційних змагань шляхти, вабили нобілітет чи не всієї Європи.

Бурхливі пристрасті сеймових баталій у Любліні

Велике князівство Литовсько-Руське та Королівство Польське у політичному плані були поєднані ще від часів Кревської унії 1385 року. Тоді після смерті бездітного по чоловічій лінії останнього польського короля з династії П'ястів Казимира III Великого престол успадкувала його онука Ядвіга,

▲ Король Казимир Великий. Малюнок Яна Матейка

котра, згідно існуючої традиції, могла лише царствувати не правлячи. Владу ж у королівстві претендент обов'язково мав обійняти лише *по мечу*. А враховуючи тогочасний розклад політичних сил у регіоні, найбільш бажаним для десятилітньої королеви претендентом на руку та серце виявився старший за неї аж на тридцять років великий литовський князь Ягайло. Причому, зацікавленість у персональній унії двох сусідніх держав мала не лише правляча еліта Королівства Польського, а й литовська великокнязівська влада.

Головним стимулом для такого зближення тоді виступала загроза обом державам з боку Ордену Хрестоносців, очолюваного амбітним великим магістром Вінріхом фон Кніпроде, котрий розбивши литвинів у битві під Рудавою 1370 року, розпочав колонізацію окраїн Жмуди. А ще перед тим великий магістр отримав від Папи Римського повну свободу дій по наверненню місцевих «поган» у християнство, і хрестоносці не приховували своїх намірів виконати свою місію

▲ Перепис військового Литовського 1567 року

▲ Король Казимир Великий в оточенні найвищих достойників держави. Мініатюра з Віслицького статуту. XV ст.

Герб королеви Ядвіги ►

у такий же спосіб, як вони перед тим «цивілізували» прусів.

За таких умов 14 серпня 1385 року в Кревському замку на Білорусі між уповноваженими Королівства Польського та Великого князівства Литовсько-Руського було підписано акт про сходження Ягайла на польський трон та об'єднання двох держав. Відповідно до цього акту 15 лютого 1386 року відбувся обряд хрещення Ягайла за католицьким обрядом, під час якого неохоче взяв собі християнське ім'я Владислав. По цьому пройшло його вінчання з Ядвігою та коронування «як володаря і короля Королівства Польського». Офіційна титулатура Владислава II включала в себе також і титули «верховного князя Литовського і дідича Руського». Відтепер він і його нащадки мали об'єднувати в одній особі владу короля Польщі та великого князя Литви і Русі.

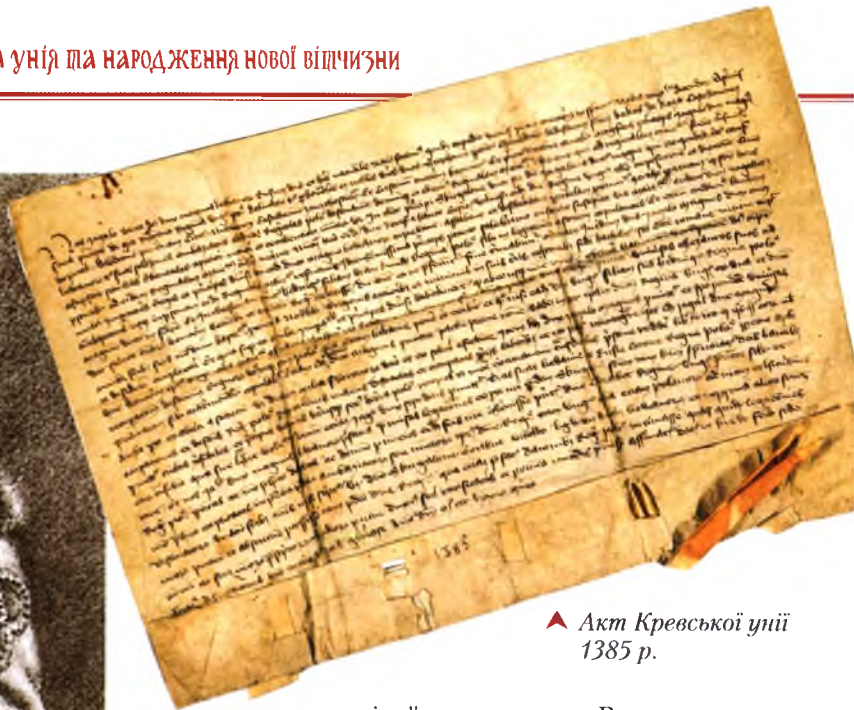
І хоч уже за кілька років на Литві і Русі піднялась хвиля спротиву укладеним постановам і Кревська унія так і не була реалізована в повному обсязі, закладені в 1385 році ідеї не раз про себе нагадували в

▲ Королева Ядвіга. Малюнок Яна Матейки

▲ Владислав-Ягайло. Малюнок Яна Матейка

▲ Акт Кревської унії 1385 р.

привілейованих верств. В умовах же розгортання повномасштабного езекуційного руху на землях Королівства Польського успіхи останнього стали дражливим прикладом для наслідування у Великому князівстві Литовсько-Руському.

Ще одним суб'єктивним чинником, який безумовно стимулював унійні процеси, виступала відсутність у польського короля і великого князя литовського Зигмунта II Августа нащадків. Відтак, смерть останнього представника династії Ягелонів, котра виступала єдиним об'єднуючим началом для Польщі та Литви, об'єктивно тягла за собою розрив їхньої династичної унії. Хто не бажав такого сценарію розвитку подій, що в умовах важкої війни з

критичні для Польщі та Великого князівства моменти та навіть реалізовувались, щоправда не у вельми довготривалі, політичні проекти. Чи не найбільш радикальними у цьому сенсі були формулювання Мельниківського акту 1501 року, виданого Олександром Казимировичем, де декларувались наміри Польщі і Литви «об'єднатись і злитись в одне неподільне тіло» з «однією головою, одним королем, одним господарем». Щоправда, далі політичних декларацій того разу справа не просунулась.

Утім, навіть таке ефемерне поєднання держав, що мали спільного правителя (у політико-правовому сенсі мова може йти про персональну унію), давало важливі наслідки. Перебування на чолі держав спільних правителів сприяло їхньому політичному зближенню, а, крім того, стимулювало часті контакти їх

▲ Олександр Казимирович на засіданні сейму. Кольоровий дереворит. 1506 р.

▲ *Іван Грозний як східний деспот.*
Західноєвропейська карикатура. 1582 р.

▲ *Сатирична картина «Війна триває, гроші дорожчають»*

Московським царством виглядав просто вбивчим, — мусив діяти.

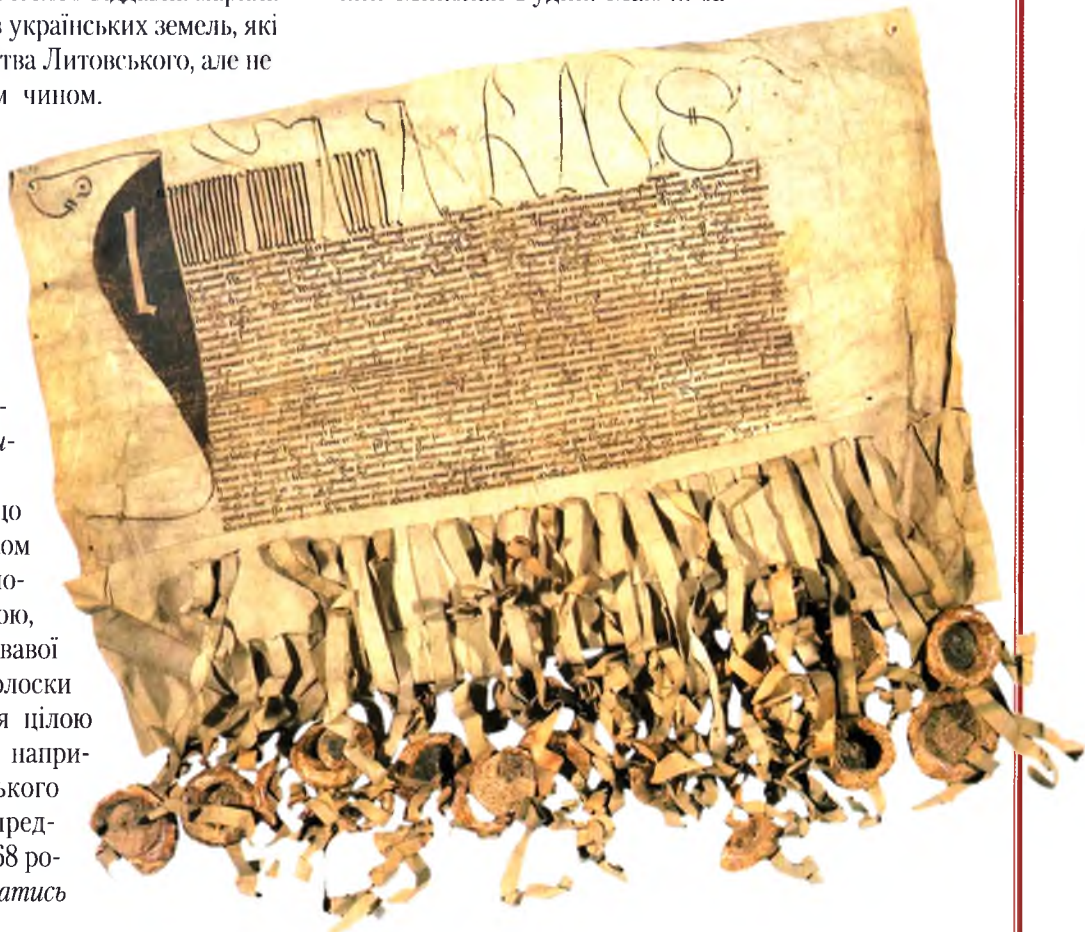
Коли загрожена з боку Москви литовська знать всерйоз заговорила про перспективу об'єднання з Польським Королівством, вона відразу знайшла собі важливих союзників — як в особі короля Зигмунта II Августа, так і польської шляхти. Король був кривію зацікавлений у відшуканні найкоротшого шляху до фінансових і військових ресурсів польського народу політичного, яких він так гостро потребував у війні з Іваном IV, а шляхта Королівства Польського віддавна марила доступом до казкових багатств українських земель, які належали до Великого князівства Литовського, але не використовувались належним чином.

«Золота лихоманка», що охопила (під впливом потоків золота і срібла із заморських колоній в Європу та зростання на тамтешніх ринках попиту на польське зерно) спонукала шляхетський загал Корони Польської до якнайшвидшого освоєння цього казкового краю, де «*молочні ріки плинуть в киселевих берегах*».

Важливим було й те, що литовське лицарство під тиском Москви намагалось будь-що поєднатись з польською шляхтою, аби не впасти жертвою кривавої розправи Івана Грозного, поголоски про тиранію якого ширилися цілою Європою. Тож не дивно, що, наприклад, лицарство Берестейського повіту, виряджаючи своїх представників на вальний сейм 1568 року, дало їм наказ — «*не повертатись додому без хоч би якоїсь унії*».

Втім, шлях до поєднання виявився не простим. Опозиція унійним планам була достатньо потужною,

і раз-по-раз, здавалось, ситуація заходила у глухий кут. Принциповими противниками об'єднання держав і поширення на Литву результатів езекуційної діяльності польської шляхти були литовські магнати, котрим вдалось зосередити у своїх руках фактичну владу, підпорядкувавши своїй волі й дрібне і середнє лицарство. Провідні позиції на Литві на той час посідали Радзивили: воевода віленський і одночасно канцлер великий литовський Миколай Чорний та його двоюрідний брат гетьман великий литовський Миколай Рудий. Маючи за

▲ *Акт Городельської унії 1413 року. Документ, виданий литовським боярам*

▲ *Литовський магнат Миколай Радзивил Рудий із мечем у руці на Люблінському сеймі 1569 р. Фрагмент картини Яна Матейки «Люблінська унія»*

собою підтримку інших представників литовської аристократії — Ходкевичів, Тишкевичів, Воловичів та інших, Радзивили успішно протистояли унійним намірам короля, польської шляхти і їхніх литовських однодумців та упродовж тривалого часу під різними приводами затримували справу скликання спільного з представниками Корони сейму.

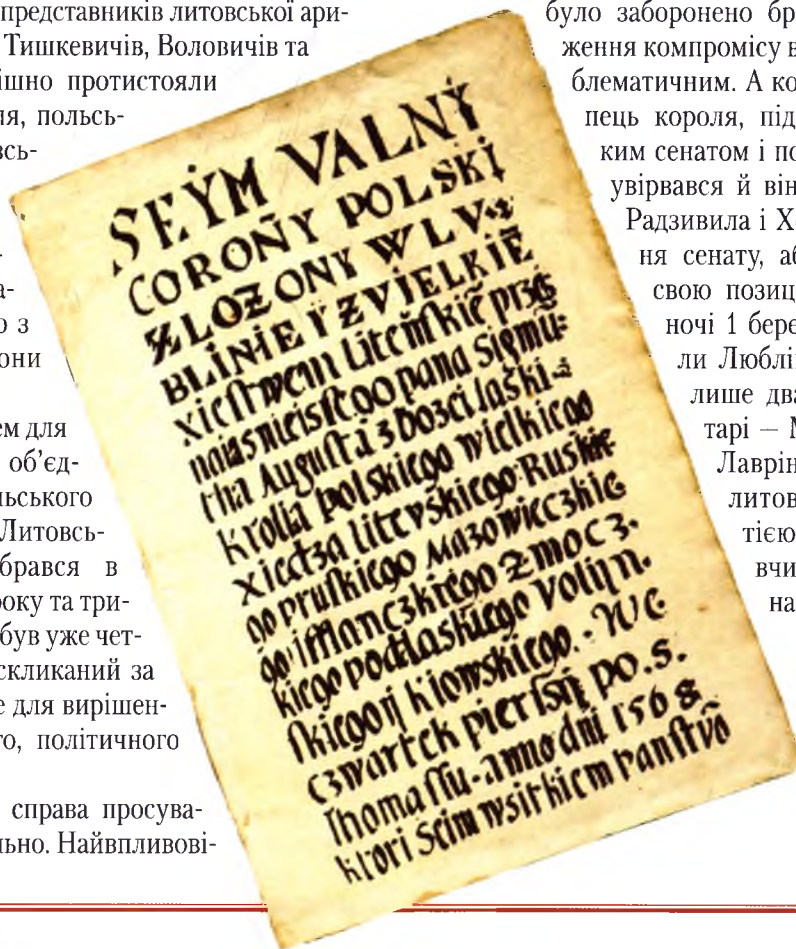
Скликаний королем для залагодження справи об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовсько-Руського сейм зібрався в Любліні 20 січня 1569 року та тривав аж до 12 серпня. Це був уже четвертий за ліком сейм, скликаний за останні п'ять років саме для вирішення цього, надважливого, політичного завдання.

Утім, і в Любліні справа просувалась вкрай важко і повільно. Найвпливові-

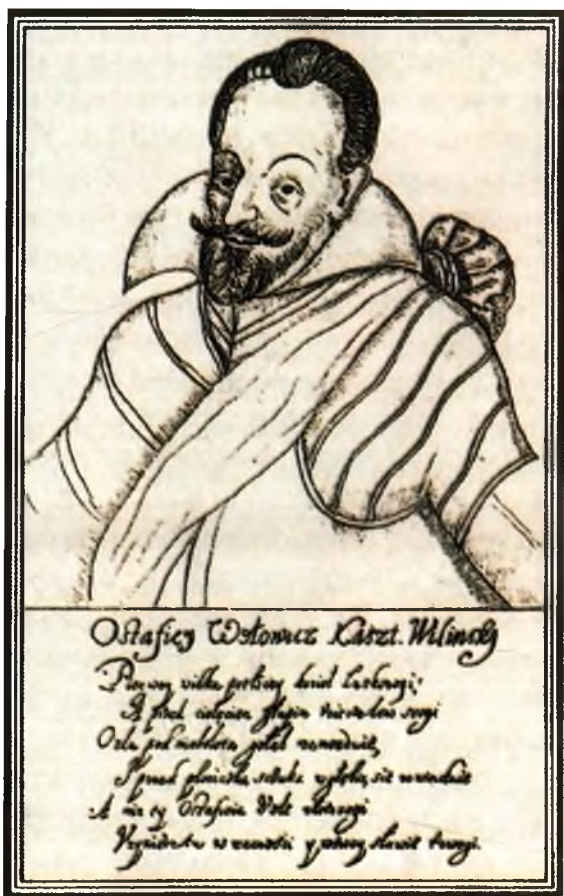
ші магнати з Литви — Миколай Радзивил Рудий, Ян Ходкевич й Остафій Волович — повністю контролювали посольську депутацію Великого князівства і робили все можливе, аби задуми короля та його прибічників не просувались до своєї реалізації ані на крок.

Місяць сторони залагоджували формальні питання розгляду справи. Наступний місяць пройшов у безперспективних дебатах щодо суті унії. Польська сторона відстоювала проєкт створення унітарної держави, коли до більш розвинутої в політичному плані Корони Польської приєднуються землі, що до цих пір склали державну територію Великого князівства. Партія Радзивила, підтримана Ходкевичем і Воловичем, натомість наполягала на прийнятті свого контрпроєкту, що передбачав збереження державної відрубності князівства, консервації його державних органів та окремишого сейму. Зокрема литовські аристократи погоджувались лише на спільну елекцію короля. Скликання спільних сеймів пропонувалось зробити винятковою справою, коли виникала потреба у вирішенні надзвичайно важливих для обох держав проблем. Навіть спільно обраний монарх не міг приступити до виконання своїх владних повноважень на Литві без проведення у Вільно спеціальної церемонії вступу на престол і підтвердження присягою непорушності прав станів Великого князівства.

Враховуючи той факт, що в ході люблінського сеймикування з литовського боку озвучувались винятково думки і пропозиції трьох найвпливовіших послів (решті ж посольської братії взагалі було заборонено брати слово), знаходження компромісу виглядало вкрай проблематичним. А коли врешті-решт терпець короля, підбурюваного польським сенатом і посольською палатою, увірвався й він викликав особисто Радзивила і Ходкевича на засідання сенату, аби вони роз'яснили свою позицію, ті під покровом ночі 1 березня взагалі залишили Люблін. У місті zostали лише два литовських секретарі — Михайло Гарабурда і Лаврін Война. Слідом за литовською аристократією подібним чином вчинили й окремі магнати з України.

◀ *Перша сторінка щоденника Люблінського сейму 1569 р.*

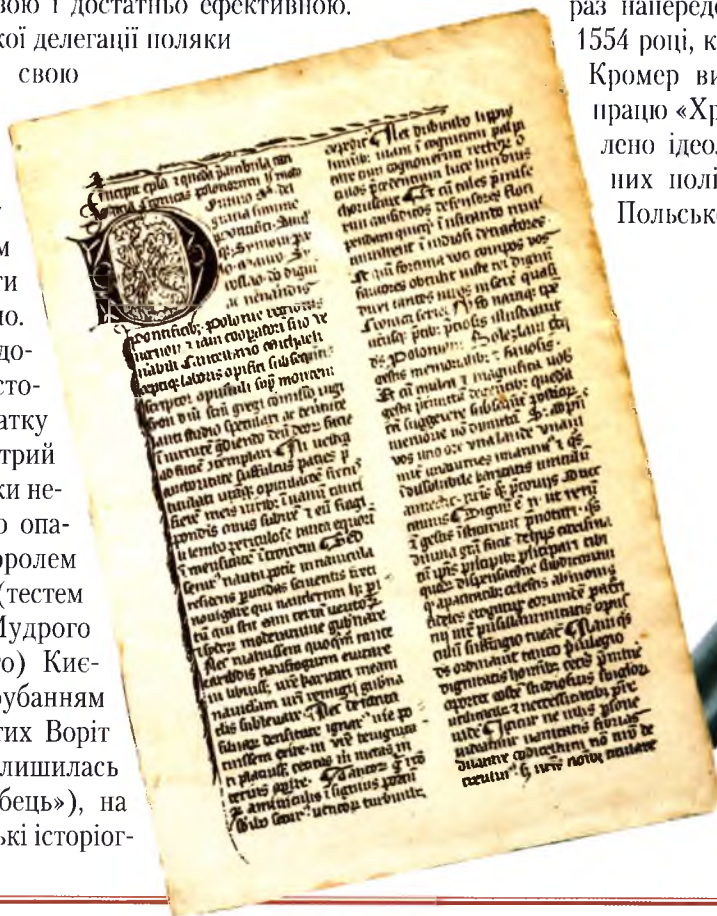
▲ Остафій Волович. Малюнок XVI ст.

▲ Болеслав Хоробрий. Малюнок Яна Матейка

Утім, демарш литовських і руських можновладців обернувся їхньою тяжкою поразкою. Реакція короля виявилась миттєвою і достатньо ефективною. За відсутності литовської делегації поляки вирішили реалізувати свою давнішу мрію — прилучити до Польської Корони українські землі. Ідеологічну базу таким інкорпораційним задумам польської еліти було створено вже давно. Покликаючись на повідомлення безіменного історика кінця XI — початку XII ст. Галя Аноніма, котрий включив до своєї хроніки недостовірний сюжет про опанування 1018 році королем Болеславом Хоробрим (тестем опонента Ярослава Мудрого Святополка Окаянного) Києвом із символічним рубанням мечем київських Золотих Воріт (від якого на мечі залишилась щербина — «меч щербець»), на середину XVI ст. польські історіог-

рафи виробили струнку, хоч і доволі сумнівну, концепцію підвладності Київської Русі Польщі. Якраз напередодні люблінських подій, у 1554 році, краківський канонік Мартін Кромер видав у Кракові історичну працю «Хроніку», де й було представлено ідеологічну канву для серйозних політичних претензій Корони Польської на Сході.

Коронаційний меч польських королів — щербець

◀ Хроніка Галя Аноніма. Рукопис XIV ст.

▲ Мартін Кромер

Апробувати новий політичний курс оточення короля цілком слушно вирішило на підданих великого литовського князя, серед яких були найсильнішими пропольські настрої, а саме: на Підляшші та Волині. 5 березня 1569 року Люблінський сейм спочатку ухвалив акт інкорпорації до складу Корони Польської Підляшшя, згодом така ж доля спіткала й Волинське воєводство. У виданому королем привілеї про прилучення Підляшшя до Польської Корони безпеліційно стверджувалось, що край з давніх-давен входив до складу Ма-

▲ Гетьман литовський Ян Ходкевич на сеймі в Любліні 1569 року. З картини Яна Матейки «Люблінська унія»

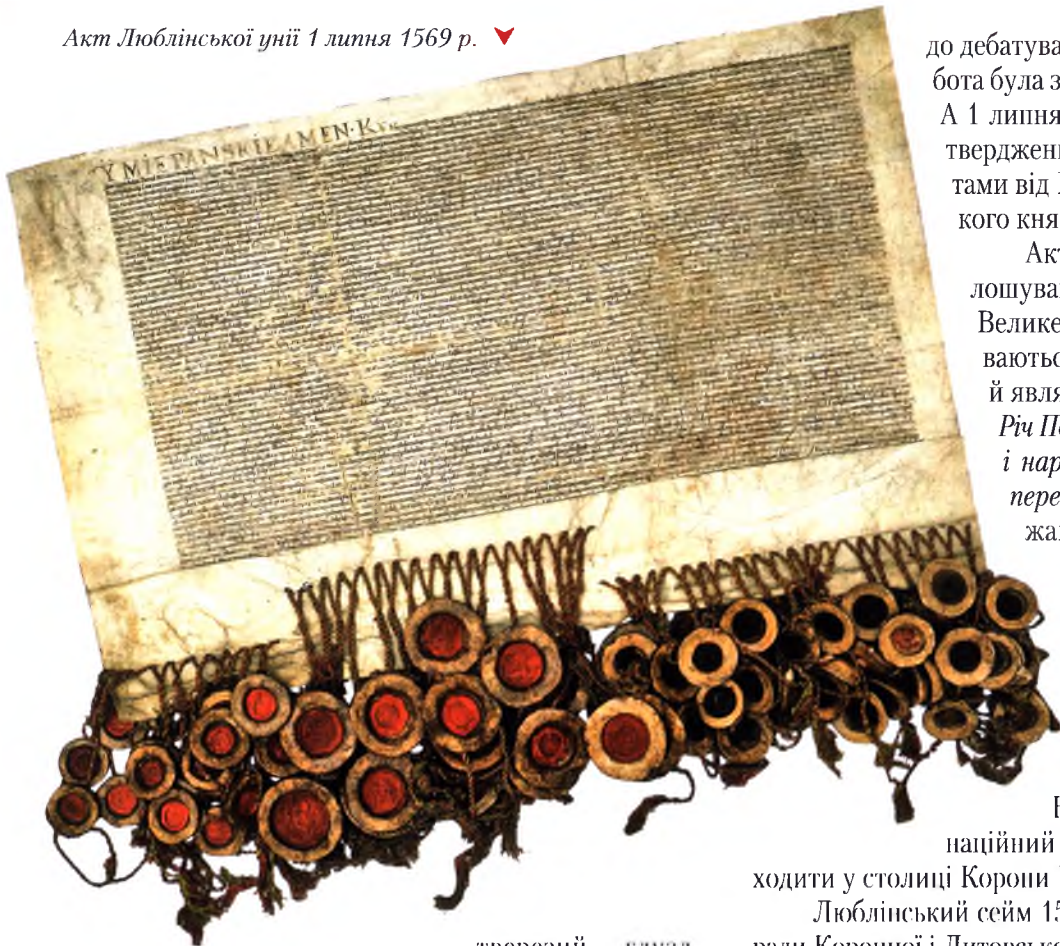
зовії і лише за часів Казимира Ягелончика відійшов до Великого князівства Литовського. Так само демагогічно обґрунтовувалась «історична справедливість» і у випадку з приєднанням до Корони Волині. Згідно реституційного акта, Волинь була «одвічною» частиною Польської держави і лише в роки правління Казимира Ягелончика відійшла до Литви. Відновлення «історичної справедливості» по відношенню до Східного Поділля (Брацлавщини) відбулось через включення цього регіону до... волинського реституційного привілею. Байдуже, що перед тим польські депутати на Люблінському сеймі стверджували, що Брацлавське воєводство «здавна становило частину Поділля».

Після таких жорстких і відверто недружніх актів польської еліти на Литві почали готуватись до війни зі своїм небезпечним союзником. Утім,

◀ Акт інкорпорації Підляшшя до складу Польської Корони. Люблін, 5 березня 1569 р.

Акт Люблінської унії 1 липня 1569 р. ▼

до дебатування її деталей. Загалом робота була завершена на кінець червня. А 1 липня 1569 року акт унії був затверджений на сеймі окремо депутатами від Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Акт Люблінської унії проголосував, що Корона Польська і Велике князівство Литовське зливаються в одне «неподільне ціле» й являють відтепер «одну спільну Річ Посполиту, яка з двох держав і народів в один люд і державу перетворюються». На чолі держави мав постати спільний монарх, котрий одночасно виступав би і королем польським, і великим князем литовським. Сейми мусили бути спільними, а місцем їхнього проведення визначалась Варшава. Лише сейм коронаційний і надалі повинен був про-

ходити у столиці Корони Польської – в Кракові.

Люблінський сейм 1569 року ухвалив «Порядок ради Коронної і Литовської», яким визначив склад сенату і послідовність місць розташування senatorів, а також – представництво послів у посольській палаті. Вальний сейм Речі Посполитої мав ухвалювати конституції, чинні як у Короні, так і у Великому князівстві.

тверезий глузд підказував магнатам погодитись з таким розвитком подій.

На початку червня литовська делегація повернулася до Любліна. 17 червня Ходкевич від імені своїх товаришів у сенаті почав слізно благати Зигмунта II Августа в силу його ділочної над Литвою влади не віддавати їх Короні Польській – «до поневолення і сорому їх дітей».

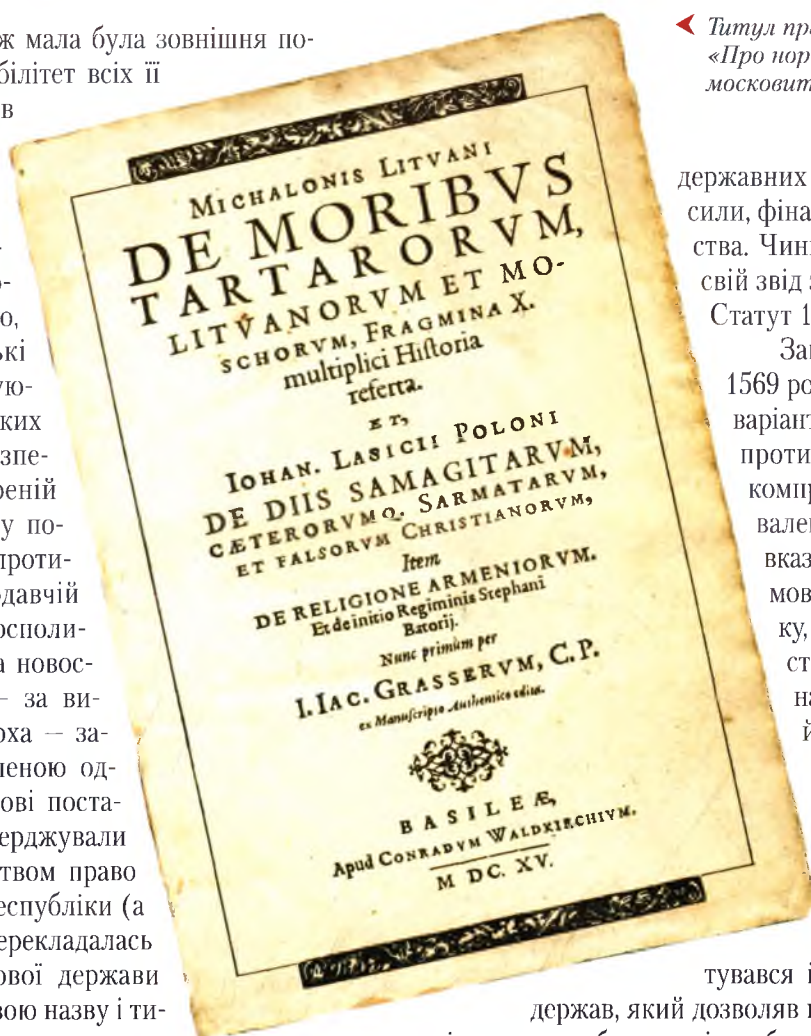
Зигмунт II Август, як записано в джерелах, також зі сльозами відповів литовському магнату, що Бог живе там, де є любов, а відтак саме такою і є Божя воля. Подумавши трохи, король додав, що не бачить жодних підстав для обав литовських шляхтичів щодо якоїсь неволі, бо всі мусять віддаватись під владу Господу, а не земних володарів. Коли ж Ходкевич таки прийняв умови пропонованої унії, всі сенатори з вигуками радості зірвались на ноги. Ухваливши принципове рішення про унію, сторони перейшли

Підтвердження королем і великим князем Зигмунтом II Августом акта Люблінської унії. 15 липня 1569 р. ►

Спільною також мала була зовнішня політика держави. Нобілітет всіх її частин отримував рівні права на всій території Речі Посполитої.

Водночас поруч з такими, унітарними за своєю суттю, нормами люблінські постанови конституювали й цілий ряд таких положень, які забезпечували новоствореній державі федеративну побудову. Зокрема, на противагу єдиній законодавчій гільці влади Речі Посполитої, виконавча влада новоствореної держави — за винятком особи монарха — залишалась відокремленою одна від другої. Сеймові постанови 1569 року стверджували за Великим князівством право зберігати в межах республіки (а саме так з латини перекладалась буквальна назва нової держави «Річ Посполита») свою назву і титул монарха, власну структуру

◀ Титул праці Михалона Литвина «Про норони татар, литовців і московитян». Базель. 1615 р.

державних посад, власні збройні сили, фінанси, систему судочинства. Чинним залишався навіть свій збір законів — Литовський Статут 1566 року.

Загалом же, унійний акт 1569 року став компромісним варіантом примирення двох протилежних таборів. На компромісний характер ухвалених домовленостей вказував уже сам текст сеймової конституції 1569 року, в якій преамбула ілюструвала програму магнатів з коронних земель й ідеологів езекуційного руху шляхти, а подальша текстова частина відбивала прагнення великокнязівської еліти.

На компромісі ґрунтувався й реальний союз двох держав, який дозволяв провести їх об'єднання і, водночас, зберегти відособленість.

Щедроти України в переддень унії

Неабияку послугу в «рекламуванні» природних щедрот української землі саме якраз напередодні скликання унійного сейму в Любліні надав анонімний автор, що вирішив заховатись під псевдонімом Михалон Литвин, підготувавши працю «Про норони татар, литовців і московитян». Більшість дослідників переконані, що справжнє ім'я автора Венцеслав Миколайович, і був він доволі знаючою людиною, адже виконував обов'язки секретаря великокняжчої канцелярії.

Літописець стверджував, що Дніпро-Борисфен «плине молоком і медом». Київщина з усіх боків оточена полями й лісами, а земля там настільки родюча, що «ниви, зорані всього раз двома биками, дають багатий ужинок». Не менш привабливо подано й опис лісових угідь краю: «Старі дуби та ясени, що мають дупла, багаті бджолиними роями й медом, приємним на колір і смак... На берегах річок живе сила-силенна бобрів... Птахів навдивовижу багато...».

За твердженням автора (котрий — як можна здогадатись із його манери письма — був не проти

▲ Бортник. Малюнок Я. Норблена

▲ Борщні знаки. Малюнки з документів XVIII ст.

того, аби відверто прикрасити дійсність), у річці Прип'яті навесні так багато риби, що «спис, кицутий в її гуцавину, застряє і не падає, ніби його встромили в землю – так густо йде риба. Я й сам би цьому не

повірю, якби не бачив багато разів, як звідти безупинно вичерпують рибу й наповнюють нею щоденно близько тисячі возів чужеземних купців, котрі щороку туди зіїжджаються...».

▲ Риболовля. Мініатюра XVI ст.

«Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимось...»

Інтереси українських земель Великого князівства у Любліні представляли більше 30 вищих достойників – воєводи, каштеляни, старости, хорунжі, а також земські послі. Найповажнішу й найвпливовішу частину делегації Русі-України складали представники княжих родин – київський воєвода Костянтин Василь Острозький, волинський воєвода Олександр Чорторійський, староста житомирський Костянтин Вишневецький та його брат Андрій, староста луцький, брацлавський і вінницький Богун Корецький, Роман Сангушко та інші. Не менш імпозантно виглядало й грона земських послів, серед яких були представлені такі шановані на Русі панські родини як Олізари, Солтани, Гулевичі, Костюшки, Кірдеї, Семашки, Кошки, Шашковичі, Стрижовські та інші.

Утім, у бурхливих сеймових дебатах 1569 року представникам України-Русі не випало відіграти якоїсь помітної ролі. Чи не головною причиною пасивної поведінки української аристократії в Любліні було те, що вона, на відміну від опонентів з Литви, не вельми противилась очікуванім змінам. Усвідомлюючи зовнішньополітичну слабкість Великого князівства, яка на українсь-

ких землях ставала особливо відчутною під час кожного нового вторгнення татарських орд, українська еліта пов'язувала плани посилення обороноздатності краю саме з Польською Коронаю – державою,

▲ Шляхтичі учасники Люблінського сейму 1569 р. – князь Михайло Вишневецький, князь Роман Сангушко та Остафій Волович. Фрагмент картини Яна Матейка «Люблінська унія»

▲ Князь Костянтин Василь Острозький.
Невідомий художник

▲ Княгиня Софія Острозька (Тарновська), дружина
Костянтина Василя Острозького. Невідомий художник

▲ Кам'яниця Конопніців на ринку Старого міста
в Любліні

яка у військовому та економічному відношенні була, безперечно, більш потужною, ніж Литва. Крім того, українську знать на той час пов'язували з польською шляхтою й не поодинокі економічні чи родинні інтереси. Досить промовистим у цьому сенсі є приклад найвпливовішого на Русі князя Костянтина Василя Острозького, одруженого на доньці польського магната, великого коронного гетьмана Яна Тарновського Софії. Щоправда, виряджаючи чоловіка на сейм до Любліна, Софія напучувала його не зважати на те, що вона полячка, і при прийнятті свого рішення щодо підтримки чи не підтримки унії керуватись винятково власним сумлінням, своїм княжим гонором і славою своїх предків.

І дійсно, на сеймі князь, з одного боку, утримував дистанцію з литвинами, а з іншого — демонстрував зверхність до поляків. І коли магнати з Литви, демонструючи свою незгоду з польським варіантом унії, потай залишили Люблін — князь Острозький, так само як воєвода троккайський Стефан Збарський, не наслідував їхній приклад. Князь Острозький не з'явився на домовлену на 3 березня зустріч з королем, пояснюючи свій вчинок тим, що він не є уповноваженим репрезентувати позицію цілого Великого князівства. Наступного дня київський воєвода пропустив засідання сенату, вдаючи із себе хворого. Й аби уникнути неминучих у такій ситуації неприємних пояснень, надвечір 6 бе-

▲ Каплиця св. Трійці на території Люблінського замку

резня виїхав з Любліна в маєстності дружини до Тарнова. Проте зробив це не настільки демонстративно як литовські магнати, гучно грюкнувши дверима. Острозький запевнив короля, що повернеться до Любліна на перший лішний його заклик.

Проголошення акту інкорпорації до Корони Підляшшя і Волині потребувало підтвердження тамтешньою місцевою шляхтою. Й оскільки остання не поспішала це робити, Зигмунт II Август під натиском ревних прибічників унії 8 березня видав універсали, закликаючи під острахом втрати урядів і маєностей негайно прибути для складання присяги королю. Остаточним терміном прибуття до Любліна шляхтичів з Підляшшя було визначено 26 березня, а для більш віддаленої Волині – 3 квітня. Універсали короля оголошувались у публічних місцях, а листи із відповідними запрошеннями було доставлено особисто кожному земському уряднику та кожному представнику князівських родин. Проте у визначений час присягу склали лише декілька шляхтичів з Підляшшя – Косинський і Буйна. Решта шляхетського загалу вичікувало. Вичікувальну позицію зайняли й представники князівських родин України. Зокрема, князь Острозький у листах до короля своє неприбуття до Любліна пояснював винятково поганим самопочуттям, у той час як у посланні до князя Радзивіла Рудого писав таке:

▲ Каплиця св. Трійці Люблінського замку. Неф

▲ Краківська вежа Люблінського замку

▲ Магнати Корони Польської у другій половині XVI ст.

«Зжалься Боже, щоб мене до корчмарів, лютрів — Косинського і Буйна прирівняно; я в тому клубі бути не хочу і дасть Бог не буду до самої смерті; а врешті маю ще Раудніцу [маєток у Чехії, отриманий як посаг

за дружиною] під цісарем і там можу хліб їсти, якщо мене проженуть з милої Вітчизни».

Не завершивши через нехоть підляської і волинської шляхти та магнатерії справи правового закріплення інкорпораційних актів у визначені раніше терміни, король назвав 14 травня останнім днем прибуття урядників і шляхти на сейм до Любліна А для того, аби схилити шляхетський загаль нові інкорпорованих українських земель до позитивного для короля і Корони Польської рішення, Зигмунт II Август показово покарав за ігнорування його наказу двох найвищих достойників Підляшшя — Василя Тишкевича і Григорія Тризну, позбавивши їх відповідно урядів підляшського воєводи та підляшського каштеляна.

Рішучий крок короля остаточно переконав шляхетський загаль Підляшшя і Волині у серйозності його намірів й необхідності виконати волю монарха. І хоч Зигмунту II Августу довелося ще раз переносити дату складання присяги волинянами, цього разу на 23 травня, справу було залагоджено. Першим для складання присяги з Волині прибув троккайський воєводич Петро Збараський, слідом за ним приїхали маршалок Василь Загорівський, луцький єпископ Пйотр Вербіцький. А вже по завершенні остаточного терміну дії королівського ультиматуму — що безумовно не було випадковим збігом обставин, а скоріш за все засвідчувало особливий князівський гонор — до Любліна прибули фактичні господарі Волині: київський воєвода Костянтин Василь Острозький, волинський воєвода Олександр

▲ Київський воєвода князь Костянтин Василь Острозький з сином князем Янушем на сеймі в Любліні 1569 року. З картини Яна Матейка «Люблінська унія»

Чарторийський, староста житомирський Костянтин Вишневецький, староста луцький, брацлавський і вінницький Богусь Корецький.

З'явившись у сенаті 24 травня, волинські князі ще раз поставили перед королем вимогу забезпечити їм гарантії збереження в недоторканості їх старожитніх прав і толерантного ставлення до їх віри, а по отриманні від Зигмунта II Августа та senatorів такого запевнення – присягнули на вірність Короні. Першими це зробили київський воєвода князь Острозький і волинський воєвода князь Чарторийський, а за ними – князь Корецький і князь Вишневецький.

Прилучення до Корони Підляшшя і Волині актуалізувало проблему подальшої долі решти України-Русі – Київщини і Брацлавщини. Маршалок по-

▲ Урочисте проголошення унії

сольської палати Станіслав Чариковський безапеляційно заявляв з цього приводу, що вже здавна «Київ і Київське князівство належали до Корони і всі його князі були васалами короля і Корони». І коли за

▲ Люблін наприкінці XVI ст.

▲ Іконостас з православної церкви Преображення Господнього у Любліні

інших умов подібні «історичні пізнання» польського політика безумовно зустріли б гідну відсіч, то тепер під такою версією минулого ладні були поставити свої підписи й шляхтичі, і князі з Волині і Підляшшя. Адже об'єднання українських земель в складі Корони Польської безперечно сприяло концентрації мобілізаційних можливостей краю перед загрозою кримських вторгнень. Крім того, прилучення до решти коронних земель Київщини вселяло надію на більше бажання польської шляхти при її захисті від зазіхань російського царя, котрий перед тим оголосив себе її «отчичем і дідичем».

За таких умов 6 червня князь Острозький без жодного опору склав повторно присягу королю і Короні — цього разу вже як воєвода київський. Одночасно з Київським до складу Корони було інкорпоровано і Брацлавське воєводство, яке, як уже відзначалося вище, дивним чином виявилось долученим

до Волині. За нього присягу склав воєвода Роман Сангушко.

Відтак уся Україна перейшла зі складу Великого князівства до — Корони Польської. Найбільше ж, на що спромоглось місцеве лицарство, так це прийняти ухвалу сеймику Мозирського повіту, що входив до складу Київського воєводства, про збереження своєї належності до складу Великого князівства, попри інкорпорацію воєводства цілком до складу Корони.

Загалом же на довготривалому і такому бурхливому Люблінському сеймі 1569 року українська знать трималась так званої «мінімалістичної програми», відстоюючи недоторканість місцевих звичаїв і порядків, свободу віросповідання. Вимоги політичного характеру — як то визнання України-Русі третім повноправним суб'єктом нової федерації — українські князі і земські послы навіть не ставили.

Авторитетний дослідник люблінських перетрубацій американський історик Ярослав Пеленський слушно зауважував, що тогочасна українська еліта наприкінці 1560-х років за великим рахунком й не мала простору для маневрування: «Це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, що й ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між Ягелонською Польщею і московською Руссю. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами й становими привілеями, відносною релігійною толерантністю і самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати суспільну еліту...».

Своєрідним маніфестом української делегації на Люблінському сеймі стала промова князя Костянтина Вишневецького (молодшого брата славет-

Литовський Статут 1588 року. Третє видання.
Друкарня Мамоничів. Вільно. 1588 р. ▼

ного козака-князя Дмитра (Байди) Вишневецького). Відстоюючи право Русі на збереження її давніх прав і вольностей, князь говорив:

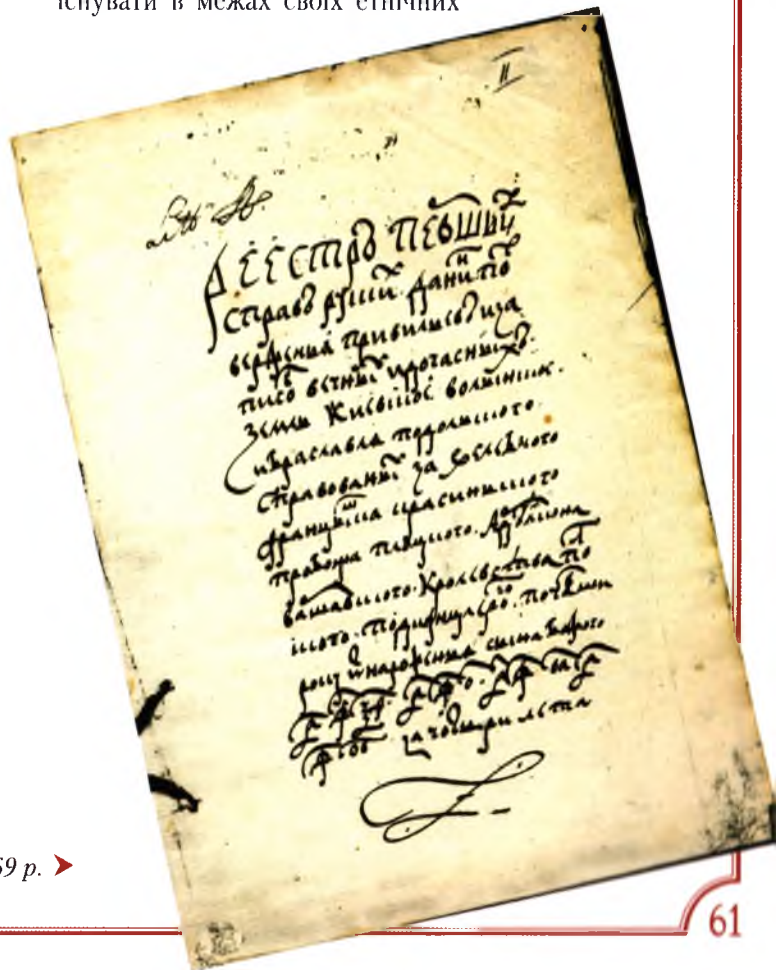
«І на цьому перед Вашою Королівською Милістю наголошуємо, що ми погоджуємось [на інкорпорацію] як люди вільні, свободні, щоб це не принизило нашої шляхетської гідності. Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимось, і впевненні, що кожному народові рівні шляхетністю...»

Також просимо, оскільки ми різної віри, а власне ми — греки, то щоб нас і в цьому не було принижено і щоб нікого не примушували до іншої віри...».

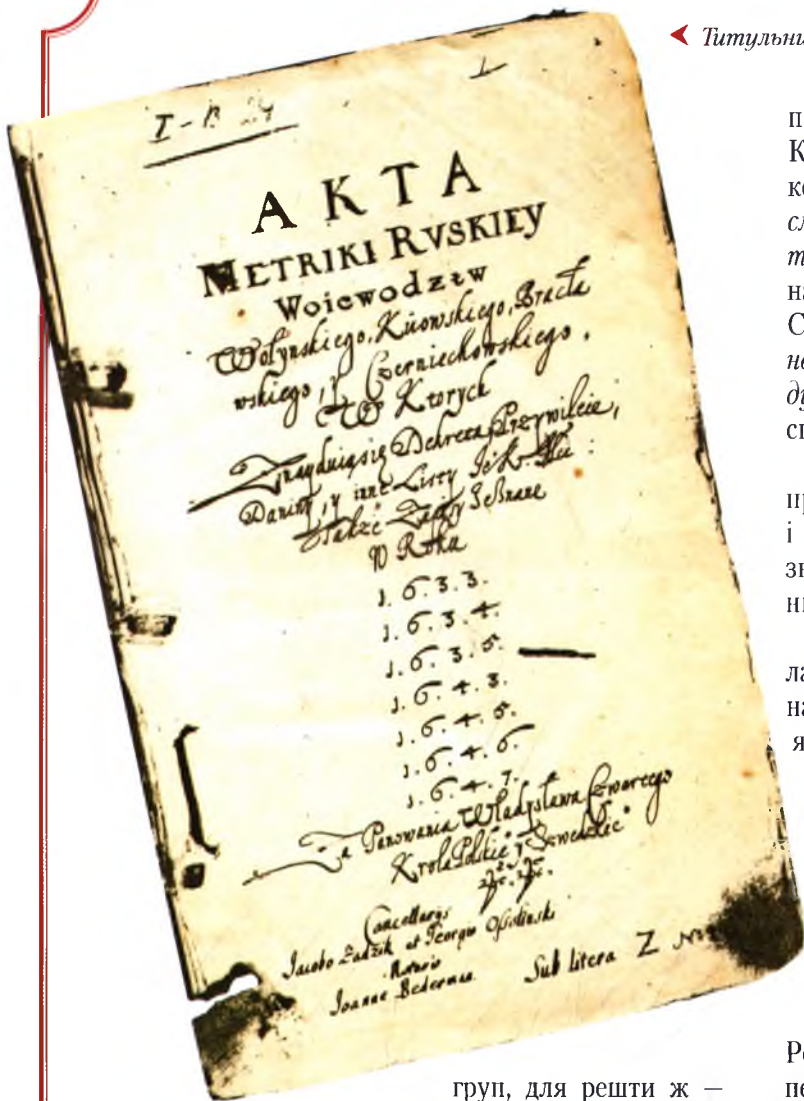
І в цьому, варто зауважити, українським князям вдалось досягнути успіху. Насамперед, попри вироблену в Короні традицію рівності всієї шляхетської братії, за титулованими родами з України (як власне і Литви) було збережено їх почесні титули. Православна віра отримувала гарантії її толерації; номінування на уряди і посади не повинно було залежати від віросповідання кандидата. Особливо обумовлювалась непорушність місцевих традицій і звичаїв. Основним законодавчим кодексом й надалі залишався Литовський Статут.

У публічних практиках нової держави гарантувалось збереження «руської мови» — «у всіх судових справах..., а так само з нашої коронної канцелярії листи до них у всіх наших королівських і земських потребах повинні писатись і надсилатись на вічні часи не якимось іншим, а лиш тільки руським письмом...». Тобто, сеймова конституція 1569 року гарантувала збереження «руської мови» як у структурі адміністрування, так і судочинства, і життя публічного, тобто на місцевих сеймиках.

Щоправда, мовою вального сейму залишалась польська. На польській мові йшло спілкування в часи масових з'їздів шляхти під час вільної селекції. На польській мові чи на латині були зафіксовані базові права, що надавались обивателям Речі Посполитої. Ясна річ, що селянин, ремісник чи дрібний купець могли безперешкодно існувати в межах своїх етнічних

Реєстр справ Метрики Руської. 1569 р. ►

◀ Титульний аркуш Актів Метрики Руської. 1633—1647 рр.

половині XVII ст., православний митрополит Київський Петро Могила напише з цього приводу так: «важлива справа для богослужіння вчити грецьку і слов'янську мови, але для політики цього не досить, а треба вміти розмовляти по польські і латині». А вже наступник Могили на митрополичій кафедрі в Києві, Сильвестр Косів, висловився афористично: «Прийде неборак русин до Трибуналу, на сейм, на сеймик, до граду, до земства: без латини плати вини (тобто спеціальний збір)».

Давались гарантії збереження цілісності ново приєднаних територій та їхнього адміністративного і судового поділу. Всі земські уряди й почесні звання мали надаватись лише мешканцям відповідних земель.

У виданих Підляшшю, Волині, Київщині і Брацлавщині інкорпораційних привілеях наголошувалось на їх приєднанні до решти земель Корони Польської як «рівних до рівних, вільних до вільних».

Важливим для української аристократії було визнання королем права її земельної власності станом на 1569 рік, навіть незалежно від того, існували на неї документи чи ні. На папері були враховані й національно-релігійні потреби українців. Православні отримували такі ж права як і католики.

Такою була буква Люблінської унії 1569 року. Реалізація ж задекларованих і, варто сказати, доволі передових як на той час ідей повною мірою залежала від людей, призваних їх втілювати в життя. А також тенденцій суспільного розвитку, які на рубежі XVI—XVII століть змінювалися дуже стрімко.

груп, для решти ж — передовсім тих, хто плекав якісь політичні амбіції, — знання польської мови, як і латини, було обов'язковим. Трохи згодом, вже у першій

Нова держава, нові порядки, нові символи

Політичний устрій нової європейської держави Речі Посполитої у головних своїх рисах оформився вже на момент закриття Люблінського сейму 1569 року. Подальше удосконалення державної структури — переважно за рахунок обмеження влади короля і сенату та натомість розширення повноважень сейму і місцевих сеймиків — відбувалось трохи згодом, у часи першого і другого (або Великого) безкоролів'я Речі Посполитої 1572–1573 років.

Зважаючи на той факт, що переважна більшість українських земель упродовж наступного століття, а трохи менша частина — упродовж майже двох з половиною століть перебували в межах Речі Посполитої, варто детальніше зупинитись на характерних рисах цього політичного облаштування і його головних атрибутах.

Територія і владні символи нової держави

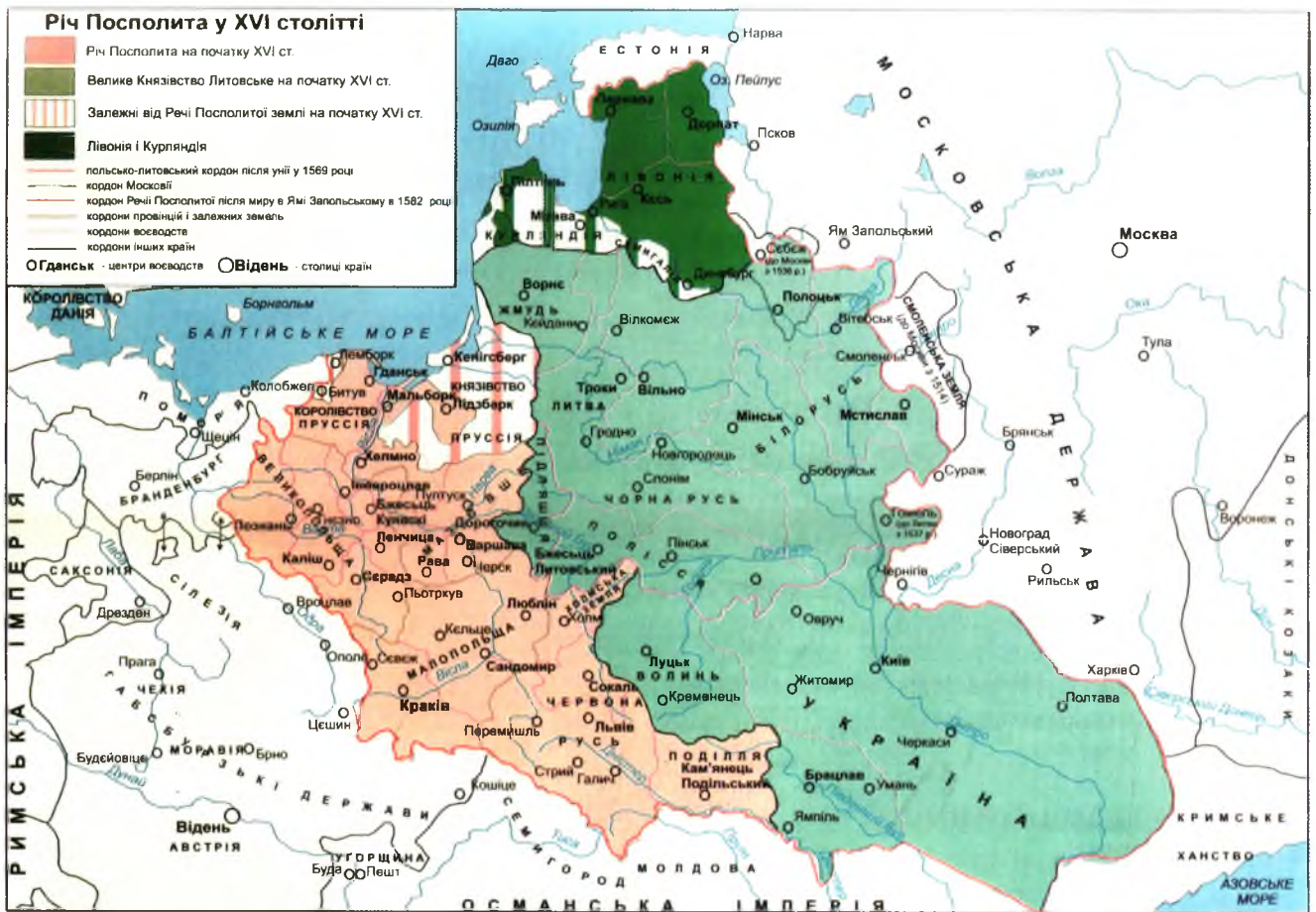
Держава, що постала за результатами конституювання Люблінської унії 1569 року, стала однією з найбільших європейських держав останньої третини XVII–XVIII століть. На час її появи на історичній арені вона мала величезну територію, що обраховувалась у 815 тис. кв. км, на якій проживало 7,5 млн. мешканців.

На останнє десятиліття XVI ст. коронні землі Речі Посполитої поділялись на двадцять два, а великокнязівські — на вісім *воєводств*. Останні ж своєю чергою ділились на *повіти*, а інколи — на рівнозначні їм *землі*. Подекуди — швидше як виняток, а не як правило — землі залишались поза межами воєводств, або ж зберігали історичні назви, наприклад *князівства*.

Території, на яких проживало етнічно українське населення, входили до складу Київського, Брацлавського, Подільського, Волинського, Руського і Белзького воєводств. Після успішного для Речі Посполитої завершення війни з Москвою, зафіксованого умовами Деулінського перемир'я 1618 року, за яким до складу держави увійшли Смоленщина, Чернігівщина та Сіверщина, останні тривалий час перебували в адміністративному управлінні королевича Владислава, а насправді — короля. Такий стан справ викликав протести шляхти, оскільки перекреслював взяті Зигмунтом III при коронації зобов'язання. У 1628 році шляхта Новгород-Сіверського повіту звернулась до сейму з проханням про прилучення до Київського воєводства. Ця пропозиція викликала спротив послів Великого князівства,

▲ Символ найщасливішого державного ладу

▲ Мапа Речі Посполитої у XVI ст. Автор М. Крикун

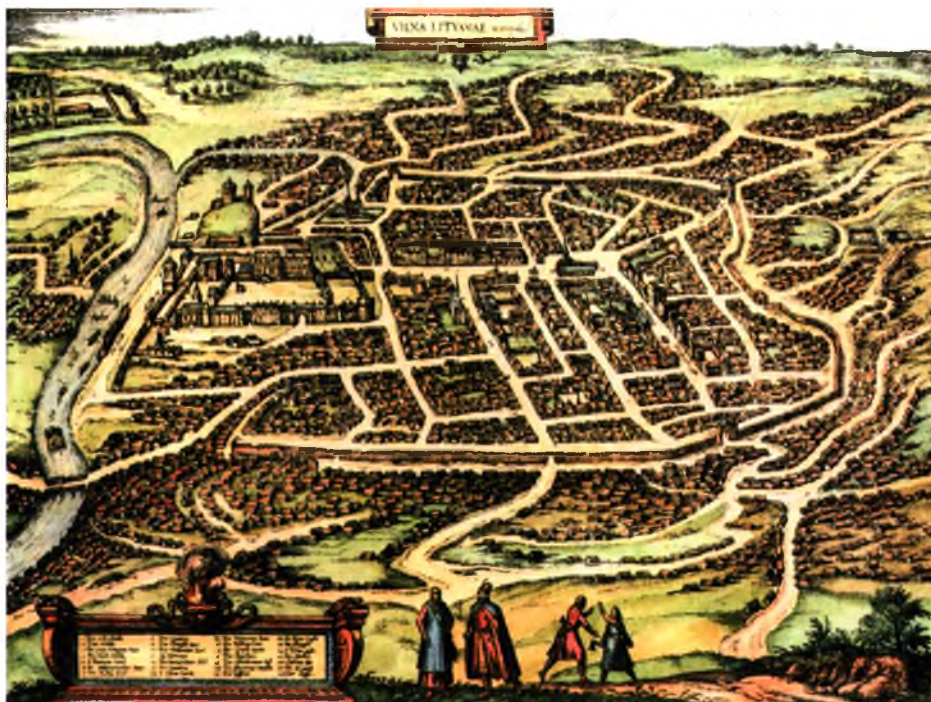
які наполягали на прилученні відвоєваних у Москві територій до Литви. Остаточо питання було вирішено лише в 1635 році, коли в складі Корони було утворено

Чернігівське воєводство, до складу якого увійшов і Новгород-Сіверський повіт.

Українські воєводства, а особливо ті з них, що в 1569 році були передані від Великого князівства до Корони Польської, традиційно мали невелику кількість повітів. Волинське воєводство мало три повіти, Чернігівське — два, Брацлавське і Київське — лише по одному. Найдивніше ситуація виглядала з Київським воєводством, яке мало найбільшу в Речі Посполитій територію.

Крім повітів, воєводства ділились на дрібні адміністративні одиниці — староства, що формувались зазвичай навколо замку і включали в себе округу з кількох десятків сіл. У воєводстві могло бути понад десяток староств.

Столиці Корони Польської і Великого князівства Литовського залишилися як і

▲ Вільно Дереворит Ф.Логенберга з атласу Г. Брауна «Міста світу». Кельн. 1581 р.

▲ Герб Польського королівства «Орел» з печатки короля Пшемисла II, успадкований і представниками нової династії — Ягелонами

▲ Варшава наприкінці XVI ст.

раніше у Кракові і Вільно, відповідно. Місцем проведення спільних вальних сеймів був визначений адміністративний центр Мазовії — місто Варшава, оскільки саме вона географічно лежала ближче до умовного центру об'єднаної Речі Посполитої. Столицею ж Корони Польської Варшава стала вірогідно лише з 1611 року, коли Зигмунт III Ваза по поверненню з Московської війни обрав її місцем королівського резидування. Крім того, Варшава й надалі залишалась столицею Мазовії. Столицею Великопольщі визнавалась Познань, Малої Польщі, але без земель руських, — Краків, а другою — Люблін. Неформальною столицею Русі був Київ, про який в інкорпораційному акті 1569 року написано, що він «був і є головою і головним містом Руської землі».

Окрім поділу на воєводства, існували ще такі особливі округи як провінції: литовська, малопольська і великопольська. Провінції можна класифікувати як одиниці сеймові, оскільки вони з'являлися на практиці лише в часи сеймових засідань, а точніше — обрання маршалка посольської палати чи елекції короля. Українські воєводства входили до складу Малопольської провінції.

Крім того, існував ще один поділ, який умовно можна назвати сеймиковим, тобто таким, що відповідав межах розселення певного шляхетського загалу, що збирався на сеймикування в одному, визначеному місці. На теренах Малопольської провінції таких сеймиків було тринадцять, у тому числі на українських землях — дев'ять. Так, шляхта Київського воєводства сеймикувала у Житомирі, Брацлавського — у Вінниці, Подільського — в Кам'янці, Волинського — в Луцьку, Белзького — в Белзі, Чернігівського — в Чернігові. Шляхта Галицької, Коломийської і Терехівської земель проводила сеймики у Галичі, Холмської — в Холмі, Львівської, Перемишльської і Сяноцької — у Судувій Вишні.

Принципи федералізму були закладені не лише в побудову і функціонування виконавчої влади в Речі Посполитій. Не зазнали змін після укладення Люблінської унії 1569 року й владні символи, зокрема герби обох держав. Для Корони Польської і надалі символом держави залишався коронований Білий Орел, розташований на червоному полі, а для Великого князівства — гербовий знак «Погоня», тобто також на червоному тлі срібний вершник з піднесеним над головою мечем.

Спільного герба двоєдиної федерації не існувало і кожен обиватель Речі Посполитої міг на власний розсуд тлумачити державні символи, під якими личить, наприклад, публікувати тексти сеймових конституцій. А тому, коли конституція коронаційного сейму 1588 року публікувалась у Кракові, то на ній вміщували

▲ Герб Польського королівства

◀ Герб Великого князівства Литовського «Погоня»

▲ Зображення польського герба на надгробку Зигмунта II Августа. Кафедральний собор на Вавелю. Краків

одного лише Білого Орла. На опублікованому у Вільно двома роками пізніше тексті ухвал вального сейму 1590 року видавці зобразили лише великокнязівську «Погоню». Так само і на грошових знаках, що вибивались у Варшаві та Вільно, по чергово з'являлись то Орел, то «Погоня», то відразу два герби.

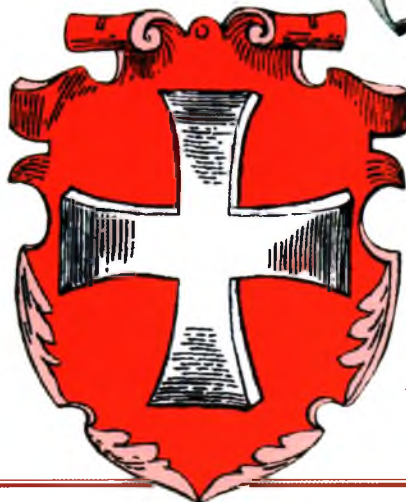
Під час проведення адміністративної реформи у Великому князівстві Литовському 1565–1566 років було уніфіковано геральдику окремих земель. У статуті 1566 року було записано норму, яка зобов'язувала в усіх повітах князівства на печатках використовувати герб «Погоню».

З проголошенням акту Люблінської унії тенденція до продовження уніфікації гербів воєводств Великого князівства Литовського була продовжена і практично на гербах у всіх цих воєводств після 1569 року був присутнім герб «Погоня» – відміннос-

ті полягали лише у відтінках і кольорах, а також розміщенні окремих частин. Стосовно ж до українських воєводств, які перейшли від Великого князівства до Корони Польської, було збережено традиційну геральдику. Отож і надалі Київське воєводство вживало в якості герба зображення білого архангела Михаїла на червоному полі, а Волинське – білий хрест також на червоному полі.

◀ Герб Великого князівства Литовського «Погоня»

◀ Герб Волинського воєводства

▲ Герб Брацлавського воєводства

На королівській печатці та королівській корогві містилось зображення, що складалось із чотирьох частин. На першій і третій частині було зображено герб Корони, на другій і четвертій — Великого князівства. Увінчував зображення герб пануючого короля, а у випадку з представниками династії Ваз нерідко родинний геральдичний знак «Сніпок» подавався у супроводі шведських «Трьох Корон» і символу князівської влади Русі — Лева.

«Король Речі Посполитої то король королів...»

Річ Посполита оформилась як станово-шляхетська монархічна держава на чолі з виборним королем. Король обирався усім шляхетським загалом на так званих конвокаційному та елекційному сеймах, і, відповідно, вступав на королівство на сеймі коронаційному.

Обраний король виступав сувереном Речі Посполитої, будучи одночасно і великим князем литовським, руським і жемайтським.

Король представляв своєю персоною державу і очолював виконавчу владу в країні. Монарх мав

▲ Коронація короля Сицилії Рогера II самим Ісусом. Мініатюра невідомого художника

Представлений образ унаочнював зв'язок європейського монарха з Христом, його божественне помазання.

▲ Церемонія інтронізації європейського монарха. Мініатюра невідомого художника

право законодавчої ініціативи (разом із сеймом) та право санкції сеймових постанов. Від його імені видавалися сеймові постанови, щоправда з обов'язковим зазначенням ролі сейму в їхньому ухваленні. Король вважався і верховним головнокомандуючим, але, зазвичай, ці повноваження делегувались гетьманам. Він також володів винятковим правом призначення на урядові посади та номінування на посади сенаторські. Його прерогативою і важливим важелем впливу було надання права держання і користування доходами з державних маєтків, так званих королівщин. Досить тривалий час королі володіли правом роздачі земель на власний розсуд. Король виступав вищим гарантом прав усіх станів і підданих Речі Посполитої. У такій іпостасі він був вищою апеляційною інстанцією, очолював сеймовий, надвірний. А згодом — асесорський суди. Він видав грамоти на права і привілеї окремим суспільним групам і особам.

Адміністративну владу на місцях здійснювали призначені королем воєводи, ка-

▲ *Європейський король і його «антипортрет» — королівський блазень, з обов'язковим атрибутом його представлення — люстерком, як символом самотності того, хто єдиний може сказати гірку правду монарху. Мініатюра невідомого художника*

штеляни, підкоморії, гродські старости, а в містах, наділених магдебурзьким правом, магістрати.

Разом з тим, прерогативи короля суттєво обмежувалися у сфері зовнішньої політики, фінансів, поземельних відносин тощо повноваженнями сейму, сенату, senatorів-резидентів. Король не міг усунути від влади призначених ним же пожиттєво урядовців, навіть за умови не виконання ними своїх обов'язків.

Король обирався пожиттєво. Проте не міг передати владу своєму спадкоємцю. Король не мав права заарештовувати шляхтича без попереднього розгляду його спра-

Нагробок Яна Казимира в Парижі ➤

ви у суді. Для того, щоб контролювати діяльність монаршої особи. Після смерті кожного короля і перед обранням нового правителя збирався конвокаційний сейм, учасники якого опрацьовували умови, які повинен був прийняти про обрання новий король.

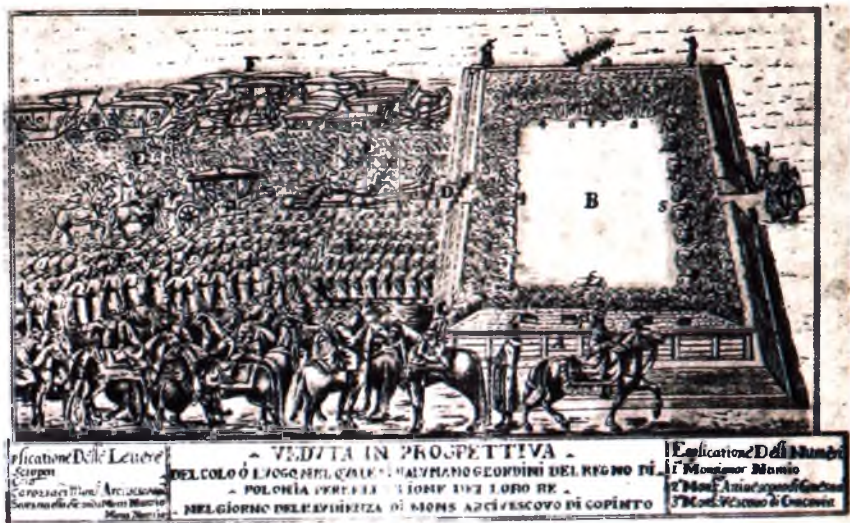
У періоди безкоролів'я владу в Речі Посполитій посідала каптурова конфедерація шляхти. На чолі держави ставав католицький примас (гнєзненський архієпископ), на якого покладался обов'язок підготовки королівської елекції і який прибирав на себе звання інтеррекса («міжкороля»). Обрання нового короля обов'язково мало пройти три етапи: *конвокацію*, *елекцію* і *коронацію*. На конвокації послы від земель утворювали генеральну конфедерацію — каптур (назва походить від каптура — шапки, яку носило духовенство, що брало участь у жалобних обрядах королівського поховання), а також затверджували склад каптурових судів. Елекційний сейм заслуховував senatorів й іноземних послів, які представляли претендентів на королівський трон Речі Посполитої, а також укладав пакти-конвенти для майбутнього кандидата. На коронаційному сеймі обраний монарх видавав загальне підтвердження прав своїх підданих, складав коронаційну присягу, повідомляв послів про відбуття коронації.

Схильних до авторитаризму монархів такі обмеження дратували. Натомість ідеологи шляхетського повновладдя знаходили для правителів заспо-

коєння у формулі: «Король Речі Посполитої то король королів, бо панує над вільними людьми, а королі, наділені владою абсолютною, є королями ослів».

У відповідності з Генриковими артикулами, монарх, котрий хотів одружитися, повинен був узгодити свій вибір із сенатом. Дослідники вбачають мотиви появи цього положення у ще свіжих споминах про одруження в 1547 році Зигмунта II Августа з Барбарою Радзивил, вдовою по Станіславі Гаштольдові. Одруження, яке викликало в державі негативну громадську опінію.

▲ Церемонія обрання на королівство Михайла Корибута Вишневецького. Гравюра другої половини XVII ст.

Польські інсигнії коронаційні — берло, корона, яблуко ▼

Копії зроблені з оригінальних клейнодів, добытих з гробу Казимира Великого. Після Третього поділу Речі Посполитої 1795 року оригінальні коронаційні інсигнії були знищені (переплавлені) прусською владою.

ництво династії, її освячення авторитетом короля Ягайла-Владислава. Одруження Зигмунта по чергово на сестрах Анні і Констанції з дому Габсбургів мало засвідчити приязність взаємин з головним стовпом католицизму в розділеній Реформацією Європі. Прагнення Владислава побратися з княжною Ельжбетою, донькою поваленого чеського короля Фердинанда Габсбурга і сестрою короля Англії Карла I, свідчило як про наміри отримати в Англії допомогу у можливій війні зі Швецією, так і плани зайняття чеського трону.

Так склалося, що норма Артикулів про королівське одруження в останній третині XVI — першій половині XVII ст. була доволі актуальною, оскільки і Генріх Валуа, і Стефан Баторій, а також Зигмунт, Владислав і Ян Казимир Вази на момент вступу на престол були неодруженими — відтак, потребували сенатської апробації свого рішення щодо кандидатури королеви.

Як правило, вибір шлюбної пари короля був своєрідною зовнішньополітичною декларацією двору або ж засобом легітимації правлячої династії всередині країни. Так, вибір кандидатури Анни Ягелонки в дружини спочатку Генріха Валуа, а згодом Стефана Баторія символізував наступ-

▲ Французький король Людовік IX та його мати — регентка королівства Бланка Кастильська, які своїми поставами і жестами копіюють образи біблійних персонажів. Французька середньовічна мініатюра

▲ Польська королева Марія Людовика Гонзага — дружина двох польських королів: Владислава IV та його молодшого брата Яна II Казимира

Далеко не завжди апробація королівського вибору носила формальний характер. Зокрема, у гостру проблему взаємин монарха та сенату вилились шлюбні прагнення Зигмунта III та його сина Владислава.

Старшому з Ваз закидали далеко не бездоганний з точки зору моралі намір одружитися на рідній сестрі покійної дружини, до того ж — що вочевидь, важило ще більше — черговій представниці Габсбурзького дому. Щоправда, він не відступив від своїх планів. Владислав же під тиском сенаторів своїх намірів зрікся.

Знала історія королівської влади Речі Посполитої й такий нетривіальний шлюбний сюжет як одруження ко-

роля в умовах безгрошів'я на вдові попереднього монарха — аби в такий спосіб зекономити, по-перше, на виплаті королеві-вдові належної їй пенсії, а, по-друге, наданні коштів на посаг новій королеві. Саме у такий спосіб у 1648 році відбулось одруження молодшого брата померлого Владислава IV, Яна Казимира, на його вдові Марії Людовиці Гонзазі.

Виконавча влада

Для безпосереднього керівництва державою король призначав вищих посадових осіб, які разом формували королівський уряд. Це були: коронний маршалок, канцлер, підканцлер, великий коронний і польний коронний гетьмани, підскарбій. Допомогу в здійсненні управлінських функцій уряду надавав чиновницький апарат, що формував Коронну канцелярію. Після інкорпорації українських земель 1569 року до складу Корони було створено спеціальний підрозділ так звану *Руську канцелярію*.

З вищих посадових осіб Речі Посполитої (міністрів) особливо почесним був уряд великого коронного маршалка. Найперше він відповідав за організацію ро-

▲ Миколай Радзивил Рудий, великий гетьман і канцлер Великого князівства Литовського. Невідомий художник XVII ст.

◀ Шлюбна монета Владислава IV

◀ Булава великого коронного гетьмана Станіслава Ревери Потоцького

боти сенату і сейму вцілому, маючи змогу впливати на перебіг обговорення важливих державних справ і відповідне їх вирішення. Не менш важливими були також його функції як церемонієстра королівського двору, в обов'язки якого входило забезпечення громадського спокою в місцях перебування короля. У часи безкоролів'я та під час процедури обрання нового правителя роль великого коронного маршалка була також значною, і поступалась, хіба що, ролі примаса Польщі.

Зважаючи на специфіку існування європейських держав раннього Нового часу, надзвичайно впливовими персонами Речі Посполитої були великі коронний і литовський та польні коронний і литовський гетьмани, у віданні яких перебували регулярні війська Корони Польської і Великого князівства Литовського. Утім, на відміну від інших міністрів, гетьмани автоматично, лише за посідання гетьманського уряду, не отримували місця у сенаті. Отож, аби бути представленими у вищому законодавчому органі держави, їм необхідно було обіймати інші земські посади. Враховуючи, що всі без винятку гетьмани Речі Посполитої представляли впливові магнатські чи панські роди, досягти цього було не так уже й важко, поєднуючи

у своїх руках посади, скажімо, воєводи, великого коронного чи польного гетьмана, старости тощо. Разом з тим, як уже відзначалось раніше, ухвалена ще на сеймі Польського королівства 1504 року постанова забороняла поєднувати в одній особі вищі державні посади — канцлера, підканцлера, гнєзненського архієпископа, значних воєвод і каштелянів.

Вища законодавча влада Речі Посполитої

Вищим законодавчим органом держави був спільний для Корони Польської і Великого князівства Литовського вальний сейм, який обмежував прерогативи короля у видачі конституцій, введені податків, розпорядження фінансами і майном. Спільно з сеймом король вирішував справи війни та миру, скликання шляхетського ополчення. Більше того, без згоди сейму монарх не мав права брати шлюб, набувати маєтки для себе та своєї родини, виїжджати за кордон.

Виник парламент у Польщі наприкінці XIV ст. і протягом наступного XV ст. розвивався у постійній політичній боротьбі короля, магнатів і шляхетського загалу,

▲ Генеральний з'їзд польського короля Казимира Великого з достойниками держави — біскупами, дигітаріями, а також лицарством. Мініатюра XV ст.

лу, створюючи особливу модель шляхетської демократії, рівної якій у багатьох аспектах не було в цілій Європі.

Сейм складався з двох палат: верхньої — сенату, і нижньої — посольської ізби (палати). Сенат був дорадчим органом при королі і сеймі. Закони ухвалювала посольська ізба, однак вони вступали в силу лише за умови згоди senatorів і короля. Сенат формувався за посадовим принципом і складався з римо-католицьких архієпископів (гнєзненського і львівського), всіх єпископів; десяти вищих урядових осіб — коронних і великокнязівських канцлерів, підканцлерів, великих і надвірних маршалків, підскарбіїв; усіх воєвод і каштелянів, деяких старост. Загальна чисельність senatorів становила 140 осіб.

Усі урядовці призначалися королем на посади пожиттєво, а відтак гарантували собі пожиттєво і місце в сенаті. Головував на засіданнях сенату король, а в його відсутність великий коронний канцлер. Згідно з традицією, сенатори розміщувалися у залі засідань у відповідності до принципу старшинства: з одного боку король на троні, з іншого — арцібіскуп і біскуп, а поміж ними — державні урядовці і воєводи, з тилу — каштеляни.

▲ Вальний сейм Речі Посполитої. Дереворит зі «Статуту Великого князівства Литовського». Вільна. 1619 р.

Окрім функцій уставодавчих, сенат зберігав за собою і повноваження вищого органу влади виконавчої. На час між сесіями сенат обирав 16 сенаторів – «резидентів», які постійно перебували при королю і займалися вирішенням проблем поточної політики.

Нижню палату складали обрані на шляхетських сеймиках воєводств послі. Кожне воєводство делегувало на сейм певну кількість послів. Спочатку загальна кількість послів становила 170 осіб, а згодом, на середину XVII ст., зросла до 190. Відповідно до традиції, представництво шляхти з України на сеймах визначалось наступним чином. Сеймики шляхти Холмського воєводства обирала на вальний сейм двох послів; Київського і Брацлавського – по трьох, Белзького, Чернігівського і Подільського – по чотирьох, а Волинського воєводства, Галицької, Коломийської, Терехівської, Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель – по шести.

▲ Шпалер з гербами Корони Польської та Великого князівства Литовського. Брюссель, середина XVI ст.

Герб Руського воєводства. ▲ Гравюра 1578 р.

Таким чином, найбільшою кількістю послів на вальному сеймі було представлено Руське воєводство, адже перераховані вище землі входили саме до цієї адміністративної одиниці. Зайве, мабуть, наголошувати на тому, що переважання в складі делегації від українських воєводств представників Галичини і Західного Поділля, призводило до чисельної переваги в ній етнічних поляків і католиків.

Посольська ізба або палата послів відігравала винятково важливу роль у державному житті Речі Посполитої. Адже, хоч право законодавчої ініціативи мали всі три «сеймурючі стани» – король, сенат і посольська ізба, але саме остання ухвалювала постанови – конституції, кожна з яких після візування її королем ставала обов'язковим до виконання законом. Діяльністю посольської ізби керував обраний депутатами маршалок.

Згідно з Генриковими артикулами, сейм мав відбуватися принаймні раз на два роки. У тому разі, коли сейм скликався у визначений термін і тривав повних шість тижнів, він мав назву ординарного. Натомість, коли сейм скликався королем на випадок нагальної потреби і на коротший термін, тоді він називався екстраординарним.

Прийняття ізбою законодавчих постанов мало відбуватися за одностайної згоди послів. Кожен з шляхетських представників на сеймі володів правом вето. У більшості випадків одностайність досягалася шляхом пошуку компромісу.

Лише у середині XVII ст., коли держава потрапила в надзвичайно складне внутрішньо і зовнішньополітичне становище використання послами права вето призвело до зривів роботи цілого ряду вальних сеймів.

Про скликання сеймів король оголошував після відповідних консультацій із сенаторами. Він же формулював основні питання, які виносились на сейм. Про сейми повідомляли заздалегідь, щоб шляхта воєводств могла провести місцеві сеймики та обговорити на них важливі питання державного життя.

Срібні фігури польських королів з династії Ягелонів і Ваз. Середина XVII ст.

S. Rex, A. Maiestas, B. Archiepiscopus Gnesenensis Primas Regni, C. Archiepiscopus Leopoldinus Episcopus Senatus, D. Palatinus Castellani Senatus, E. Magister Palatinus et Officialis Regni et Magister Ducatus Lithuaniae, F. Senatus, G. Officialis Curiae, Aulicae et Secretariae Regiae, H. Nobiliter Regni et Magister Ducatus Lithuaniae.

Вальний сейм Речі Посполитої. Гравюра Я. Лавра. 1622 р.

Брати участь в роботі сеймів мали право лише офіційно обрані депутати від земської шляхти. Однак існувала практика, коли на засідання сеймів прибували представники окремих громад і суспільних груп зі своїми проханнями і вимогами. З початком XVII ст. таким правом неодноразово користуватимуться українські козаки, прагнучи в легітимний спосіб розв'язати свої наболілі проблеми.

У процедурі сеймування особлива роль належала обраному на початку засідань маршалку, який вів засідання, оголошував порядок денний, надавав слово, стежив за дотриманням порядку. Відтак, посада маршалка була не лише престижною, а й впливовою у владній ієрархії Речі Посполитої.

У роботі сеймів, скликаних для обрання нового короля, формально взяти участь міг кожен шляхтич держави. Але реалізація права залежала від місця проведення зібрання. А тому, зважаючи на ту обставину, що зазвичай сейми проходили у Варшаві чи поблизу неї, польському шляхтичу з Малопольщі чи Мазовії було набагато простіше в строк прибути на королівську елекцію, аніж, скажімо, лицарській людині із Сіверщини чи Київщини. Тож, представництво української шляхти на таких зібраннях було більше умовним, ніж реальним, і вона не мала достатніх способів вплинути на ухвалення потрібного їй рішення.

Місцем резидування короля відразу після Люблінської унії залишився Краків. А ось вальні сейми для Корони Польської і Великого князівства Литовського почали скликати зазвичай у Варшаві, що знаходилась ближче до умовного центру об'єднаної Польсько-Литовської держави.

Краків. Кольоровий дереворит з «Хроніки світу» Гартмана Шеделя. 1493 р.

Місцеве шляхетське самоврядування

Важливу роль у державному житті республіки відігравали місцеві *сеймики*. Сеймики уособлювали собою прояви самоврядності. Саме на сеймиках шляхта усвідомлювала себе політично активною частиною суспільства, яка бере на себе вирішення найважливіших питань регіонального і загальнодержавного значення. Найраніше на українських землях сеймикувати почали в Галичині, ще від кінця XIV ст. На Волині перші повідомлення про зібрання повітової аристократії для вирішення нагальних проблем місцевого життя датуються першою третиною XV ст., проте регулярно почали скликатися волинські сеймики вже після їхнього узаконення жалуваною грамотою Зигмунта II Августа 1565 року.

На українських землях сеймики відбувалися в цілому ряді міст: у Житомирі, де сеймикувала шляхта Київського воєводства, у Вінниці, відповідно, — шляхта Брацлавського воєводства, в Кам'янці-Подільському — Подільського, в Луцьку, а іноді в Кременці — Волинського, в Белзі — Белзького, в Холмі — Холмського, в Чернігові — Чернігівського, у Галичі — Галицької, Коломиїської і Терехівської земель, у Судовій Вишні — Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель.

Залежно від завдань, для вирішення яких скликалась шляхта, сеймики поділялись на *передсеймові, елекційні, каптурові, реляційні, депутатські*. Перед-

▲ Шляхта польська

Алегорія
вольності ➤

сеймові сеймики збирались напередодні проведення вального сейму. Для їх скликання король відправляв свого легата з королівським листом, в якому викладалися причини скликання сейму. Після ознайомлення зі змістом листа сеймикуюча шляхта обирала своїх послів (делегатів) на сейм і формулювала положення наказу (інструкції). Наказ міг або надавати послам свободу дій при ухваленні певних рішень, або ж, навпаки, змушувала їх діяти строго у відповідності з ухваленими на сеймику постулатами. Посли від сеймиків певних провінцій (які, до речі, отримували права недоторканості впродовж 4 тижнів до і 4 тижнів після сейму) збирались разом із сенаторами відповідних воєводств на так звані *генеральні сеймики*, де узгоджувались позиції кожної провінції на вальний сейм.

Нерідко обрання послів на вальний сейм Речі Посполитої перетворювалось на справжнісінькі баталії, причому, не лише політичні, але й із застосуванням фізичної сили. Траплялись випадки, коли ворогуючі сторони, так і не зумівши узгодити позиції й обрати компромісний склад посольської делегації, відправляли до Варшави кожна своїх делегатів, перекладаючи на плечі сейму вирішення питання легітимності своїх представників.

По завершенні роботи вального сейму шляхтичі певних воєводств і земель збирались на так звані *реляційні сеймики*, на яких послі звітували про виконання наданого їм наказу, перебіг сеймових дебатів і зміст ухвалених за їх результатами конституцій.

Процедура офіційного оповіщення шляхти і зборів її на сеймики вимагала певного часу. Крім того, вона передбачала присутність на засіданні представника короля, який мав доповісти шляхті про стан справ у державі. Простіше її було дотриматися у центральних і близько віддалених від центра воєводствах. Значно складніше цього було досягати для Волинського, Брацлавського і, особливо, віддаленого і великого за розмірами Київського воєводств. Київська шляхта неодноразово скаржилася на те, що опові-

▲ Сцена сеймику в костелі. Малюнок Я. Норблена. 1785 р.

щення про сейм доходить невчасно, так само, як не доїжджає до них й офіційний представник короля. Названі обставини, поруч з не менш важливою практично перманентною загрозою татарських нападів, не сприяли розвитку шляхетської демократії на Київщині. Та й наявність на такій великій території лише одного повіту також не вельми сприяла залученню шляхетського загалу до сеймикування, адже не так уже й просто було вчасно доїхати, скажімо, з Чигирини чи Лубен до Житомира.

Брати участь у засіданнях сеймику мав право кожен шляхтич «за правом народження», що володів «осілістю» (землею) в межах воєводства. Втім, від прибулих на засідання не вимагалось пред'явлення ані документів на земельну власність у даній місцевості, ані будь-яких інших документів. Вочевидь, передбачалось, що лицарський люд і так добре знає своїх побратимів з даного повіту чи воєводства.

Елекційні сеймики скликали воеводи для висунення кандидатів на земські судові посади — судді, підсудді, підкоморія, з яких король і здійснював призначення. З утворенням у 1578 році Коронного Трибуналу почали скликати депутатські сеймики, на яких обирали депутатів до Трибуналу.

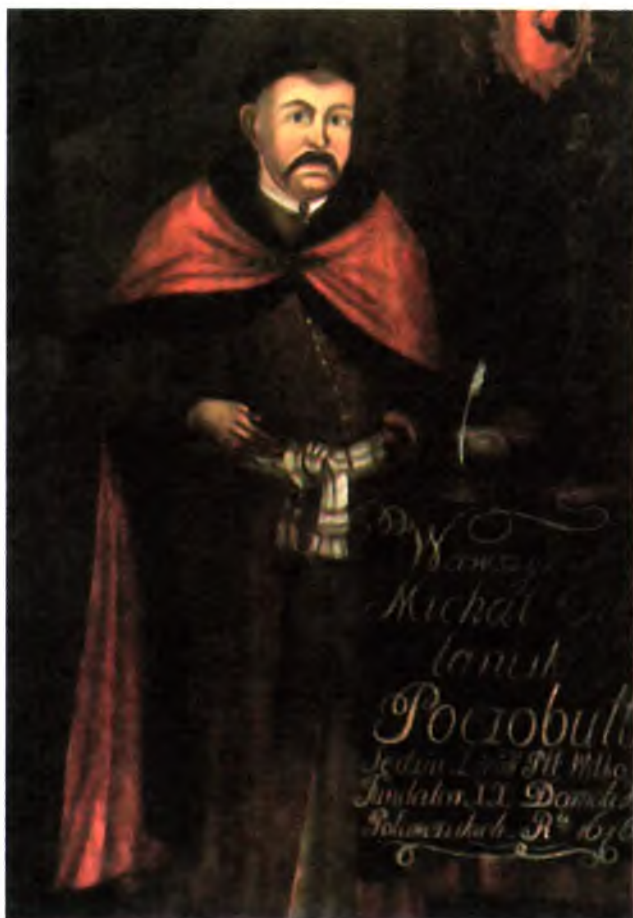
У періоди безкоролів'я в усіх воєводствах утворювали каптурові конфедерації шляхти, які на каптурових сеймиках запроваджували власні суди, а також об'єднувалися в генеральний каптур.

▲ Сеймики Речі Посполитої. Алгоритія

▲ Шляхетський сеймик перед костелом. Малюнок Я. Норблена. 1785 р.

▲ Шляхтич у жупані і фerezії. Портрет 1676 р.

Головували на сеймиках маршалки, які обирались шляхтою зі свого середовища. Зважаючи на впливовість ролі маршалка в організації розгляду справи, за обрання на цю посаду нерідко вибухали справжні битви місцевого значення. Дослідники й досі сперечаються стосовно незалежності учасників сеймикування від впливів місцевих магнатів, які часто-густо ще до початку сеймових засідань добивались потрібних собі рішень, щедро «аргументуючи» свою позицію «вином і медом». Полегшувала магнатам реалізацію цього завдання і наявність на службі в них великої кількості збіднілих або зовсім обезземелених шляхтичів, котрі тим не менше мали право голосу і цим правом часто-густо користались на користь свого патрона. Шляхетський загальний Речі Посполитої відповідально звернув свою увагу на цю колізію лише у другій половині XVIII ст., позбавивши врешті безземельну і, відтак, легко керовану із-зовні шляхту права голосу.

За результатами дебатів, що точилися на сеймиках, ухвалювалися постанови, так звані *лауди*, які вписувались до судових книг відповідного замку.

Тривалість шляхетських зборів не обмежувалась часом. Найчастіше сеймики встигали завершити свою роботу за один день, але траплялись випадки, що вони тяглися впродовж декількох днів. Місцем проведення засідань слугували костели чи церкви, розташовані в містах сеймикування. Вибір сакральних місць мав слугувати додатковим стимулом для занадто запозвятих

▲ Хрест барських конфедератів

Знак барських конфедератів ▶

шляхтичів, котрі не зупинялись і перед застосуванням фізичної сили, намагаючись переконати у такий спосіб незговірливого опонента. Відомий український історик Микола Костомаров зло іронізував з цього приводу стверджуючи, що сеймики в Речі Посполитій «плодили калік». На початку XVII ст. з цього приводу було навіть прийнято спеціальну ухвалу, що забороняла шляхтичам застосовувати зброю в публічних місцях, а насамперед на власних зібраннях.

Королівська влада прагнула поставити ініціативу скликання сеймиків під контроль своєї адміністрації — воєвод, каштелянів, старост. Проте на практиці шляхта всіляко пручалась цьому і, навпаки, добилась розширення прерогатив шляхетської корпорації, в

тому числі й щодо права на скликання сеймиків, а також розширення їхніх можливостей у справі завідування фінансами, судом, військом, місцевою адміністрацією. І таким чином кожний сеймик прагнув бути сеймом в мініатюрі, а кожен повіт зменшеною копією всієї Речі Посполитої.

Засада однастайності процесу сеймикування породила такий феномен політичного життя Речі Посполитої як конфедерація шляхти. Конфедерації, як певна політична інституція, були важливим елементом політичного життя Речі Посполитої, мали давню історію й уособлювали собою підставове право обивателя на відмову послуху владі. Вони являли собою збройну лігу, об'єднану присягою щодо відстоювання свого права на справедливість й усунення заподіяної їм кривди.

Конфедерації поділялись на такі різновиди як «при королі», «проти короля», *каптурові конфедерації*.

▲ Шляхетське ополчення

Перші формувалися шляхетським загальом на підтримку певних намірів короля. Другі, які ще називались рокошем (назва походить від місцевості Ракосх в Угорщині, де віддавна збирались подібні сеймики), були легальною формою демонстрації опозиції королівським намірам. Каптурові конфедерації, як зазначалось вище, формувалися в часи безкоролів'я.

Учасники конфедерації обов'язково формулювали «акт конфедерації», де викладали свої скарги і висловлювали жадання, виконання яких вони добивались. За укладанням акту йшло виголошення присяги на вірність задекларованим принципам і готовність боротись за їх виконання аж до самої смерті. Формальне розв'язання конфедерації відбувалось або за умови виконання висунутих жадань, або після збройної поразки конфедератів.

На практиці, рокош був нічим іншим, як узаконеною формою громадянської війни. Утім, шляхетські ідеологи завжди проводили чітку демаркацію між конфедерацією, як легальною процедурою вияву непокори, та ребелією — процедурою, що не узгоджувалась з існуючими правовими нормами.

«Шляхтич без уряду — як пес без хвоста»

У Речі Посполитій ще з долюблінських часів склалась доволі струнка ієрархія так званих земських (місцевих) урядів. Усі земські уряди можна умовно поділити на декілька груп. Найвпливовішими і найпочеснішими урядами були так звані дигнітарські

(від латинського *dignitas* — гідність) посади — воєводи і каштеляна. Воєвода очолював шляхетське ополчення воєводства, виконував суддівські функції щодо окремих груп населення (наприклад, євреїв) наглядав за дотриманням правил торгівлі, ведення господарства, а також головував на елекційних сеймиках, що скликались для обрання на вакантні земські уряди. На саме воєводство претенденти не обирались на місцевих сеймиках, а призначались королями чи обирались на вальних сеймах. На українських землях уряд воєводи вперше з'являється 1432 році у Руському воєводстві, згодом у 1435 році в Подільському. За кожним воєводою у сенаті було закріплене відповідне місце: київський воєвода посідав 13-тє місце, руський — 15-тє, волинський — 16-тє, подільський — 17-тє, брацлавський — 32-тє, чернігівський — 36-тє (всього ж на 1569 рік воєводств було 34, а згодом — 37). Як правило, воєводами в українських воєводствах Речі Посполитої були представники впливових князівських і магнатських родин — Острозьких, Вишневецьких, Заславських, згодом Потоцьких, Конецпольських, Чарнецьких.

Другим по впливовості місцевим урядником був каштелян. Поява інституту пов'язана з існуванням посади коменданта центрального замку воєводства чи землі. Спочатку до компетенції каштелянів входили функції збирання натуральних податків із військово-служилого люду, яке підлягало урядові замку, командування замковою залогою, розслідування злочинів і покарання злочинців. З часом повноваження каштелянів були суттєво обмежені й вони переважно допомагали воєводі у зборі шляхетського

▲ Шляхта у повітових мундирах. Малюнок XVIII ст.

◀ Портретна кахля із муру Заславського замку. Середина XVI ст.

ополчення, а за відсутності воєводи виконували його обов'язки. Як і воєвода, щасливий номінант на каштелянство автоматично ставав сенатором Речі Посполитої. Отож каштелянами в Україні ставали представники родів князів Заславських, Вишневецьких, Сангушків, панів Семашків, Гойських. Варто зауважити, що серед каштелянів існував поділ на так званих «більших» або «кріслових», які на засіданнях сенату сиділи на почесних місцях у кріслах, та так званих «менших» («дронжкових»), які розміщувалися на лавах.

Важливе місце в системі місцевого управління займали старости, які призначались безпосередньо королем і виступали його прямими представниками на місцях. Старости виконували адміністративні функції для непривілейованих верств населення, урядували королівськими землями, відповідали за обороноздатність королівського замку, охороняли громадських спокій, очолювали гродський або замковий суд, що опікувався розглядом кримінальних справ. Посідання старостинського уряду відкривало доступ до заволодіння земельними ресурсами — так званими королівщинами, яких в Україні, а особливо у Київському воєводстві, було чимало. Отож і боротьба за уряд старости точилась неабияка і, зазвичай, переможцями з неї виходили впливові магнати.

Звичайно ж, отримавши, скажімо, Чигиринське чи Богуславське староство, нащадок роду Острозьких у другій половині XVI ст. чи представник роду Конєцьпольських чи Потоцьких у наступному XVII ст. не вельми поспішав на віддалені «креси», віддаючи перевагу проживанню у своїх більш безпечних маєтках чи в столиці. А тому на практиці встановився такий порядок, за якого старостинські функції насправді виконували призначені старостою помічники — підстароста, суддя, писар гродського суду.

Потреба в такій заміні диктувалась ще й тією обставиною, що,

▲ Гобелен з оббивки трону короля Станіслава Потятовського із зображенням герба Речі Посполитої. Друга половина XVIII ст.

як правило, магнати не обмежували свої владні претензії лише урядом старости. Традиція і закон дозволяли старостам посідати воєводські чи каштелянські посади і, навіть, номінуватись старостами в різних воєводствах одночасно.

Іншу групу, так званих діючих, місцевих урядників формували посади, що обслуговували потреби функціонування судової системи і працювали на обороноздатність того и іншого воєводства. Зокрема, підкоморій опікувався розмежуванням земель при виникненні судових тяжб за них, вступом у права наслідування. Суддя, підсудок і писар формували земський суд, що вирішував судові тяжби між шляхтою всередині корпорації та з представниками інших соціальних груп.

◀ Титульний аркуш інвентаря старостини. XVIII ст.

Ich bin der Post zu Fuß. Ich trage die Briefe und das
 Geld an den Leuten. Wenn ich bald ich wieder auf.
 Ich trage die Briefe und das Geld an den Leuten.
 Ich trage die Briefe und das Geld an den Leuten.
 Ich trage die Briefe und das Geld an den Leuten.

▲ Гонець поchtовий з «лізкою», символом уряду

Хорунжий відповідав за хоругву воєводства чи землі. Войський під час війни забезпечував громадський порядок на ввіреній йому території. Городничий виконував адміністративні функції у містах.

Крім цієї групи урядників, що були задіяні в конкретних справах життєдіяльності воєводства, землі чи повіту, в традиціях державного життя Речі Посполитої було надання королем винятково титулярних, почесних урядів: стольника, підстоля, чашника, підчашого, ловчого, мечника, скарбника. Крім підстав для гонору, посідання цих урядів нічого не додавало шляхтичу. Але й цього було досить, аби наполегливо боротись за отримання уряду. Існувала навіть глузлива приказка з цього приводу: «Шляхтич без уряду — як пес без хвоста». Дослідники взагалі схильні вбачати в цих титулярних урядах своєрідний заміник спадкових титулів знаті — герцогів, князів, графів, баронів, що існували в Західній Європі та були законодавчо заборонені в Короні Польській і Речі Посполитій (під час Люблінського сейму 1569 року виняток було зроблено лише для представників князівських родин Русі).

▲ Шляхта Речі Посполитої

▲ Шляхтич. Малюнок Ж.-П. Норблена

Лише посади в станових судах (підкоморія, судді, підсудка, писаря) були виборними, але й у цьому випадку шляхта обирала лише по чотири кандидата на кожну посаду, з яких один, найбільш достойний, отримував від короля уряд. Інші земські посади надавались королем безпосередньо і в цьому крився неабиякий потенціал для зміцнення ролі виборного й обмеженого в правах сеймового монарха. Водночас тут же було приховано неабияку небезпеку для розвитку корупції, придворних інтриг, хабарництва. Нестримне бажання претендентів на посідання земських урядів, підкріплене щедрими матеріальними винагородами наближених короля інколи призводило до того, що ще за життя носія того чи іншого почесного титулу вибудувалась черга бажаючих його отримати. А інколи взагалі траплялись колізії, протиправні з позицій то-

гочасного законодавства Речі Посполитої, коли в одному й тому ж воєводстві було по декілька стольників чи підчаших.

Для того, аби посісти якусь більш чи менш впливову земську посаду, потрібно було мати «осілість» в даному воєводстві. Зрозуміло, що найбільше шансів номінуватись на різні земські уряди в різних воєводствах мали магнати, для яких не складно було придбати землю в декількох воєводствах.

Судочинство Речі Посполитої — на папері та в житті

Надзвичайно важливе місце в суспільному житті Речі Посполитої посідали органи судочинства. Базовими рівнями шляхетського судочинства виступали *гродські* (замкові), *земські* і *підкоморські* суди.

Гродські або замкові суди призначались для розгляду кримінальних справ, що підпадали під статті так званих старостинських артикулів: напад на будинок шляхтича, підпал будинку, господарських приміщень чи збіжжя, розбій на дорозі, паруга над жінкою тощо. На українській землях замкові суди вперше з'явилися після 1435 року із включенням Галичини і Західного Поділля до складу Польського королівства. На Волині, Київщині та Брацлавщині подібні органи були створені в роки адміністративно-судової реформи, що проводилась у Великому князівстві Литовсько-Руському впродовж 1564–1566 років.

Судову адміністрацію замку очолював староста або воєвода. Намісниками відповідно виступали підстароста та підвоєвода, і саме вони зазвичай організували розгляд судових справ у гродському суді. До складу суду також входили судді і писар. Усі вони мали бути добре обізнаними з чинними правовими нормами. Якщо мова йшла про суди українських воєводств, то їхні члени повинні були також володіти українською (в тогочасному звучанні — руською) мовою. Крім того, мати осілість (землю) в тому повіті, де вони вершили судочинство. Судовими виконавцями виступали возні.

Розглядаючи судові справи по суті, судді брали до уваги як традиційні форми доказового матеріалу — присягу, визнання, речові докази, покази свідків, так і незвичні для сучасних судових практик — кидання жеребу чи застосування тортур. Щоправда, останні стосувалися лише непривілейованих груп населення, шляхта ж була вільна від застосування тортур при розслідуванні вчинених неї будь-яких злочинів.

Земські суди займалися виключно цивільними справами, що виникали між шляхтою, а також шлях-

▲ *Кара смерті через втигання голови сокирою. Фрагмент оздоблення дверей. XV ст.*

тою та представниками інших станів держави. Їхній склад — суддя, підсудок і писар — формувався на виборній основі з числа місцевої повітової шляхти, на спеціально скликаних повітових елекційних сеймиках. Суддя обирався по життєво.

Гродські і земські суди діяли кількома сесіями впродовж року. Так звані «рочки судові» тяглися зазвичай упродовж двох тижнів.

Підкоморський суд був одноосібний і діяв у залежності від напливу справ, що стосувалися розмежування шляхетських маєтностей.

Суди виконували також роль нотаріальних контор, де завірялись і зберігались копії важливих документів.

Королівський позов на суд. 1624 р. ►

▲ Засідання земського суду. Дереворит XVI ст.

▲ Селянин у колодках. Дереворит з книги Берната з Любліна «Життя фракцій Езона». Краків. 1578 р.

Крім шляхетських судів існували також суди, де перебували на розгляді справи представників інших соціальних станів і груп. Так, у містах діяли міські суди. Судом вищої інстанції у великому місті був суд магістрату, склад якого формували обрані міською громадою так звані райці або радці (звідси і назва суду — «радецький»). Такий суд очолювали по черзі бурмістри. Судом нижчої інстанції в такому місті виступав війтівський суд, що складався з також обраних громадою своїх представників — лавників, колегію яких очолював війт. У менших містах діяли спільні магістратсько-лавничі суди.

Селян судили доменіальний і копний суди. Перший був інституцією державці, який володів маєтністю, на якій проживали підсудні. Другий — громадським судом,

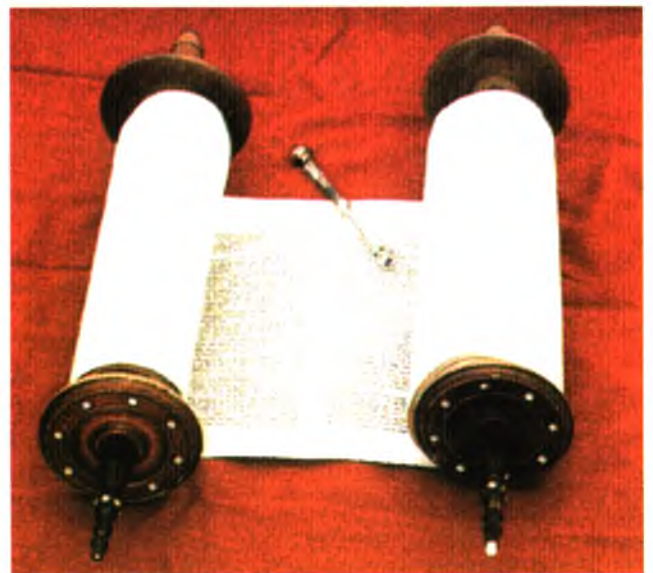
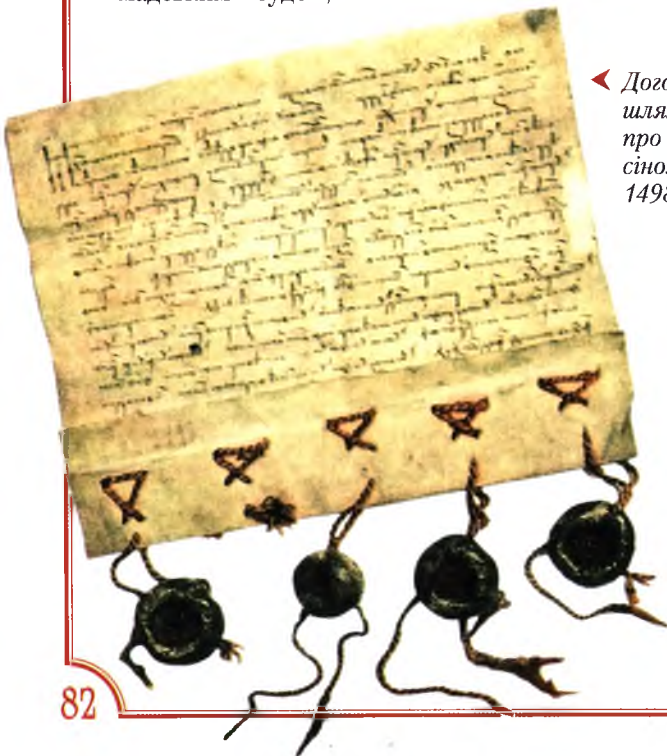
до складу якого входили найавторитетніші члени сільської громади. Нагляд за діяльністю копних суддів здійснював замковий суд. Він же був вищою інстанцією по відношенні до доменіального суду.

Окремі судові установи існували для розв'язання судових тяжб, що виникали в середовищі єврейського населення, об'єднаного в кагали, а також осілих в межах Речі Посполитої татар, що несли військову службу королю. Згодом королівська влада надала дозвіл на функціонування окремого власного суду для українського реєстрового козацтва.

Апеляційною інстанцією виступав з 1578 року Коронний Трибунал, а для Великого князівства Литовського — Литовський Трибунал. Переважно Трибунал розглядав апеляції на рішення земських,

▲ Єврей Речі Посполитої. Гравюра 1626 р.

◀ Договір між шляхтичами про продаж сіножаті. 1498 р.

Тора ▶

▲ Приміщення Коронного Трибуналу в Любліні

▲ Підземелля Коронного Трибуналу в Люблінському замку

городських і підкоморських судів, а також скарги на рішення повітової адміністрації. В якості суду першої інстанції Трибунал приймав на розгляд позови, що оскаржували неправомірність дій старост і замкових урядників при здійсненні ними судових функцій.

Свої рішення Трибунал ухвалював більшістю голосів. Постанови Трибуналу мали силу постанов сейму.

Вищим апеляційним судом щодо справ, пов'язаних зі зловживаннями суддів різного рангу, протиправних дій вищих посадовців, а також образи королівської гідності (маєстату) та державної зради, виступав сеймовий суд, що скликався під час роботи вального сейму. Його учасниками призначалися декілька сенаторів, а головою виступав король.

У часи міжкоролів'я у повітах діяли так звані каптурові суди, до складу яких входили воєвода або староста чи їхні намісники, суддя і писар городського суду, підкоморій, суддя, підсудок і писар земського суддів.

Каптурові суди розглядали кримінальні справи про вбивство, розбій, підпал, напад на маєток, а також цивільні справи магна-

тів, шляхти і монастирів. Постанови каптурового суду ухвалювалися більшістю голосів й апеляції не підлягали.

Діюче законодавство передбачало отримання суддями прибутків від накладення штрафів, взяття справ на розгляд, реєстрації майнових актів тощо. Зважаючи на велику активність тогочасних обивателів у такого роду діяльності, прибутки членів суду були доволі значними.

◀ «Рука справедливості» — символ верховної судової влади французьких монархів

Статут Трибуналу Великого князівства Литовського. Титул. Вільно. 1586 р. ▶

Великий Мажоритський Суд. Вільно. 1586 р.

▶ Знаряддя тортур і катувань. Виставка в Олеському замку. Фото С. Клименка

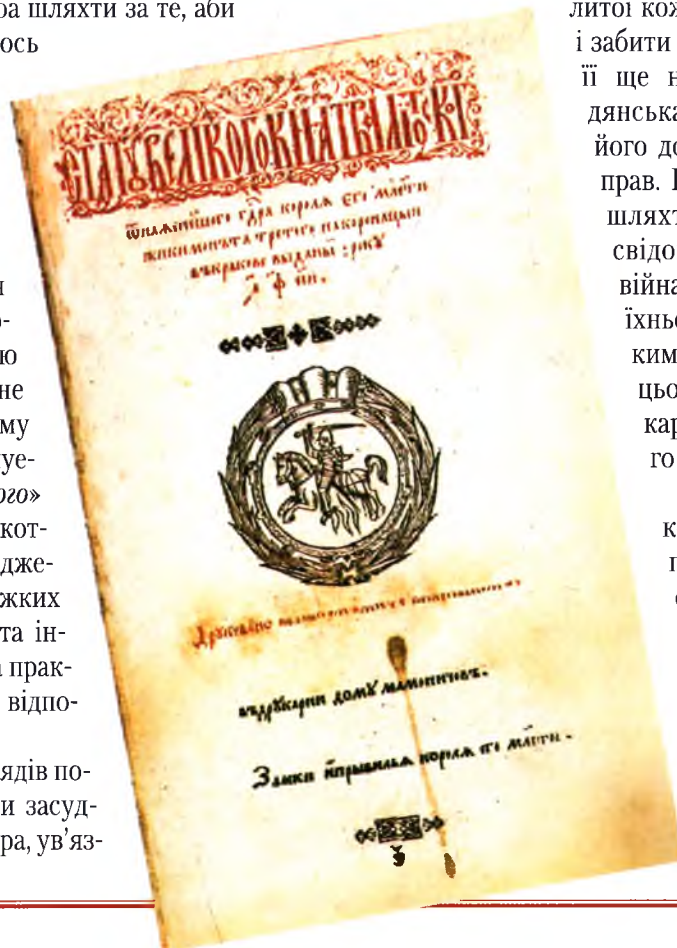
Відтак і посідання виборних судових урядів чи призначень до державних судових інстанцій обіцяло значні матеріальні статки.

Загалом же у Речі Посполитій склалась доволі парадоксальна ситуація, за якої, з одного боку, право належало до числа найбільш шанованих, визначальних і цінних для розвитку суспільства речей, а звідси й така відчайдушна боротьба шляхти за те, аби судочинство не залишалось винятковою прерогативою королівської адміністрації, а було загальним надбанням. З іншого боку, незважаючи на системну досконалість правової сфери держави, історія знає чимало прикладів повного нехтування шляхтою судових постанов. І чи не найбільш показовим у цьому відношенні є приклад Самуеля Лаца, «чоловіка побожного» (як він сам себе називав), котрого аж двісті раз було засуджено, в тому числі і до найтяжчих для шляхтича кар баніції та інфамії, проте жодного раз на практиці так і не притягнуто до відповідальності.

З числа чотирьох розрядів покарань, до яких могли бути засуджені злочинці — смертна кара, ув'яз-

нення, баніція й інфамія (тобто позбавлення честі і громадянських прав) — вирок смерті, за винятком міських судів, накладався вкрай рідко. До того ж, шляхтич волів ліпше з шаблею в руках здобувати собі волю або загинути під час герцю, аніж ставати перед судом у справах, які загрожували йому смертною карою. Доволі часто суди виносили вирок баніції, особливо у тих випадках, коли обвинувачений відмовлявся стати перед судом і рятувався втечею від примусового притягнення до нього. Засудженого на баніцію у випадку повернення до Речі Посполитої кожен бажаючий міг схопити і забити на смерть. Інфамія або, як її ще називали «смерть громадянська», позбавляла шляхтича його доброго імені й політичних прав. Проте для певної категорії шляхти, яка майже все своє свідоме життя проводила у війнах з сусідами, захопленні їхнього майна тощо, і, за великим рахунком, й так не мала цього самого доброго імені, кара інфамії практично нічого не значила.

Попри достатньо досконалу, принаймні в теорії, правову систему Речі Посполитої, її функціонування не вповні задовольняло обивателів держави, особливо тих впливових

◀ Титульний аркуш Третього Литовського Статуту

шляхтичів і магнатів, котрі мали змогу добиватись справедливості — як це вони розуміли — в інший спосіб, із гарантованим задоволенням власних претензій. Отож у державі утвердився цілий ритуал упродовження своєрідної середньовічної вендети. Шляхтич, котрий відчував себе скривдженим, писав так звану «відповідь», у якій докладно перераховував понесені кривди й образи, а також можливі способи сатисфакції. Така відповідь — на латині *letterae diffidatiois* — прирівнювалась до оголошення приватної війни. Автор відповіді зазвичай декларував свій твердий намір добиватись справедливості від винуватця, знищуючи його дім і господарство, доки не згине одна зі сторін конфлікту.

▲ Метрика Великого князівства Литовського. Книга записів за 1611–1618 рр.

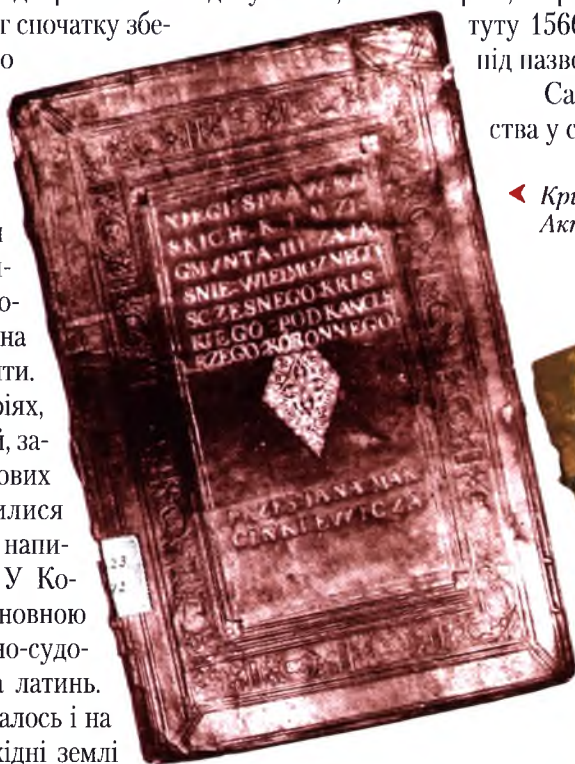
Метрика Руська

Вживання слова «метрика» на позначення канцелярського відповідника актовій книги чи реєстра, куди офіційно записувалися копії документів, виданих певною установою або канцелярією, у Короні Польській і Великому князівстві Литовсько-Руському фіксується ще з кінця XV ст. Згодом термін став вживатися переважно до актових книг Коронної канцелярії. Оригінали привілеїв та інші урядові матеріали зберігалися у спеціальних шафах у королівському замку (згодом це сховище переросло у Краківський архів Коронного скарбу). На відміну від оригінальних документів, більшість актових книг спочатку зберігалися безпосередньо в шафах канцелярії і передавались від одного канцлера до іншого, використовуючись переважно для підготовки нових привілеїв-данин або королівських потверджень на раніше видані документи.

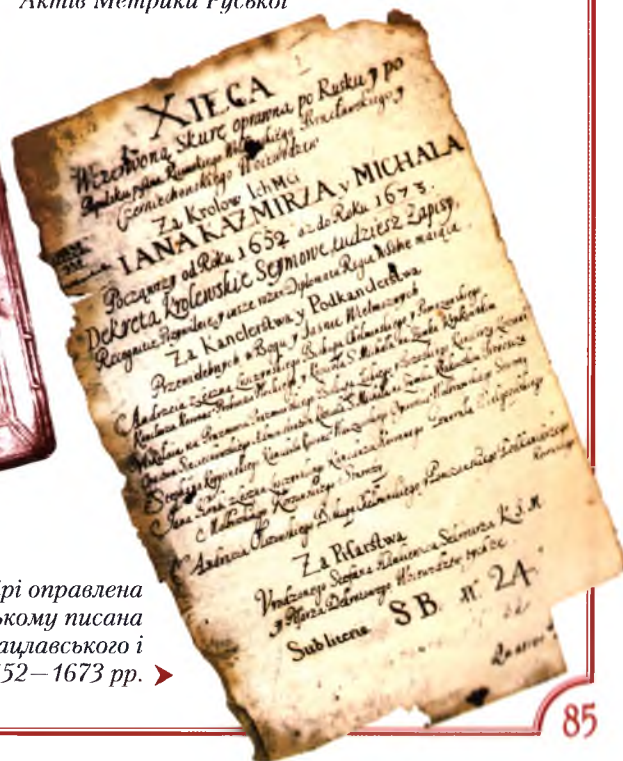
В обох канцеляриях, Коронній і Литовській, записи до офіційних актових книг метрики робилися тією мовою, якою був написаний сам документ. У Коронній канцелярії основною мовою адміністративно-судового діловодства була латинь. Її вживання поширювалось і на західні й південно-західні землі Русі — Руське, Подільське й Белзьке воєводства. Латиномовна практика діловодства у них збереглася і після Люблінської унії.

На землях Великого князівства і в головній великокнязівській канцелярії діловою мовою виступала так звана «руська» мова. Як книжна основа білоруської й української мов, з відчутними відмінностями від мови Московії, вона також зберігала за собою до XVII ст. статус ділової мови на Волині та Київщині. Адже вживання руської мови як офіційної, причому не лише на місцях, а й у діяльності Коронної канцелярії, було застережене інкорпораційними привілеями 1569 року. Крім того, на новоприлучених землях зберігалися й певні місцеві особливості судоустрою, закріплені нормами Другого Литовського статуту 1566 року, відомого на коронних землях ще під назвою Волинського статуту.

Саме ці особливості діловодства і судочинства у східних воєводствах Речі Посполитої ста-

◀ Кришка оправи книги Актів Метрики Руської

«Книга в червоній шкурі оправлена по руському і по польському писана Київського, Волинського, Брацлавського і Чернігівського воєводств». 1652–1673 рр. ▶

▲ Портал Підгорецького замку. Фото С. Клименка

ла головним мотивом ведення в Коронній канцелярії у впродовж 1569–1673 років окремої серії актових книг, до яких записувалися документи, що стосувалися Волинського, Київського та Брацлавського

(після прилучення до Корони 1619 року також Чернігівського) воєводств. При архівуванні документів з них постала так звана Руська (або Волинська) метрика — унікальне джерело з історії українських земель, що перебували у складі Речі Посполитої.

Збройні сили держави

Збройні сили Речі Посполитої, як уже зауважувалося вище, складались з автономних у їхньому командуванні збройних сил Корони Польської та Великого князівства Литовського, структура яких була подібною. Кожна з цих частин складалася з шляхетського ополчення (посполитого рушення) та постійного (регулярного) війська.

Посполите рушення. Шляхетське ополчення переважно являло собою кінноту і скликалось королем у разі крайньої потреби, до того ж, за згодою сейму. У часи народження Речі Посполитої посполите рушення не виділялось у кращій бік своєю боєздатністю і дисципліною, отож і монархи вдавались до його скликання рідко. Щоправда, саме у 1560-і роки, згідно з сеймовою постановою, до складу посполитого рушення вводилась піхота: передбачалося, що на двох вершників має бути один драб, озброєний рушницею, рогатиною і сокирою.

Зазвичай мобілізації проводилися окремо по воєводствам і повітам. На чолі повітового зібрання шляхти стояв каштелян чи воєвода. На чолі всього шляхетського ополчення мав стояти лише король. Владі коронного гетьмана посполите рушення не підлягало.

▲ Південний фасад Підгорецького замку, збудованого на замовлення коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського. Архітектор Андреа дель Авква, 1637–1641 рр. Фото С. Клименка

▲ Піхотинець XI ст.

Монарх не мав права розділяти посполите рушення на окремі частини, навіть у тому випадку, коли це диктувалось нагальними потребами війни. Рушення мало діяти лише на теренах власної держави. У разі нагальної необхідності у його спрямуванні за кордони держави, шляхті повинна була сплачуватися вельми висока плата — по 5 гривень від списа. Зважаючи на фактичний фінансовий стан держави, плата була абсолютно нереальною. Якби королю довелося її сплатити — королівський скарб повністю збанкрутував би.

На українських землях, які до часів Люблінської унії входили до складу Великого князівства Литовсько-Руського, шляхетське ополчення постало у вигляді *служби земської*, яка була більш ефективна, аніж посполите рушення Польського королівства. Суть служби полягала в обов'язку всіх князів і бояр на заклик великого князя виступати в похід на чолі власних збройних почтів. На протипагу польському посполитому рушенню, система «служб» Великого князівства була жорстко прив'язана до розмірів маєтностей — кожні 10 «служб» були зобов'язані виставити одного кіннотника зі списом і відповідними обладунками. Кожний повіт виставляв хоругву під командою земського хорунжого. Найзаможніші князі і пани служили окремо на чолі власних хоругв (саме через те, аристократів Великого князівства й називали «панамі хоруговими»). Ухвалення постанов Люблінського сейму 1569 року уніфікувало форми великокнязівського шляхетського ополчення до тих, які діли в Короні.

Шляхетське ополчення в країнах Західної Європи вже у середині XV ст.

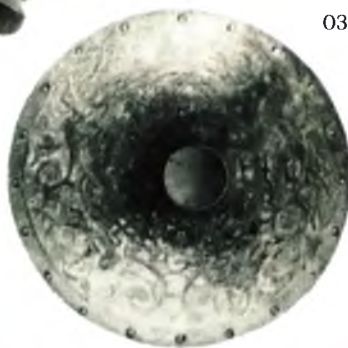
Захисні обладунки лицаря «Перуи війни» та щит важкоозброєного кавалериста. З колекції князя Миколая Радзивіла Чорного. Середина XVI ст. ►

▲ Війська Корони Польської у другій половині XVI ст.

сприймалось як рудимент минулої доби. На теренах Центрально-Східної Європи картина виглядала дещо по-іншому. Хоч й у випадку з Річчю Посполитою кризові явища давалися взнаки. Причому, їх причини полягали не лише в неможливості ефективного використання ополченнями досягнень озброєння чи способів ведення бойових дій, а й у глибинних соціальних і політичних трансформаціях. Крім того, надзвичайно мала ефективність посполитого рушення стала очевидною у контексті зростання загрози з боку Кримського ханства й нездатності ополченців забезпечити охорону кордонів держави.

У той час, як на полях битв посилювалася роль добре навченої, регулярної піхоти, здатної ефективно обороняти і здобувати фортеці, посполите рушення й надалі складалося винятково з кінноти. Причому, озброєння та захист шляхтича, так само, як і чисельність й озброєння його почту залежало лише від його волі. Нерідко шляхтич більше піклувався про задово-

◀ *Захисне спорядження бойового коня. З колекції князя Миколая Радзивіла Чорного. Середина XVI ст.*

лення власних потреб у поході, аніж про посилення боєздатності хоругви, в якій він служив. Відтак, посполите рушення частогусто було переобтяжене численними возами з припасами, одягом та обозною челяддю. Серйозною проблемою посполитого рушення було налагодження належної взаємодії під час бою, а також забезпечення дисципліни в поході.

Зважаючи на недоліки, що тайла в собі система шляхетського ополчення, у державі неодноразово обговорювалися плани повної його ліквідації та заміни шляхетської військової повинності сплатою сталого податку, необхідного для найму регулярного війська.

▲ *Зброярська майстерня в ранній Новий час*

Регулярне військо. Створення регулярного війська започаткувало формування з другої половини XV ст. так званого *затяжного війська*. Затяжне військо, згідно відгуків сучасників, краще захищало «*гонор короля і безпеку цілого королівства*». Утім, розвиток затяжного війська стримувався незадовільним фінансовим станом держави та небажанням шляхти збільшувати суми збираних податків. Тривалий час регулярні військові загоны, у формі надвірних військ і військ, вербованих для проведення війни, значною мірою фінансувалися з приватного скарбу короля, що формувалася з прибутків від так званих *королівщин*.

Затяжні підрозділи набиралися спеціально уповноваженими королем офіцерами — ротмістрами. Ротмістрам монарх видавав спеціальні листи, в яких містився дозвіл на вербування війська від імені короля, визначалась кількість жовнірів, час служби, характер і якість озброєння, розміри платні та зобов'язання щодо відшкодування понесених на війні втрат, викупу з неволі тощо.

Затяжництво формувалося на основі середньовічного принципу *лицарського почту* або системи *товариства*. Його суть полягала в тому, що ротмістр на-

▲ *Арбалетники. Мініатюра з Кодексу Балтазара Бехема. 1505 р.*

▲ Пограбування міста, здобутого жовнірами-найманцями. Малюнок з «Хроніки Франції» XV ст.

брав до свого підрозділу тільки так званих *товаришів*, котрі ставали на службу разом із своїми почтами. Кількість людей, які входили до почту, могла коливатись від одного до десяти вояків. Кожен товариш отримував стільки жолду, скільки людей входило до його почту. За звичай, найбільший почет був у ротмістра. З почтів формувалися кінні роти.

У кінноті товаришами були майже винятково шляхтичі, у піхоті їх нерідко рекрутували й з непривілейованих верств населення. До почтів найчастіше зараховували селян, підданих шляхтича-товариша, а також міщан, козаків, бідних шляхтичів. Щоправда, бідні шляхтичі могли служити в почті товариша кінних хоругв. Службу ж у піхоті шляхтичі зневажали.

Основу піших рот складали стрільці, озброєні арбалетами на початку XVI ст., а згодом — вогнепальною зброєю. Попереду стрільців під час бою розміщувалися копійники, одягнуті в пластинчасту броню.

Командування окремими частинами зтяжних військ передавалось у руки коронних гетьманів.

▲ Битва під Легницею 1241 р. поміж польською важкою кавалерією і союзними важкоозброєними хрестоносцями з легкою татарською кіннотою

У битві 7–7,5 тисяч добре озброєних і відмінно навчених на турнірах європейських кавалеристів не змогли призвичаїтись до тактики швидкого маневрування легких татарських вершників.

На базі зтяжних військ, які первісно набиралися на час воєнних кампаній, у другій половині XV ст. для захисту південно-східних рубежів Польського королівства від татарських нападів було створено постійну оборону *поточну*. Відділи оборони поточної

▲ Олеський замок. Фото С. Клименка

▲ Фортешна стіна у Меджибожі

спочатку розташовувалися на Поділлі і на Червоній Русі, а після Люблінської унії 1569 року практику такої оборони краю було використано і на теренах Брацлавського, Волинського і Київського воєводства.

Зважаючи на специфіку завдань, які ставилися перед обороною поточною — захист краю від рухливих татарських чамбулів, вона формувалася переважно зі здатних до швидкого маневрування кінних хоругв. Кіннота несла службу на перетинах татарських шляхів, а піхота — в замках й укріпленнях.

Головні сили оборони поточної знаходилися трохи далі на схід від Львова, в районі Олеська-Бузька-Заложців. Передня сторожа розтягувалась поміж Кам'янцем і Хмільником,

вздовж Тетерева і Случі, в районі Чорного лісу. У випадку появи татарських орд на Кучманському чи Чорному шляхах передня сторожа була зобов'язана поінформувати королівську адміністрацію і місцевий люд щодо небезпеки, а також забезпечити евакуацію населення разом зі своїм майном у розташовані поблизу фортеці. Підтягнуті з інших місць передового базування хоругви мали тим часом атакувати невеликі татарські чамбули, відбиваючи захоплені нападниками ясир і пожитки. Головні ж сили оборони поточної вступали у бій з татарськими ордами після аналізу зібраної інформації щодо кількості ворожих військ і маршруту їхнього руху.

Наявність на південно-східних окраїнах держави зтяжених військ виступало хоч би якимсь гарантом захисту від татарських вторгнень. Водночас, утримання цих військ лягало важкою ношею на королівський скарб. У пошуках коштів Пйотрковський вальний сейм 1562–1563 років ухвалив конституцію про направлення однієї четвертої частини доходів королівщин, або *квартти*, на утримання постійного зтяженого так званого *кварцяного* війська.

Прибутки з королівщин не були надто великими, хоч конституція зобов'язала до сплати *квартти* й з тих маєтностей, які раніше перебували у диспозиції королівської особи, а згодом потрапили до приватних рук. Проведений в 1569 році великим коронним гетьманом Юрієм Язловецьким перепис *кварцяного* війська засвідчив таку кількість військовиків: 2892 кінноти в двадцяти хоругвах, 750 піхоти в дев'яти ротах, 15 кіннотників в ротах піших і 300 запорозьких козаків у кінних формуваннях. У разі воєнної небезпеки через вербування додат-

▲ Лицарські обладунки, покриті емаллю. Належали Миколаю Радзивилу Чорному. Середина XVI ст.

Обладунки лицаря та коня з колекції Радзивилів. XVI ст. ➤

▲ Жванецький замок. З малюнка Наполеона Орди

кових підрозділів кількість вояків кварцяного війська могла зрости до 5–6 тисяч.

За сеймовою постановою 1578 року в Речі Посполитій з'явилися так звана *вибранецька піхота*, рекрутована з державних селян.

Трохи згодом, вже на початку 1630-х років, у збройних силах Речі Посполитої було сформовано наймане військо іноземного типу (*автораменту*). Військо поділялось на піхоту і кінноту. На чолі підрозділів стояли офіцери іноземці, а рядовими жовнірами служили вихідці з різних земель Речі Посполитої.

Дислокувалися кварцяні хоругви і роти здебільшого в Україні, на кордоні Дикого Поля, а підпорядковувалися заступнику великого коронного гетьмана, котрий отримав назву «*гетьмана на Полі*» або «*польного гетьмана*». Як правило, польні гетьмани рекрутувалися із числа заслужених ротмістрів оборони поточної. Король, водночас із призначенням на гетьманство, надавав їм уряд сенаторський, призначаючи на відповідну сенаторську посаду каштеляна чи воєводи в українських воєводствах. Це було вкрай важливо, аби надати польному гетьману можливість в разі потреби керувати й посполитим рішенням відповідних воєводств і повітів.

Помічниками польного гетьмана виступали «*стражники польні коронні*». Вони несли

Німецькі ландскнехти-пікієри. Гравюра XVI ст. ▼

▲ Вогнепальна зброя (мушкет з опорною сошкою, бомбарда з ядрами і пристроями для заправлення пороху, серпантина). XV–XVII ст.

▲ Німецькі ландскнехти-аркебузири. Гравюра XVI ст.

службу безпосередньо на кордоні Дикого Поля й керували хоругвами, висунутими в глибину багатокілометрового кордону з Кримом. Уряд стражника, за звичай, передував перебиранню булави польного гетьмана.

Верховне головнокомандування здійснював король, котрий, як правило, доручав це виконувати великому коронному та польному гетьманам. У Великому князівстві Литовському відповідно це робили великий литовський і польний литовський гетьмани. На відміну від інших високопосадовців, особи, призначені на гетьманство, не отримували права бути представленими у сенаті. Щоправда, існуюча в державі практика, за якої одна особа могла обіймати одночасно декілька урядових посад, дозволяла гетьманам входити й до складу сенату, оскільки останні, як

▲ Німецькі ландскнехти-кіннотики. Гравюра XVI ст.

правило, були заразом чи воєводами, чи каштелянами, чи канцлерами.

Польські гусари. Уперше гусарські підрозділи з'явилися в середині XV ст. в Угорському королівстві за указом короля Матяша Корвіна як легкі кінні загони шляхетського ополчення, призначені для боротьби з османськими військами. На теренах Польщі їх поява у вигляді затяжних військ з Угорщини, Сербії і Словаччини датується початком XVI ст. На перших порах гусари були типовою легкою кіннотою, озброєною легкими списами і шаблею, без захисних лат. Як вершник, так і кінь такого вояка нерідко прикрашався пір'ям страуса.

З другої половини XVI ст., після проведеної Стефаном Баторієм реформи, коли тіло вершника було добре захищене залізними латами, а в бою йому

▲ Пернач полковника і ротмістра Речі Посполитої. XVII ст.

▲ Кавалерія Речі Посполитої. Малюнок початку XVII ст.

▲ «Крилатий» гусар. Художник С. Делабелла

допомагали 4–10 озброєних пахолків, гусарські підрозділи трансформувались у важку кінноту — одну з найкращих у тогочасній Європі.

Голову гусара прикривав або залізний шишак східного походження, або також залізний шолом, з прикріпленим до нього нашійником. Існувала також окрема броня для коня.

На озброєні гусари мали довгі (до 5 м) списи, які застосовувались у дальньому бою, шаблі або палаші — в ближньому. Використовували також вогнепальну зброю, здебільшого пістолети-«півгаки». Але її використання залежало від особистої ініціативи жовніра. Рушниці при веденні традиційного кінного бою не застосовувались. Утім, інструкції зобов'язували, аби на випадок спішення гусарів і потреби ведення оборони табору «кожен товариш у почту свого в трьох, чотирьох, в п'яти, в шести коней одну рушницю мав».

Під впливом східної мілітарної традиції в гусарських строях широкого вжитку набули хутра

▲ Важка коронна кавалерія. З картини «Битва під Оршею». XVI ст.

Гусарські захисні обладунки. Перша чверть XVIII ст. У цей час аживались переважно не як бойове, а декоративне, церемоніальне спорядження ▶

хижих звірів — як тих, що водилися місцевих лісах — вовків, рисі, так і екзотичних — тигрів, леопардів.

До наплічників кріпалося одне або пара крил. При швидкому галопі крила створювали різного роду шумові ефекти, які відлякували супротивника або, принаймні, негативно впливали на керування його коня.

▲ Загін легкої кавалерії Радзивилів. Художник А. Басан. XVII ст.

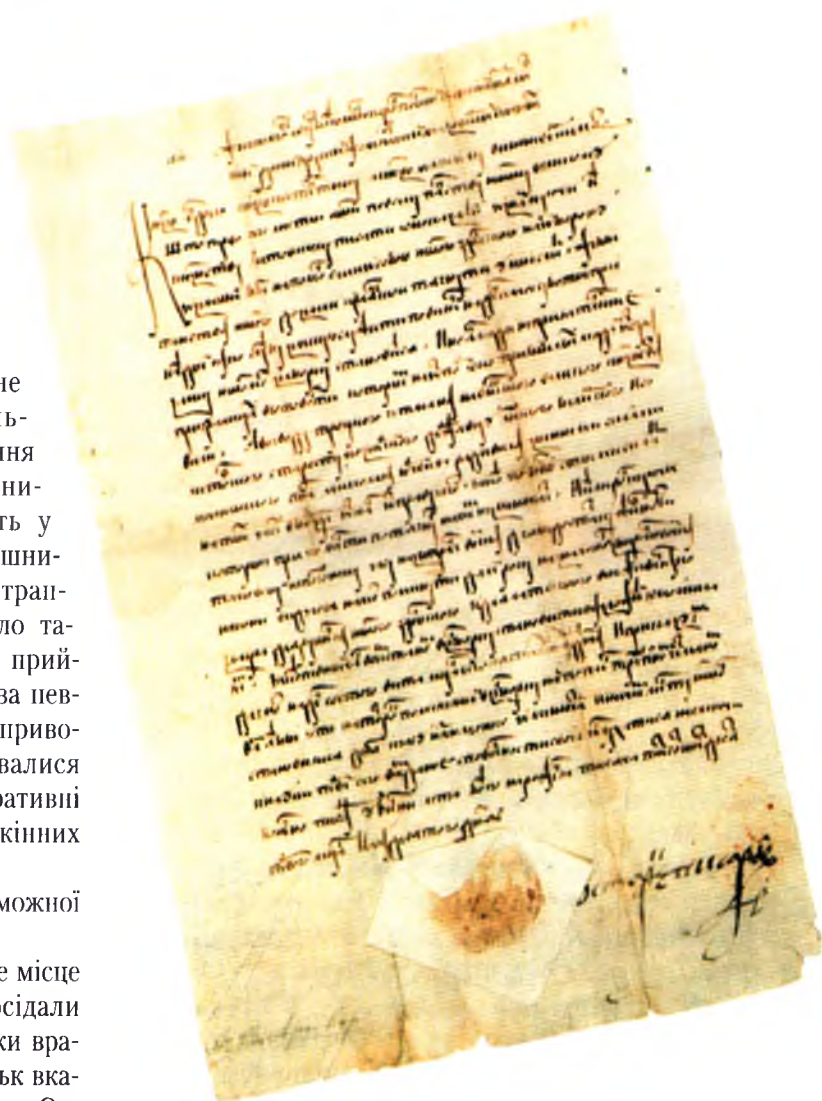
◀ Кіраса.
Середина
XVII ст.

Ще одне функціональне призначення крил дослідники вбачають у захисті верхньої частини тіла від потрапляння на тіло татарського аркана та приймання на себе ударів посланої за певної траєкторії шаблі. Утім, існують вказівки з приводу того, що крила у битвах використовувалися рідко. Значно вагомішими були їхні декоративні функції, що вирізняли гусарію від решти кінних формувань.

Набиралися гусари із числа найбільш заможної шляхти.

Надвірні магнатські хоругви. Особливе місце в структурі збройних сил республіки посідали надвірні загоны магнатів. Про їхню просто так вражаючу питому вагу в загальній структурі військ вказує хоч би той факт, що князь Костянтин Василь Острозький при потребі міг виставити аж 15-ти тисячне військо.

Надвірні війська, що складалось із числа панцирних бояр, землян-ленників та клієнтів, які володіли землею на теренах родових маєтностей магната з обов'язком військової служби, з початком XVII ст. набувають стрункості організації. За видами озброє-

Наказ великого князя Зигмунта II Августа князям Вишневецьким щодо їхньої військової повинності (1561 р.) ▲

ня та способами ведення бойових дій вони поділяються на гусарські хоругви (важка кіннота), козацькі (легка кіннота) та піхотні роти.

Нове панство нової держави

Магнати, шляхта, бояри

На рубежі XVI–XVII ст. в основному завершилось правове оформлення особливого соціального і політичного статусу шляхтича, а також його фактично монопольного права на землеволодіння й участь в урядово-адміністративному і законодавчому житті держави.

Ця особливість і унікальність статусу реалізовувались у цілому ряді проявів. Зокрема, держава визнавала представника шляхетського стану безумовно вищим за міщанина чи селянина. Шляхетське слово прирівнювалось до статусу юридичного доказу. Шляхтич користувався правом суду і необмеженого владарювання підданими, у той час, як його самого могли судити лише спеціальні станові суди. Він не міг бути ні ув'язнений, ні покараний без суду і слідства, а під час слідства не підлягав «проби» (катуванню). За

Церемоніал посвяти у лицарі, що включав у себе принесення кандидатом клятви перед Богом, оперезання його мечем, одягання шпор, вручення щита і шолому. Французька середньовічна мініатюра ➤

поранення чи вбивство шляхтича покарання передбачалось набагато суворіше, ніж за аналогічне насильство по відношенню до представників інших станів.

Шляхтич мав змогу реалізовувати свої політичні права через участь у повітових сеймиках, обираючись послом на вальним сейм чи судовий трибунал, посідання судових і земських урядів у власному повіті, а також винятковим правом на обіймання усіх державних посад, підпорядкованих центральному уряду.

У сфері поземельних відносин лише шляхтич володів правом успадкування та необмеженого розпорядження землею. Його маєток звільнювався від

Сукня

Сукня

Сукня

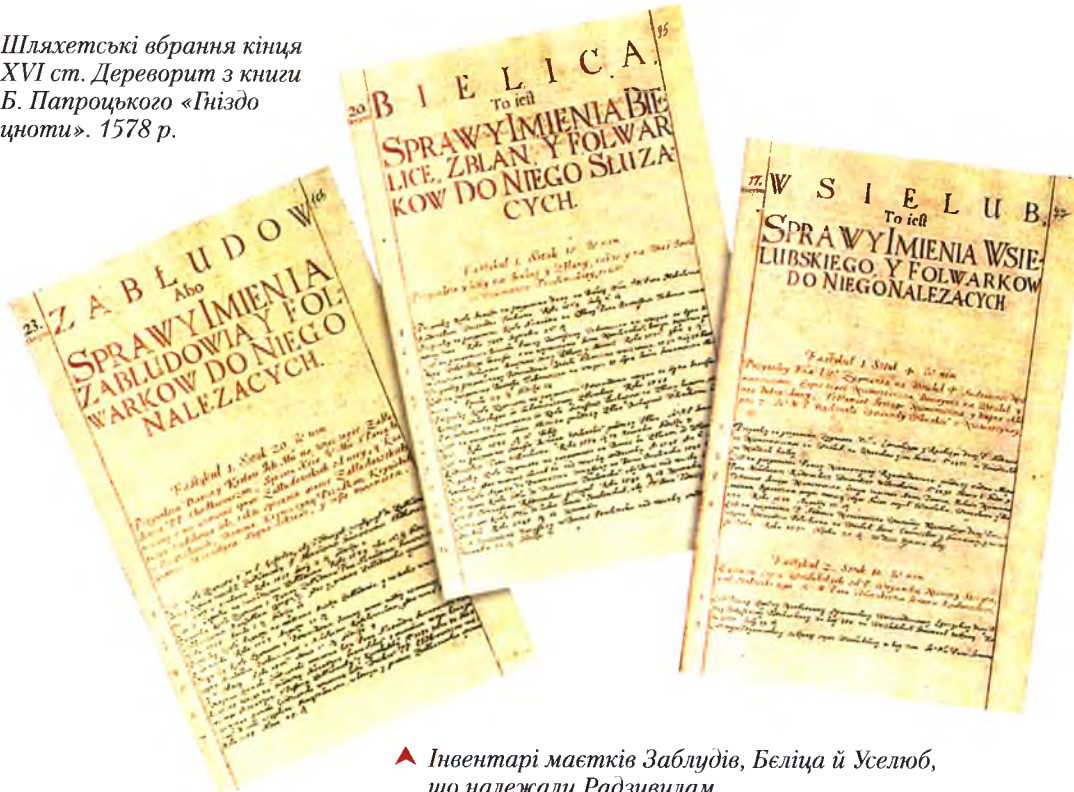

Жупан

Шуба

◀ Шляхетські вбрання кінця XVI ст. Дереворит з книги Б. Папроцького «Гніздо цноти». 1578 р.

▲ Інвентарі маєтків Забудів, Беліца й Уселуб, що належали Радзивілам

військових постойів і будь-яких повинностей і податків, окрім загальнодержавного грошового побору, сплачуваного від кількості підданих.

Загалом же процеси закріплення за шляхетством широких станових прав при чіткому і досить поміркованому спектрі зафіксованих у законах обов'язках перед державою, що на кінець XVI ст. набрали своїх завершених форм, давали вагомий підстави стверджувати, що шляхтич *«завжди веселий у своєму Королівстві, співає і танцює вільно, не маючи над собою жодних примусових обов'язків, бо не винен королеві, своєму вищому володарю, нічого, окрім титулу на позові, двох грошів з лану і посполитої війни. Четвертого ж... немає нічого, що б псувало йому настрої у Королівстві»*.

Шляхетські чоботи східного типу. XVII ст. ▶

Магнати. Принципова засада суспільного життя Корони Польської вимагала визнання рівності всього шляхетського загалу, без поділу її на вищу та нижчу. Гарантії рівності шляхта виборолала в процесі розвитку езекуційного руху 1540–60-х років. Відповідно, у республіці, на відміну від багатьох тогочасних європейських монархій, не існувало княжих титулів, які б цю рівність порушували. Щопрада, під час інкорпорації українських земель і ухвалення постанов Люблінської унії 1569 року *«княжатам, які мешкають у Волинській і Київській землі, а також їхнім нащадкам»* було гарантовано застереження особливого соціального статусу. Взагалі, учені звертають увагу на той факт, що езекуційний рух, за великим рахунком, не зачепив теренів України. На відміну від коронних земель, де шляхта отримала повновладдя, на українських теренах провідні позиції зберегла за собою князівська верства. Єдина зміна в цій царині, до якої спричинили постанови Люблінського сейму, полягала в тому, що до загалу власних князів з часом долучились магнати з коронних земель, які дуже швидко перейняли досвід всевладдя князівської верстви. Але це не поліпшило ситуацію. Навпаки ще більше загострило конфліктні вузли, які вдалося розв'язати лише в ході постанов Богдана Хмельницького в середині XVII ст., зрозуміло — в найрадикальніший силовий спосіб. А якби езекуційні ініціативи коронної шляхти таки пробрили собі шлях в Україні, хто зна чи були б такими тяжкими способи виборювання своїх прав козацтвом і дрібною шляхтою в наступні роки і десятиліття.

▲ Процедура надання сюзереном земель своїм васалам і принесення останніми клятви вірності своєму патрону. Мініатюра XII ст.

В поунійні часи князі, задовольнившись із закріплених у Люблінських постановках норм, що консервували їхнє виняткове становище, нехтують сеймовими баталіями, зневажаючи саму постановку питання про рівність шляхетського загалу. Натомість, вони досягають максимальної концентрації влади у східних воєводствах Речі Посполитої через обіймання посад воєвод і каштелянів.

Перебування на них гарантує князям місця в сенаті. Водночас, утримання влади на місцях і надлишок земель і маєтностей, які можна було надати на ленному праві дрібній і середній шляхті, дозволяє сформувати розгалужену мережу шляхетської клієнтели. Відтак, через протегованих ними клієнтів магнати отримують змогу впливати і на перебіг місцевого сеймикування та зміст ухвал вального сейму.

Закріплене Другим Литовським Статутом право відчуження боярами-шляхтою своїх маєтностей зробило останні ласим інструментом для матеріально і владно всесильних магнатів. Інколи сторони доходили згоди полюбовно, інколи бідний шляхтич був змушений поступитися тиску з боку князя чи його западаливих клієнтів. Економічна спроможність та владна всесильність дозволяла магнатам насильно оволодівати землями, що того перебували у користуванні вільних селян чи міщан, або ж були власністю лицарів-бояр, які не зуміли належним правовим способом підтвердити право власності.

На Лівобережній Україні наприкінці XVI ст. у результаті різноманітних таких майнових операцій постає «удільне Задніпровське князівство» Вишневецьких з центром у Лубнах. Латифундія

◀ Литовський Статут 1588 року в перекладі на польську мову. Друкарня Мамоничів. Вільно. 1614 р.

▲ Оранка, сівба, боронування. Малюнки з інвентаря 1682 р.

Селяни на сінокосі. Дереворит 1542 р. ▲

Вишневецьких за своїми розмірами була великою до непристойності — нічого подібного Європа ані до того, ані після не бачила. Вишневецьким належали міста: Варва, Гадяч, Горошин, Жовнин, Корсунь, Кременчук, Крилів, Лохвиця, Лубни, Мошни, Переволочка, Пирятин, Прилуки, Ромни, Хорол, Чигирин!

Уже з початком XVII ст. в Україні виростають — хоч трохи й менші, все ж вражаюче великі — латифундії Корецьких, Збарзських, Ружинських. Поруч з маєтностями своїх, руських, князів постають магнатські володіння можновладців, прийшлих з коронних земель — Лещинських, Фірлеїв, Потоцьких, Остророгів, Конєпольських, Замойських, Любомирських, Лапців.

Велетенські земельні обшири лише номінально підлягали державному контролю. По суті, це були своєрідні квазідержави, де дієюю була лише влада магната, забезпечена власною адміністрацією, військами, фіскалами, потужними зв'язками при королівському дворі, сенаті, можливостями впливати на ухвали сейму тощо.

▲ Арсенал магнатської родини Замойських у Замості

На коронних землях магнатських латифундій подібних до українських — велетенських за розмірами — не існувало. Проте, варто мати на увазі, що вартість землі у Великопольщі, наприклад, була значно вищою, аніж на неспокійному пограниччі в Україні.

Крім матеріальних статків, критерієм належності до магнатських родин виступав також чинник доступу до влади. Збереження в родині представниками декількох її поколінь за собою місця в сенаті — один з проявів владних можливостей і престижу. Іншими його проявами були можливості впровадження свого впливу на учасників сеймів і сеймиків, наближеність до короля тощо.

Шляхта. Шляхта в цей час також не була однорідною. Сучасні подія джерела розрізняли шляхту заможну (або «собітан»), яка володіла одним чи кількома фільварками (господарствами), у яких працювали залежні холопи. Така шляхта була економічно незалежною та політично дієздатною. Власне саме з цього середовища виростили лідери ексекційного руху. У загальній структурі шляхетського стану її частка становила приблизно 1/3.

Шляхта *часткова* володіла лише частинами більших маєтків, поділених з метою продажу чи здачі в держання. Зазвичай, така шляхта використовувала як робочу силу, так і засоби виробництва спільно з сусідом-шляхтичем. Шляхта-*чиншова* була утримувачем фільварків і земель у своїх заможніших братів-шляхтичів. Шляхта *загородова* володіла землею, але немала підданих і була змушена власними силами обробляти ниву. Існував й такий різновид шляхти як так звана голота або шляхта *ходачкова*, що немала ані землі, ані підданих селян, ані власного коня. На прожиття такий шляхтич заробляв службою у війську, або на магнатському дворі. Крім того, служба у впливового і заможного патрона вселяла надію на можливість отримати від нього землю й увійти в число осілої шляхти. В одному випадку земля могла надаватися «не в обичай подданства, але за учтивий заслуги», тобто без обов'язку виконання певних підданських служб. В інших ви-

▲ Вбрання жителів Речі Посполитої наприкінці XVI ст. Гравюри з книги Чезаре Вечелі. Рим. 1590 р.

падках відбувалося пожалування землею, обтяженою певними *службами*, що фактично прирівнювало клієнта до васала-ленника. Ці служби могли мати військовий чи адміністративний характер або ж — зобов'язувати до сплати певної данини.

Бояри. На Київщині ще з великокиязівських часів мешкало немало *військових (кінних) слуг*, які юридично і економічно були прив'язані до замків — за несення військової служби при замку вони користувалися всіма prerogativami військового (лицарського) права, але не мали особистого шляхетства. Найнижчу соціальну страту провідної верстви складали так звані *панцирні бояри* — та частина військових слуг, яка перебувала на службі не великого князя, згодом короля, а у підданстві панів. Землеволодіння військових слуг могло носити як бенефіціальний (пожиттєвий), так і ленний (спадковий) характер. Проте ця обставина суттєво не впливала на статус власника. Залежний зем'янин був позбавлений права політичного голосу, а розриваючи васальний зв'язок, втрачав землю, що його годувала.

І вже зовсім на рівні напівтяглого населення, що несло повинності по обслуговуванні замків й фортечних укріплень, забезпеченні поштового зв'язку, супроводі й охороні послів і гінців тощо, перебували так звані *путні, ясачні, посольські слуги*, яких узагальнено називали *путними боярами*.

«Головщина». Соціальна перевага шляхтича над представниками інших станів серед іншого проявлялась і у розмірах відшкодування за вбивство чи завдання тілесних пошкоджень.

У випадку скоєння злочину родина потерпілого в термін дванадцяти тижнів мала принести пораненого чи тіло вбитого до суду або ж принести засвідчені належним чином письмові докази злочину. На підставі цих доказів суд зобов'язував винуватця до матеріального відшкодування потерпілій стороні —

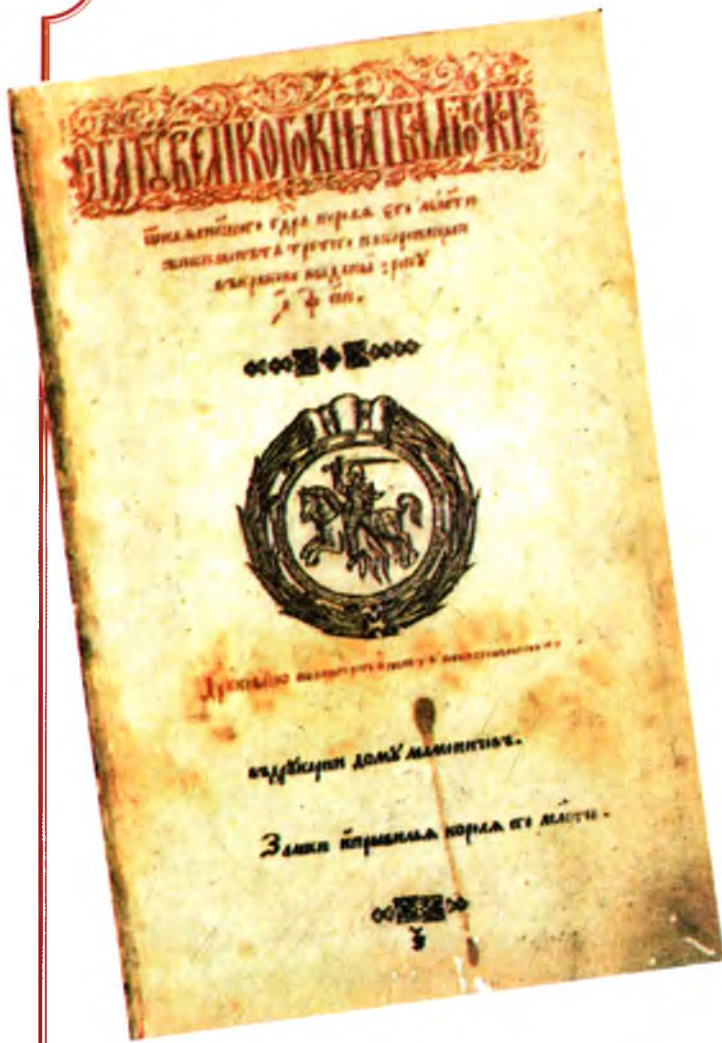
сплаті так званої «головщини». Статут 1347 року, згідно з яким встановлювались розміри відшкодувань, оцінював життя шляхтича в 30 грошів, шляхетського поса, руки чи ноги — у 15 грошів, шляхетського пальця — в 3 гроші. Натомість, життя

▲ Сінокіс (фрагмент). Художник Петер Брейгель Старший. Національна галерея. Прага

▲ Країна печених голубів. Петер Брейгель Старший. Картина уявляє середньовічне уявлення про ідеальний спосіб життя — з наповненим пухом і безмежним щастям

▲ Литовський Статут 1588 року. Друкарня Мамонічів. Вільно. Кінець XVI – початок XVII ст.

селянина коштувало 6 грошів, а його поранення – 1,5 гроша.

Згідно едикту Зигмунта II Августа 1547 року, вартість життя шляхтича була підвищена до 60 злотих, незначної людини – 30 злотих, жовніра – 15 злотих, а селянина – 10 злотих. Тобто, складалось враження, що життя шляхетної людини прирівнювалось до життя 6 селян. Проте, насправді співвідношення цих показників на користь шляхтича було ще більш вражаючим. Окремий припис вказував на те, що з 10 злотих «головщини», стягнутої за вбитого селянина, лише 6 злотих мали йти його вдові, а решта 4 – пану жертви.

У відповідності з нормами Статуту 1588 року (Третього Литовського Статуту), убивця шляхтича мусив 58 тижнів перебувати замкнутим у льоху, а також заплатити 240 грошів. У тому випадку, коли смерть наступила в результаті застосування вогнепальної зброї термін ув'язнення збільшувався до 116 тижнів, а «головщина» до 480 грошей.

Ноги, руки, очі й носи шляхтичів було оцінено в 120 грошей, криваві рани – у 80 грошей, а пальці – в 30 грошей. Про відшкодування жертв з середовища хлопів в Статуті мова вже не йшла взагалі.

Індигенат. Одним зі способів набуття шляхетства Речі Посполитої була натуралізація nobilitetu інших держав – набуття так званого *індигенату*. У цьому випадку від кандидатів вимагалось представлення доводів їхніх заслуг перед Річчю Посполитою, свідчення шляхетства, виданого через суд за кордоном, а також складання присяги вірності Речі Посполитій і королю та набуття в державі землеволодіння.

Переважна більшість шляхтичів-індигенатів були тісно пов'язаними з королівським двором виконанням обов'язків королівських урядників, секретарів, лікарів, аптекарів, вихователів королевичів і королівен, перекладачів, істориків. У роки королювання Ягелонів це були переважно італійці, за Стефана Баторія – також угорці й трансільванці, за Вазів – шведи і мешканці Інфлянтів. Немало серед них було й німців, ірландців і шотландців.

Церемонія надання індигенату відбувалась, звичай, під час коронаційного сейму.

Фільварки, магнатські ключі й ординації

У той час як, у Західній Європі на переломі XVI–XVII століть бурхливими темпами розвивались нові буржуазні відносини, на землях, розташований на схід від Лаби, рудиментам старих феодальних взаємин вдалось не лише вистояти, а й певною мірою еволюціонувати. Особливо виразно їх реванш проявлявся у сільському господарстві, де саме впродовж XVI століття запанувало шляхетське *фільваркове* господарство, базоване на визисковій безоплатній праці залежних від пана селян.

▲ Оранка плугом рілли та сіва зерна. Малюнок на французькому гобелені

▲ Середньовічна сцена селянського життя.
Мініатюра невідомого майстра

Поширенню й утворенню фільваркового господарства на землях Речі Посполитої вирішальною мірою посприяла сприятлива економічна кон'юнктура, за якої впродовж століття у Європі постійно і стрімко зростали ціни на сільськогосподарську продукцію, особливо на зерно. Зокрема, на ринках Західної Європи упродовж століття ціни піднялись у чотири—п'ять разів.

Пояснення цьому крилось у багатьох чинниках. Найперше, бурхливий розвиток буржуазних відносин у країнах Західної Європи призвів до істотного зростання кількості міського населення з одночасним зменшенням сільськогосподарських виробників. Упродовж XVI століття кількість західноєвропейських міст із населенням понад 100 тисяч чоловік зросла із п'яти до

▲ Середньовічна сцена міщанського життя.
Мініатюра невідомого майстра

дванадцяти. Зокрема, на кінець століття першого урбаністичного буму планку «стотисячника» перетнули: Амстердам, Антверпен, Венеція, Лісабон, Марсель, Мілан, Мессіна, Неаполь, Палермо, Париж, Рим, Севілья.

Селянське господарство багатьох західноєвропейських країн виявилось не в змозі задовольнити зерновий попит і за таких умов в Європі істотно зростає попит на експорт збіжжя. Проте й селянські господарства країн, розташованих на схід від Лаби, де буржуазні відносини розвивались не настільки швидко як у Західній Європі, також були неспроможні заповнити вдосталь ринки сільськогосподарської продукції. Вирішення проблеми можна було досягти за рахунок розвитку більш товарного, аніж селянське, шляхетського, так званого фільваркового, господарства. Тим паче, що швидкий розвиток машинного виробництва у Західній Європі наводнив Європейський ринок чималою кількістю якісних промислових товарів. Причому, ціни на зерну та іншу сільськогосподарську продукцію зростали набагато швидше, аніж на ремісничі і промислові вироби, і від утворених у такий спосіб «ножиць цін» можна було непогано заробити. До того ж, відкриття й освоєння Америки

▲ Розбудова європейського середньовічного міста.
Французька мініатюра середини XV ст.

▲ Робота на току й у млині. Французька середньовічна мініатюра

▲ Польові роботи: сімба, жнива й оранка. Мініатюра XV ст.

▲ Обмірювання кількості зерна. Малюнок XVI ст.

наповнило європейські ринки небаченою раніше кількістю золота, коштовностей і предметів розкоші.

Все це разом і штовхало шляхту Речі Посполитої до активного вправління у господарських справах, котрі нерідко заступали лицарю мрії і навіть спомини про величні ратні звитяги. Питання врожаїв у фільварках чи динаміки цін на європейських ринках зерна часто-густо важили більше, аніж якісь там моральні лицарські чесноти.

Фільварки створювали, зазвичай, не за рахунок діючих селянських господарств, а з числа тих наділів, які або пустували після втечі селян і передавались в оренду іншим селянським родинам за умови сплати ними пану грошового чиншу чи частини зібраного врожаю, або за рахунок залучення різних «неужитків» — лук, пасовищ, узлісь тощо. У випадку включення до фільварку селянських наділів господареві останнього, як правило, у вигляді компенсації наділялась земля в іншому місці (щоправда, не обов'язково рівнозначна за своїми агрокультурними властивостями).

«Класичні» фільваркові господарства включали в себе три і більше села та мали в середньому по чотири—п'ять ланів орної землі (тобто близько 60—80 га). Відтак, зрозуміло, що ведення фільваркового господарства було практично неможливим для дрібної шляхти. Фільварки виникали здебільшого в маєтках середньої і багатой шляхти, а також магнатів. Подекуди фільварки існували і на державних землях — в королівщинах. У цьому випадку ними на різних правах пожиттєво володіла заможна шляхта чи магнати.

У фільварках вирощувались переважно жито, пшениця, овес та ячмінь. Використовувалась трипільна система господарювання. Збільшення урожайності досягалось не через удосконалення виробництва чи вкладання коштів у піднесення його продуктивності, а переважно лише завдяки посиленню визиску працюючих на землі залежних селян.

Тим не менше розвиток фільваркового господарства був надзвичайно прибутковою для шляхтича справою. Так, наприклад, якщо пересічно щороку у

1560—1570-х роках один лан фільваркової землі приносив її власнику від 35 до 55 польських злотих чистого прибутку, то з відповідної кількості землі, що перебувала у користуванні селянської родини, він отримував у вигляді грошової і продуктової ренти тільки від 2,5 до 3,5 злотих.

Якщо надлишки виробленого у селянських господарствах збіжжя реалізовувались на внутрішньому ринку, на міських торгах і ярмарках, то продукція фільваркового виробництва переважно йшла на експорт. Щороку з держави вивозилось приблизно 100 тисяч лаштів (200 тисяч тонн) зерна, переважно (три чверті) жита. Головними торговельними воротами Речі Посполитої на західноєвропейські зернові ринки був морський порт на Балтиці Гданськ, звідки вивозили до 80 % всього експортованого збіжжя. Експортоване через Гданськ до Західної Європи зерно акумулювалось в порту Амстердаму, який по праву вважався на той час найбільшим зерновим терміналом Європи. А вже з цього голландського порту — розходилося по Голландії, Франції, Англії.

Немалою мірою зростанню прибутків власників фільварків сприяли добрі кліматичні умови, що встановились у Європі в другій половині XVI століття. Незважаючи на низьку агрокультуру виробництва, за джерелами середини століття, для чотирьох основних зернових культур — жита, пшениці, ячменю і вівса — врожайність дорівнювала сам-5. За наступних півстоліття внаслідок виснаження поварварськи експлуатованої землі цей показник упав до сам-3—3,5.

▲ Один з найбільших європейських банкірів Якуб Фугер у своїй головній квартирі в Аугсбургу. На стіні назви міст, в яких знаходились його агенти: Рим, Венеція, Буда, Краків, Інгсбург, Литверпен, Лісабон та ін.

▲ Апофеоз Гданську — нижній фрагмент картини Абрахама ван ден Блоска з ратуші в Гданську: на першому плані гданський купець вітається з шляхтичем, а на задньому — засоби транспортування збіжжя

▲ Гамбурзький порт. Мініатюра невідомого художника

▲ Середньовічні європейські банкіри. Мініатюра невідомого художника

Немалою мірою погіршення врожайності обумовилось і настанням у XVII столітті так званої «малої льодовикової ери» — різким зниженням у Європі температурних режимів та зростанням надвірної вологості. Крім того, до існуючих негараздів для сільськогосподарських виробників додалися проблеми і зі зниженням темпів росту цін на збіжжя, що стало результатом завершення так званої «революції

цін», викликаній раптовим і значним напливом до Європи благородних металів, особливо срібла. Погіршення ж економічної кон'юнктури змушувало звиклих до надприбутків шляхтичів, власників фільварків, шукати вихід у найлегшому напрямі — посилення гноблення своїх підданих. До чого призводила така «економічна політика» тонко підмітив відомий тогочасний публіцист Анджей Фриз Моджевський — «Як багато мають шляхтичі підданих, так багато мають і ворогів...».

Великі магнатські маєтки, як правило, були організовані у фільваркові господарства. Фільварки на значному територіальному обширі, що належали одному магнатському роду, підпорядковувалися так званому «ключеві», де перебувала адміністрація магната. Кожен такий ключ підлягав головній квартирі, розташованій в палаці власника.

На службі в магната перебувала значна кількість персоналу, необхідного для адміністрування маєтностей, їх охорони та забезпечення ефективної життєдіяльності. Цей персонал поділявся на дві окремі категорії: слуг рукодайних та челядь двірську.

Слуги рукодайні рекрутувались винятково з середовища шляхти і виконували важливі адміністративні функції по нагляду за функціонуванням господарських структур, збиранням і використанням прибутків тощо. За свою службу челядь шляхетська отримувала регулярну платню, а також різноманітні подарунки і премії від господаря. Чисельність клієнтели виступала однією з ознак впливовості магнатського роду. Так, наприклад, у середині XVII ст. на дворовій шляхетській службі воєводи краківського Станіслава Любомирського перебувало: 2 маршалки, 2 капелани, 4 секретарі, 4 крайчих, 20 шамбелянів і 60 адміністраторів. Крім того — чимало коморників, резидентів, підскарбіїв, конюших, покойових, посланців, ротмістрів тощо.

Двірська челядь обслуговувала потреби магнатського дому, включаючи

Реєстр волочної поміри шляхетського маєтку. 1566 р. ▶

Засівання ріллі. Збір збіжжя.
Мініатюри невідомого художника

до свого складу хатню прислугу, лакеїв, тесль, візників, кухарів, шевців, садівників, а також лікаря, маляра, балетмейстера, капельмейстера, архітектора, інженера, економа, кондитера. Практикувалось й утримання при дворі блазнів, карликів, екзотичних іноземців та придворних історіографів і поетів.

Згідно існуючим традиціям, родинні володіння шляхтича ділились порівню поміж його синами і незаміжними дочками. Поділ відбувався упродовж певного часу, коли хтось із нащадків досягав повноліття або ж брав шлюб. Останній родинний маєток доставався у руки наймолодшому сину вже після смерті батьків. У зв'язку з дотриманням такого принципу успадкування землеволодіння великі латифундії часто-густо припиняли своє існування вже впродовж життя двох—трьох поколінь після смерті їх засновни-

Музика і жонглер. Французька середньовічна мініатюра

ка. Зважаючи ж на те, що таке подібнення не відповідало ані інтересам самої родини, ані інтересам держави, оскільки послаблювало і військовий потенціал родини, і господарську ефективність маєтностей, у Речі Посполитій було впроваджено право *майорату*. Згідно з ним, частина магнатських володінь була виділена у так звані *ординації*. Вони не підлягали родинним поділам, успадковувались однією особою чоловічої статі з родів їх засновників, а при відсутності такої — особою чоловічої статі з роду, який породичався з «ординаційним» родом.

Уперше вальний сейм 1589 року «ординовав» маєтки Радзивилів і Замойських. На українських землях перша ординація була створена князем Янушем Острозьким з центром у розбудованому батьком, князем Василем Костянтином, Острозі.

Ординатор чи найстаріший представник роду чоловічою статі ніс обов'язок виконання певних військових повинностей — будівництва та ремонту фортифікацій, утримання військових гарнізонів, квартирування певних коронних військових частин і виставляння на війну власних полків.

Сейф роботи європейських майстрів. XVI ст.

Фільварок Завісся Новоградського повіту.
Малюнок Н. Орди

◀ Герб «Агінські»

Герб роду
Одинцевичів ▶

◀ Герб «Остоя»

Шляхетські герби

Становлення гербових братств у Королівстві Польському розпочинається ще з XII ст. Завершення ж цього процесу дослідники датують XIV ст., коли відбувається закріплення спадкових гербів за конкретними шляхетськими родинами.

На відміну від багатьох інших монархій Західної Європи, в Речі Посполитій шляхтич чи окремих шляхетський рід не володів неподільно власним гербовим знаком як символом родової унікальності. Зазвичай, на герб, який він уживав, мали рівні права й десяток інших шляхетських родин, не обов'язково кровно споріднених з його родиною. Для Західної Європи така ситуація була неприпустимою.

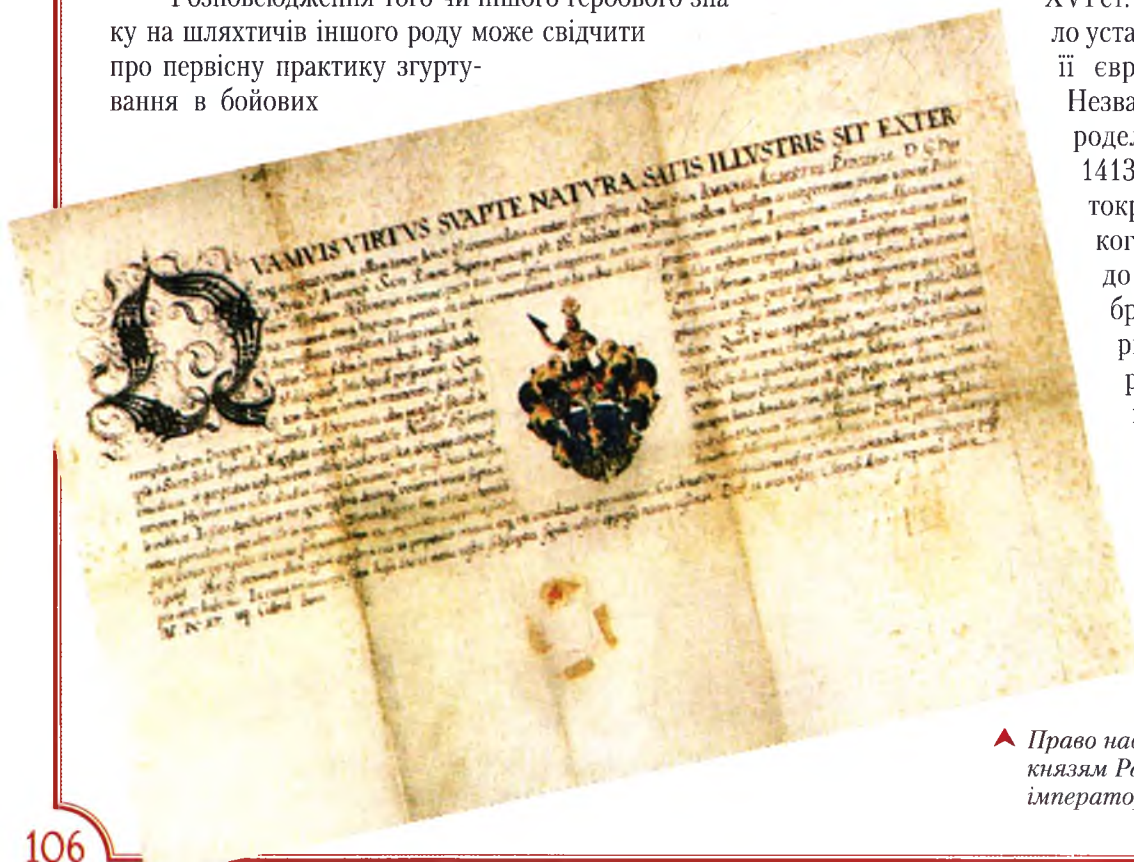
Розповсюдження того чи іншого гербового знаку на шляхтичів іншого роду може свідчити про первісну практику згуртування в бойових

умовах під гербом представників певного шляхетського роду. Згодом король під знак цього роду долучав новопосвячених в лицарі осіб, розширюючи у такий спосіб число носіїв цього гербу. Так само прийняти під власний герб родичів чи приятелів міг і впливовий магнат.

Незрозумілим є й принцип вибору назв гербів. Вони могли бути пов'язаними з назвою місцевостей, наприклад «Рів» чи «Долина», звірів чи птахів — «Рак», «Гриф», «Лебідь», «Свинка», назв моральних вартостей — «Кривда», «Правда», «Незгода» тощо.

Кожний герб супроводжувався простим девізом.

Русько-литовське боярство-шляхта спізнилось у процесі розбудови геральдичних символів, оскільки аж до другої половини XVI ст. на Литві і Русі не існувало усталеної гербової традиції в її європейському розумінні. Незважаючи на те, що вже Городельський унійний акт 1413 року дозволив 47 аристократичним родинам Великого князівства долучатися до польських гербових братств, тут і надалі використовували свої давні родові печатки, які факхівці розглядають як своєрідну протогербову символіку. Вона хоч і не містила класичної геральдичної фігури, але несла в собі звичне для шляхетського герба символічне

▶ Право надання шляхетських гербів князям Радзивілам, дароване імператором Карлом V 1547 р.

Герб
«Ванява»

Герб
«Бонча»

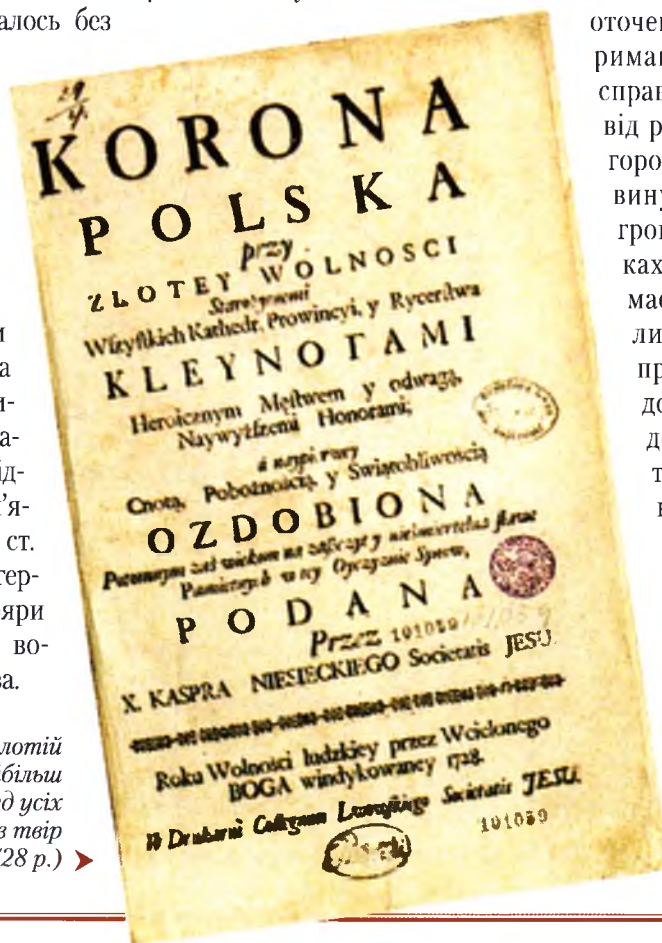
Герб
«Абданк»

навантаження. Князівські роди користувалися такими знаками ще з давньоруських часів. Достеменно відомо й те, що галицьке і волинське боярство вже принаймні з початку XIV ст. також застосовувало власні печатні знаки.

Після інкорпорації українських земель до складу Корони Польської за умовами унії 1569 року й повномасштабного допуску місцевої знаті до гербів польської шляхти, частина старих печаткових знаків перетворюється на так звані герби власні, тобто індивідуальні гербові знаки тих чи інших родин. Інша їх частина «не витримала конкуренції» і невдовзі зникла з ужитку, а їхні господарі долучилися до якогось із польських гербових братств. Ще інша — зазнала суттєвої модифікації і через ускладнення, характерні для європейської геральдики, наблизилась до загальноприйнятих у Короні гербових взірців.

Цікаво, що надання польського герба шляхтичу з Русі, як правило, відбувалось без участі представників польських гербових братств, а лише за згодою когось із видніших носіїв цього герба, що мешкав в українських воєводствах. Крім того, не існувало й чіткості у користуванні певним гербовим знаком. Нерідко одна й та ж шляхетська родина користувалась декількома гербами. Зокрема, дослідники відзначають, що київські зем'яни Павші наприкінці XVI ст. використовували аж три гербові знаки, остерські бояри Тетері-Моржковські чи волинські Бабинські — по два.

«Корона Польська при золотій вольності...» — найбільш критичний з-поміж усіх старопольських гербовників твір Каспера Несецького (1728 р.)

Пробудження інтересу шляхти до геральдичного забезпечення своєї соціальної винятковості проявилось у витворенні фантастичних гербових легенд, покликаних героїзувати та «удревнити» символіку родових печатних знаків. Спалах герботворчості породив окремих напрям літературної праці — герботлумачення.

Водночас набув поширення й принципово інший вид творчості у цій сфері — спростування фальшивих родословних. Чи не найбільш відомим з посеред таких авторів є Валеріан Тренка (1584—1640) і його праця «*Liber chororum*» або «Книга хамів» — твір написаний для того, аби зашкодити проникненню до шляхетського стану недостойного цього високого звання поспільства. Тренка, присвятивши все своє життя вишукуванню доказів не шляхетського походження його оточення або ж незаконності отримання шляхетства, сам насправді також вів життя, далеке від рафінованого розуміння благородності — неодноразово обвинувачувався у фальшуванні грошей, крадіжках коней, бійках тощо. Продавши родинні маєтності, з 1630 року поселився у Кракові, повністю присвятивши себе збиранню доказів і складанню скарг щодо оскарження провочності користування шляхетством. Наполегливо копіюючи судові протоколи, об'їжджаючи торги і земські сеймики, нотуючи згадки про будь-які скандали в отриманні шляхетського звання, Тренка зумів зібрати обширне досьє на осіб, котрі, на його думку, не мали права називатися шляхтичами.

Сарматська ідеологія шляхти

Корпоративна солідарність шляхти, попри наявність у її середовищі різних груп, що суттєво різнилися між собою за своїми матеріальними і владними можливостями, базувалась на існуванні певної сукупності ідеологічних догм, які наголошували на вищості шляхти Речі Посполитої над рештою світу. Причому, ця сама «решта» не обов'язково маркувалася проживанням поза кордонами Польсько-Литовської республіки, але й визначалася за соціальними критеріями — доступом до шляхетських прав, обумовлених, нібито, походженням від особливого елітарного племені.

Сукупність ідеологічних догм, їх втілення у спосіб життя та манери поведінки тощо витворювало соціокультурне явище, яке діячі польського Просвітництва другої половини XVIII ст. назвали — уже з позицій розвінчання — *сарматизмом*.

В основі сарматської ідеології лежав етногенетичний міф, згідно з яким предки теперішньої шляхти, племена «войовничих сарматів», у давнину покорили тубільне населення, а по тому, з плином часу, створили Річ Посполиту — державу «золотої шляхетської вольності». Уперше ідеї щодо сарматського походження шляхетського загалу Корони Польської були викладені ще на початку XVI ст. в латиномовній праці Мацея із Мехова (Меховіти) «Трактат про дві Сарматії, європейську й азіатську» — географічний та етнографічно-історичний опис

земель між Віслою і Доном («Європейська Сарматія») та Доном і південним узбережжям Каспійського моря «Азійська Сарматія»). Проте визначальний вплив на поширення сарматської ідеології мав виданий у 1551 році твір кальвініста Марціна Бельського «Хроніка всього світу», що вміщував популярний виклад тогочасних історичних і географічних знань.

Проголошення Люблінської унії 1569 року та поява на цій підставі багатомовного шляхетського народу стимулювало розвиток сарматизму як ідеології порозуміння та творення спільного етногенетичного міфу.

Зрозуміло, що в умовах побутування поглядів на шляхту як на нащадків прийшлого «шляхетного» племені сарматів, теперішній простолюд Речі Посполитої був нічим іншим як нащадками тих самих покорених сарматами тубільців. А оскільки кожен істинний шляхтич генетично наслідує весь спектр достоїнств сарматського племені, відтак є принципово відмінним духом і тілом від плебея. В особі шляхтича гармонійно поєднуються розумові і фізичні достоїнства, сила і добродійність, внутрішня свобода і відповідальність перед вітчизною.

Становий нарцисизм навіть певні недоліки шляхти трансформував у їх протилежність — у продовження достоїнств. Щоправда, у формі якихось надлишків дарованих Небесами сил і здібностей.

Мацей із Мехова (Меховіт; бл. 1457–1523) був вихідцем з міщан, тим не менш зумів здобути блискучу європейську освіту — навчався в Краківському і Болонському університетах. У Болонії отримав ступінь доктора медицини. Працював професором і ректором Краківського університету. Крім «Трактату про дві Сарматії, європейську й азіатську», у 1519 р. опублікував «Польську хроніку», що аж до третьої чверті XVI ст. залишалася основним посібником з історії Польщі.

▲ Битва з татарами. Титульний аркуш «Трактату про дві Сарматії, європейську й азіатську» М. Меховського. Видання 3-є. Краків. 1521 р.

◀ Титульний аркуш першого видання праці М. Меховського (Меховіти) «Трактат про дві Сарматії, європейську й азіатську». Краків. 1517 р.

▲ *Алегорія життя поета — воєнного і мирського.*
Дереворит з праці В. Коховського, 1674 р.

Зародившись у часи характерного для епохи Відродження шукання родоводу держав як тісно пов'язана з розвитком історичного світосприйняття ідеологічна доктрина, надалі сарматизм витворив власний етикет поведінки, побутові вартості, моду, словництво, психологію, мистецькі канони тощо, перетворившись, за визначенням дослідників, у «*повітря епохи*». Зокрема сарматизм передбачав перебіль-

шування емоційності почуттів, побутової поведінки, аж до їх театралізації. Жести в поведінці шляхтича-сармата набувають утрированої виразності.

Проте, безумовно, головним у системі ідеології сарматизму було наголошення на винятковій мужності та відвазі нащадків воєвничих сарматів. Гідна смерть шляхтича на полі бою, в обороні вітчизни і шляхетських вольностей — трактувалися як найголовніший критерій оцінки достоїнств сармата та водночас мить катарсису для всього шляхетського загалу. Вельми показовим у цьому сенсі є напис на надгробку малолітньої дитини з родини Лінських, що змальовує безутішність батьків померлого з приводу того, що передчасна кончина хлопця заварила йому множити «...славу роду Лінських, Польську мечем боронити».

Саме тому в сарматській ідеології, письменництві, образотворчому мистецтву так багато уваги приділялось оспівуванню героїки самопожертви, а сюжетні композиції «Шляхтич і смерть» стали чи не найулюбленішим типом малюнка цієї доби.

Загалом же у своїх початках сарматська ідея була інтегративним чинником, покликаним об'єднати різні етнічні та мовні елементи в складі Речі

▲ *Сарматське бенкетування у Радзивилів.* Художник О. Орловський

▲ Шляхтич і смерть

Посполитої, створити «почуття єдиної родини» серед польських, литовських і руських шляхтичів, зрівняних у політичних правах, але розділених етнічно та конфесійно. Під впливом Контрреформації та тривалих і здебільшого невдалих для Польщі війн середини-другої половини XVII ст. ідеологія сарматизму стала символом ксенофобії та ультракатолицизму. На пізніх етапах свого розвитку сарматський спосіб життя деградував у сенсі повного переродження глибинних етичних норм у відверто бутафорське, декоративне інсценування. Втім, і в пору свого розквіту демонстративна зверхність шляхтича-сармата до інших соціальних категорій заважала збереженню в державі злагоді.

Виховання юного «сармата». Зважаючи на уявний образ ідеального «сармата», виховання молодого покоління ґрунтувалось на використанні переважно прикладів героїки та самопожертви. Метою такого виховання було випестування громадянина шляхетської Речі Посполитої та відважного оборонця її від ворогів зовнішніх і внутрішніх.

Причому, навіть у часи тотального наступу католицької Церкви на всі сфери суспільного життя, приклади для наслідування, як правило, обиралися не біблійні, а більш романтизовані античні або ж міфологізовані родинні перекази.

▲ Лицарський поєдинок як спосіб при звичаєння до військової відваги. Французька середньовічна мініатюра

▲ Надгробок Станіслава Жулкевського

◀ Жупан коронного гетьмана Станіслава Жулкевського

Чи не класичним взірцем такого сарматського типу виховання є приклад із пізніших часів — виховання майбутнього польського короля Яна Собеського та його старшого брата Марка (загинув у ході Батозької битви 1652 року від рук козаків гетьмана Богдана Хмельницького). Їх вихованням звично опікувалися жінки — спочатку бабуся, а згодом мати. А сам виховний процес був побудований на засвоєнні героїчного життєпису їхнього прадіда, коронного гетьмана Станіслава

Жулкевського, що загинув захищаючи вітчизну від неприятелів-мусульман. Вихователки спонукали братів до побожного розглядування лицарських обладунків героїчного предка (з яких в інтересах плекання родинного культу так і не зміли кров гетьмана), заучування на пам'ять слів епітафії з його надгробку: «О, як же солодко і гідно померти за вітчизну».

Український варіант сарматизму

Ідея сарматського походження шляхти всієї Речі Посполитої породжувала процес творення «сарматської» політичної ідентичності, яка об'єднувала шляхетський загальний Речі Посполитої від Балтики до Чорного моря, незалежно від мови чи релігійної приналежності. Утім, унікальний статус русинів, котрі на відміну від поляків і литвинів, не стали титульними народами спільної вітчизни, залишав

їм чимало простору для творення власної версії сарматського міфу.

Особливістю руської версії сарматизму є пошук коріння «Великої Сарматії» саме на Русі. Одні його ідеологи наголошували на тому, що «войовничий сармат» уперше з'явився на Подніпров'ї, поблизу Києва. І що саме давня княжа столиця є водночас і прабатьківщиною всього «сарматського світу». Одним з доказів такої тягlosti історії — від освяченої князем Володимиром Київської Русі до Речі Посполитої — виступали княжі роди Волині Острозькі, Четвертинські, Збараські — прямі нащадки «Володимирової парості».

Інші автори, що обґрунтовували руську версію сарматизму, знаходили сарматський корінь у родинному

▲ Танець смерті

◀ Титульний аркуш «Хроніки Європейської Сарматії» Олександра Гваньїні. Краків, 1581 р.

гнізді некоронованих монархів Волині князів Острозьких у Острозі, де, нібито, й уперше заклали свої оселі «войовничі сармати-алани».

Першість «Руської Сарматії» перед польською демонстрували й генеалогічні родинні легенди окремих представників руської шляхти. Чи не найбільш промовистим прикладом такого тлумачення Русі, вочевидь, демонструє родинна легенда Єловичів, котрі, нібито, походили від сина Олександра Македонського та його ко-

ханки на ім'я Роксана. Народжений від цього зв'язку нащадок Єло, прийшовши згодом на береги Дніпра, і назвав на честь матері нову свою вітчизну Роксоланією.

Особливу, але цілком законну з точки зору історичної легітимації, нішу в структурі шляхетного сарматського люду займали і запорозькі козаки. Принаймні, саме так це місце виглядало у працях православних лідерів Русі. Зокрема, православний ієрарх Йов Борецький, міцно з'єднаний з козацтвом репресіями з боку католицьких поборників «правильності» християнської віри і боротьби з православною «схизмою», у своїй знаменитій «Протестації» 1621 року пише про козаків не як про безрідний набрид, а як «про плем'я того чесного руського народу з Яфетового насіння, яке і по Чорному морю, і по суші воювало Грецьке царство... яке за руського монарха Олега плавало на своїх човнах по морю і по землі, приладнавши колеса до човнів, і штурмувало Константинополь».

Ставлення ж ідеологів сарматизму до лицарського люду з берегів Дніпра було менш позитивно одностороннім. Утім, на гребені слави, здобутої Військом Запорозьким у Хотинській війні, коли полки гетьмана Сагайдачного допомогли порятувати Річ Поспо-

вну, князь Криштоф Збараський. Невідомий художник початку XVII ст.

▲ Князь Криштоф Збараський. Невідомий художник початку XVII ст.

▲ Освячення прапора. Мініатюра невідомого майстра зі «Службника» Лазаря Барановича, 1665 р.

▲ Козак у степу. Невідомий художник

литу від імовірної поразки в конфлікті з турками-османами, на деякий час запорожцям усе ж поталанило увійти в *Аннали сарматизму*. Перший крок на цьому шляху зробив визнаний співець Сарматії відомий тогочасний краківський учений Шимон Старовольський, котрий в опублікованій в 1628 році у Венеції книзі «Шляхта польська», розповідаючи про шляхту як захисницю «передмур'я» християнської Європи, окремий розділ присвятив зображенню запорозького козацтва.

Значно розвинув козацький сюжет Старовольський у своїх класичній праці «Сарматські війни» (1631), де до «іконостасу» польського сарматизму було залічено, поруч із королями Мешком I, Болеславом Хоробрим та Стефаном Баторієм, також козацьких ватажків Остафія Дашковича, Гаврила Голубка, Григорія Лободу та Петра Конашевича-Сагайдачного. Загалом для Старовольського сарматизм у цей час не асоціюється винятково з чинниками етногенетичного порядку. Навпаки, для нього значно більше важить шляхетність духу, аніж шляхетність походження сармата. Учений писав, що «належить оцінювати шляхетність людей не на підставі слави предків, а на підставі їх власних діянь і чинів». Для Старовольського сарматизм хоч і маркував минуле мешканців Речі Посполитої, проте він значно більше важив як спосіб побудови достойного майбутнього спільної держави через виховання справжнього патріотизму, культури свідомого служіння вітчизні. А то-

▲ Козацький ватажок Гаврило Голубок. Невідомий художник XVI ст.

▲ Покрова Богородиці. С. Медецький, середина XVII ст.

му, заносючи, наприклад, на парнас сарматської слави Остафія Дашковича, Старовольський зауважує:

«Належить залічить до славних мужів достойного роду Речі Посполитої також русина Остафія, гетьмана козаків запорозьких. Не походив насправді він зі шляхетського роду і народивсь у місці невідомому, проте слави зажив не тільки в нашій Сарматії, але і цілій Європі, і навіть в Африці [...]. Ліпше стати славним, маючи низьке походження, аніж заслужити на зневагу, народившись у достойній родині...».

У часи загострення стосунків козацтва з Річчю Посполитою ставлення сарматських ідеологів до ко-

лишніх «братів сарматів з Дніпрового Низу» принципово змінюється. У виданій тим же Старовольським у 1648 році книзі «Правий лицар» подано поділ всіх християнських лицарів на три категорії: «правих», тобто римо-католиків; «єретиків», тобто протестантів; та «схизматиків» — православних. Так званих «схизматиків» у цій стратифікації подано як відступників і «головних неприятелів». До того часу різноконфесійний лицар-сармат перетворюється на одноконфесійного лицаря-поляка. А характерний для раннього сарматизму погляд на Річ Посполиту як стовпа всього християнського світу трансформується у трактування Польщі як передмур'я римо-католицизму. Православна Русь, у такий спосіб, перетворюється на головного ворога цього самого передмур'я, заступивши або значно потіснив тут образ мусульманського Сходу.

Прикметно, що польський сарматизм відчув на собі помітний вплив сарматизму руського. Зокрема, одним з таких запозичень стало поклоніння культурі Покрови Богородиці. Матір Божа, яка захищає християнське військо від ворогів у часи найбільшої скрути, покриваючи його своїм плащем, здавна користувалася величезною повагою серед православної шляхти та козацтва, а 1 жовтня (за юліанським календарем) — День Пресвятої Покрови Богородиці — вважалося найбільшим святом на Запорозжі. Тісні контакти українського та польського лицарства упродовж віків спричинили перейняття польськими «сарматами» православної традиції — культ Покрови Богородиці стає спільним для православних і для католиків.

Ще одним проявом впливу православних руських традицій на польський сарматизм, цього разу на низовому рівні, стало запозичення представниками гонорових шляхетських родин руського пісенного фольклору, переважно сороміцького характеру.

Початки козацької ери в українській та європейській історії

В українській історії раннього Нового часу особливе місце належить діянням козацтва. Уперше потрапивши на сторінки історичних хронік й офіційного листування наприкінці XV ст., уже впродовж наступних ста літ козацтво перетворилось на потужний чинник української та європейської політики, а в середині XVII ст. навіть спромоглося витворити власну державу. І, зважаючи на важливість козацького чинника в українській історії, недаремно саме козацтво стало на певному етапі уособлюватись з усією Україною.

Завдяки чому стались такі різкі перетворення? Які об'єктивні і суб'єктивні обставини цьому сприяли? Як соціальна група, що перебувала на маргінесі суспільного життя, перетворилась на його провідну верству? І що в ранній козацькій історії викликає довіру, а що є, швидше за все, міфологізацією? Ці та інші, подібні, питання складають серцевину наукових пошуків дослідників упродовж останніх десятиліть і результати їхніх дослідів вартують уваги читачів, які цікавляться українською минущиною.

Насамперед варто зазначити, що народження і розвиток українського козацтва як потужної військової і політичної сили Європейського континенту доби переходу від середньовіччя до Нового часу не можна осягнути, ігноруючи таке історичне явище як Великий Кордон Європи.

Великий Кордон Європи сформувався в умовах глобального протистояння християнської та мусульманської цивілізацій кінця XV—XVI ст. Після того, як

29 травня 1453 року турки-османи, очолювані двадцятидворічним султаном Мегмедом II Фатигом (Завойовником; правив упродовж 1444—1446, 1451—1481 років), увірвалися до столиці Східно-Римської (Візантійської) імперії Константинополя, їхній війовничий запал поширився й на інші землі Європи. А тому наприкінці XV—XVI ст. в Європі не було гострішої проблеми, аніж османська загроза. Згодом, коли експансія османів захлинулась і зовнішня межа їх володінь на континенті

Генуезька мапа світу. Друга половина XV ст. ▲

▲ *Битва з османцями. З картини М. Микешина*

на кілька століть відносно стабілізувалась, тілом Європи — від Іспанії та Португалії на заході та Причорноморськими степами на сході — простягся Великий Кордон між мусульманською та християнською цивілізаціями. Прилегли ж до нього території і склали широку смугу «земель на кордоні», де в місцевого населення сформувалися відмінні від соціумів решти європейських територій унікальні соціальна та військова організації, спосіб життя та ментальні орієнтири.

Спільноти, породжені війною

Чи не головною відмінною рисою життя на кордоні стала організація тут особливих військових спільнот, які влада широко застосовувала для оборони кордонів християнської цивілізації від неспокійних сусідів. У Хорватії такими оборонцями стали граничари, в Угорщині — секеї та гайдуки. Так у Хорватії влада Габсбурзької імперії виділила для проживання широку прикордонну смугу, яка дістала назву Військового Кордону. На ній добровільні оборонці отримували в користування землю, користувалися правами регіональної автономії, маючи змогу самим обирати собі владу, організувати власний присуд тощо. Фінансове забезпечення, будівництво укріплень, постачання озброєння та амуніції брали на себе імператор і австрійські провінції, спокій яких, власне, і забезпечували військові поселенці. Так було в Хорватії. Близькими до цієї моделі соціальної організації були й громади секеїв і гайдуків в Угорщині.

Коли османи заволоділи землями Візантійської імперії, а згодом утвердили свою зверхність на державою Герейв — Кримським ханством, Великий Кордон пройшов і південними землями Русі. Заохочуваний із Константинополя (перейменованого османами на Стамбул) і Москви кримський хан Менглі Герей на початку 1480-х років розпочинає криваві набіги на Русь. У 1482 році було спалено Київ. У наступні роки рейди татар доходять до Львова, Луцька, Володимира та Чорнобиля. Польське королівство і Велике князівство Литовсько-Руське виявилось неспроможним створити надійну оборонну мережу на південних і південно-східних своїх кордонах. Вільно більше турбував перебіг збройного і політич-

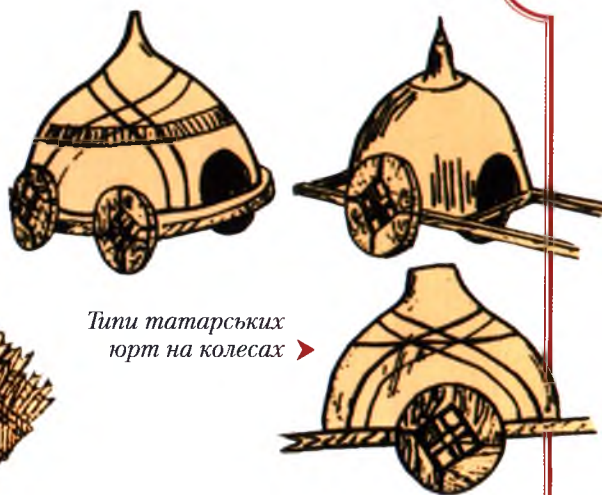

▲ *Турецька брама на в'їзді в угорське місто. Гравюра XIX ст.*

ного протистояння з Великим князівством Московським. А Варшава, створивши в 1520 р. хоч якусь захисну мережу проти мусульманської агресії, місцем збору основних своїх сил визначила район Буська-Олеська, тобто навіть північніше Львова, даючи тим самим зрозуміти, що населення Поділля і Галичина має піклуватися про власну оборону самостійно.

Зважаючи на такі обставини, на Великому Кордоні, що проходив українськими землями, як і на решті європейських його відтінків, постає своєрідна військова корпорація — козацтво. Проте, козацтво, не отримавши на відміну від аналогічних соціальних спільнот Європи від влади належної підтримки, розвивається як самодостатній соціальний, військовий і політичний організм. На власних плечах виносячи тягар боротьби з нападами, козацтво, відповідно, не вважає себе зобов'язаним до виконання розпоряджень великокнязівської чи королівської адміністрацій. Авторитет же окремих королівських чи великокнязівських адміністраторів — таких як Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкович чи Бернгард Претвич — базувався не на факті посідання ними тих чи інших державних посад, а лише на повазі до їхньої військової доблесті та співпраці з козацтвом, спрямованої на оборону вітчизни.

Татарський хан.
Зображення з
гравюри 1564 р. ➤

Типи татарських
юрт на колесах ➤

Предтечі козацтва

Взагалі ж, якщо мову вести про козаків як своєрідний соціальний феномен — коли не кочове, а осіле населення мешкає у степовій зоні, то варто мати на увазі, що вони мали цілий ряд історичних попередників. Степова зона, що тяглася аж до північного побережжя Чорного моря, щедро наповнена родючими чорноземами, багатими рибою і дичиною річками і плавнями, соковитими луками й іншим угіддями, ще з часів Великого переселення народів IV—VI ст., а згодом в добу існування Давньоруської держави привертала до себе пильну увагу землеробського слов'янського населення. Утім, життя на Великому кордоні вимагало не лише навиків пристосування некочівницького населення степу до життя в ньому, переймання у кочівників певних культурно-господарських традицій, а й передовсім вирішення питання забезпечення ефективної оборони в місцях, що були відкритими перед вторгненнями неспокійних кочових сусідів.

Уже на початок XII ст. князівській владі вдалося провести в життя ряд заходів, спрямованих на створення своєрідної буферної зони поміж кочовими утвореннями Степу та осілими землеробськими державами. Історично найпершим таким утворенням в XII ст. постає так званий *Чорноколуцький союз* — соціально-етнічний конгломерат, утворений переселенням як мігрантів з осілої Півночі, так і запрошених сюди представників тюркських племен — торків, печенігів, берендів, турпеїв, коїв тощо. Чорноколуць-

▲ Похорон козацького гетьмана Предслава Лянцкоронського.
Художник Ю. Брандт

▲ *Битва з татарами. Гравюра з «Хроніки усього світу» М. Бельського. XVI ст.*

кий союз у структурі влади Давньоруської держави користувався особливим автономним статусом. Дослідники помічають той факт, що частка слов'янського населення в цьому союзі з часом зростала. І саме цей соціально-етнічний конгломерат у майбутньому міг стати базою при формуванні українського козацтва, яке на перших порах своєї історії в етнічному зрізі було також вельми строкатим.

Окремі дослідники пов'язували появу козаків в Україні із переселенням на Подніпров'я однієї з етнічних гілок чорних клобуків — племені *черкесів* (або *черкасів*), які в давньоруські часи населяли Тмуторокань, а

▲ *Озброєння татарського воїна*

згодом мігрували з Передкавказзя на береги Дніпра, заснувавши, до речі, місто Черкаси, один з найбільших козацьких центрів Середнього Подніпров'я.

На думку інших дослідників, такою базою могли бути так звані *бродники*, згадки про яких містять як давньоруські літописи, так і європейські й арабські джерела, починаючи вже із середини XII ст. Нині дослідники солідарні в тому, що термін об'єднував населення переважно слов'янського походження, яке мешкало у степах Причорномор'я. Бродники не входили до якогось конкретного державного утворення, а, проживаючи на периферії багатьох з них, сповідували принципи того суспільного устрою, що згодом стане візитівкою саме козацького способу життя — вільного, незалежного існування у вкрай небезпечних умовах протистояння різних цивілізацій і світів. Так само, як і для козаків, для бродників були характерними заняття промислами у багатих на рибу і дичину степових річках, виконання функцій похідної сторожі торговельних караванів і поchtів, що нерідко трансформувалось в протилежну свою якість — грабування багатих караванів іноземних купців. Не гребували бродники й такою можливістю заробітку як участь у воєнних виправах різних держав. Переважно «роботу» собі бродники знаходили на службі у християнських князів Східної Європи. Проте траплялись й принципові відступи від правила і, скажімо, у битві на р. Калці 1223 року бродники воювали на боці монголів.

Іншим можливим попередником козаків учені називають *болохівців*. Перші згадки про болохівських князів, котрі брали участь у боротьбі Данила Галицького з угорцями і галицькими боярами, датуються ще 1232 роком. Визнаючи безперечність самого існування Болохівської землі як своєрідної буферної зони між Руссю та степовими цивілізаціями, дослідники сперечаються лишень про її локалізацію — чи то на півночі Пониззя галицьких земель, чи то на периферії Київської, і навіть Чернігівської земель. Михайло Грушевський був переконаний у тому, що на формування Болоховщини впливав не тільки сло-

Прикраси зі скарбу, знайденого в Божську (Болохівська земля) ▶

в'янський етнічний субстрат, а й представники тюркської етнічної маси. Так само і в політичному плані болохівські князі то підпадали під зверхність, часто-густо практично номінальну, половців чи монголів, то — слов'янських князів, зокрема галицько-волинських володарів.

Розширення кордонів Великого князівства Литовського на Південний Схід, а також активне проникнення у Причорноморські степи монголів та їхніх сателітів, поступово звужувало ареол замешкання вільних слов'янських степових громад. Дослідники встановили, що із середини XIII ст. з джерел практично повністю зникають згадки про бродників, ще раніше відходить у небуття Болохівщина. Натомість, у вжиток входить новий термін «козак», який стане чи не центральною фігурою степової історії вже в наступні століття. Тепер же така ротація понять дає вченим підстави висловлювати гіпотези щодо генетичного зв'язку, що існував між бродниками і болохівцями та козаками.

Литовських часів сягає й ще одна версія можливої генези козацтва — пов'язана з планомірною політикою великого князя Вітовта, спрямована на обсаження південних прикордонь держави татарськими колоніями. Вітовт у такий спосіб намагався відвоювати у кочових сусідів землі, що раніше належали слов'янським князям, згодом перейшли під зверхність литовських правителів, а потім потрапили в орбіту впливів татарських ханів. Невдовзі від послуг найнятих на державну службу татар наступники Вітовта відмовилися, і їм нічого не залишалося як творити власну самобутню військово-політичну і соціальну організацію. До речі, Вітовт не був оригінальним у своїх починаннях, адже й київський князь Володимир Ольгердович перед тим також намагався використати тюрків у боротьбі з... тюрками. Набираючи на службу нових підданців, князь селив їх поряд із слов'янським населенням, сприяючи в такий спосіб творення особливого етноконфесійного конгломерату.

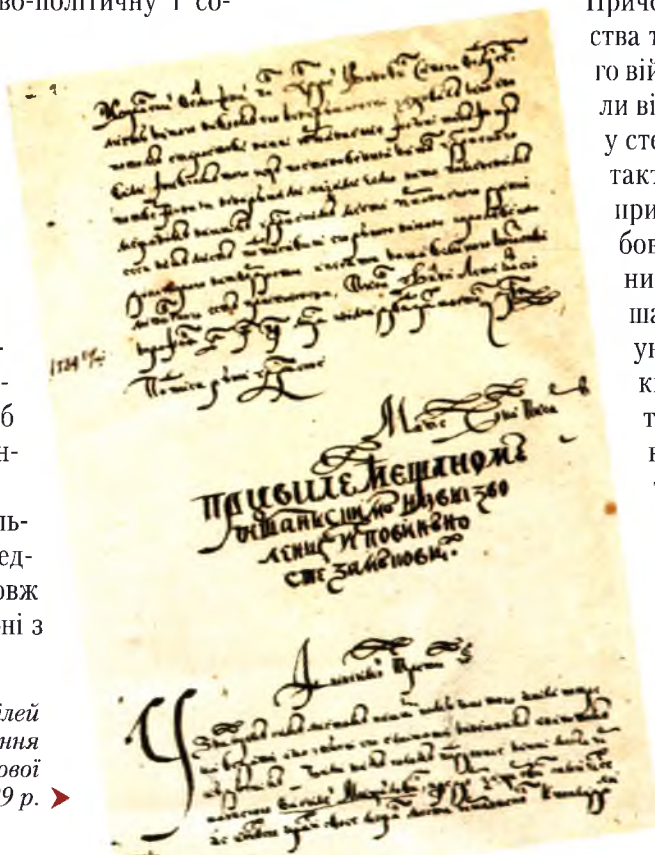
Зауважуючи роль тубільних — степових — попередників козацтва, які впродовж століть проживали на кордоні з

▲ Рибалки. Гравюра XVI ст.

кочівниками, не варто залишати поза увагою й так званих *уходників*, які мешкали у внутрішніх районах України-Русі, а у степ вирушали сезонно, аби чинити там різні промисли: ловити рибу, полювати на дичину, видобувати сіль чи займатися бортництвом. Уходники зазвичай у степ вирушали не поодиночі, а гуртуючись у більші чи менші ватаги. Коли така ватага працювала у безпечних місцях, неподалік міст й укріплень, об'єднання було потрібне для більш ефективної праці. Але коли ватага прямувала далеко на південь, де на неї постійно чатувала небезпека зустрічі з чужинцями, на перший план висувалось питання власної безпеки. Отож уходники належним чином озброювались і гуртувались для виконання певних оборонних функцій. Така діяльність безумовно не лише прищеплювала навиків військової справи, а й прищеплювала уходників до групової — військової, а згідно тогочасної лексики, лицарської — солідарності.

Поява в Криму і Північному Причорномор'ї Кримського ханства та динамічне зростання його військової активності вимагали від сміливців, котрі мешкали у степу, удосконалення воєнної тактики, запозичення нових прийомів ведення бою, апробованих войовничими кочівниками. Для того, аби мати шанс уціліти в степу, успішно уникнути погоні чи, навпаки, вміло її організувати, потрібно було відмовлятися від звичної європейської традиції важкого захисного обладунку та відповідного для цього випадку озброєння (скажімо — гнотових аркебуз, підготовка яких до ведення вогню вимагала здійснення аж тридцяти спеціальних прийомів). Отож і прямиий руський меч було

Королівський привілей міській громаді на звільнення від виконання замкової повинності. 1589 р. ▶

▲ Монгольський хан із дружиною на троні.
Перська мініатюра початку XIV ст.

замінено на криву татарську шаблю, яку доповнили колчани зі стрілами, які почали на татарський манер іменувати сагайдаками. Одночасно у вжиток увійшли й апробовані в умовах степу соціальні моделі організація життя та різного роду побутові дрібниці (наприклад, такі козацькі поняття як: Кіш, джура, курінь, бунчук тощо).

Перші згадки про козаків-мусульман та козаків-християн

Уперше джерела фіксують згадки, що вказують на існування в Середньому Подніпров'ї християн-козаків, наприкінці 1480-х років. Зокрема Марцін Бельський у своїй славнозвісній хроніці під 1488 роком згадує про козаків, які вказували шлях і служили розвідниками польсько-литовсько-українському війську під час виправи останнього супроти татар. Кількома роками пізніше, у 1492 році, великий князь литовський Олександр Ягелончик звинуватив козаків-християн — а саме «киян і черкасів» — у захопленні на Нижньому Дніпрі татарського судна і пограбуванні підданих хана. Наступного року вже сам хан Менглі I Герей звинувачував козаків з Черкас у нападі на московського посла. З кінця 90-х років XV ст.

згадки про козаків, які «много лиха чинять», стають регулярними в офіційному листуванні очільників Кримського ханства з керівництвом Великого князівства Литовського і Польського королівства. Згідно скарг кримців, козаки нападають на околиці Очакова й Ак-Кермана, чинять великі шкоди щойно збудованій татарській фортеці Іслам-Кермен, видобувають без дозволу сіль в районі Хаджибея тощо.

Чому в цьому випадку акцентуємо увагу на конфесійній належності козаків до християнського світу? Тому, що первісно термін «козак» з'являється у лексиконах для означення представників відповідних соціальних груп, що належали до мусульманського світу. Зокрема уперше термін фіксується в латинсько-персько-татарському тексті останніх десятиліть XIII ст. «*Codex Cumanicus*», що являв собою словник і переклади християнських богослужбових текстів кримськотатарською мовою, ймовірного авторства ченців-францисканців з Кафи. У цьому тексті під козаком розуміють мусульманина-сторожа або вартового. Наступна відома дослідникам згадка датується 1308 роком. Вона також походить з Криму, а саме зі Сугдеї (сучасний Судак), проте тут термін ужитий у зовсім іншому значенні — вже не як вартовий, а як розбійник. І саме в такому двоякому розумінні терміну упродовж всього XV ст. він не раз згадується у джерелах. Щоправда, поволи за назвою козак закріплюється дещо інший змістовий нюанс — вигнанець, що покинув свій рід та своє місце помешкання і здобуває хліб за межами традиційного ареалу проживання його етнічної і соціальної групи.

Зважаючи на взаємну переплетеність доль сусідніх, хоч і різних за етнічною і конфесійною при-

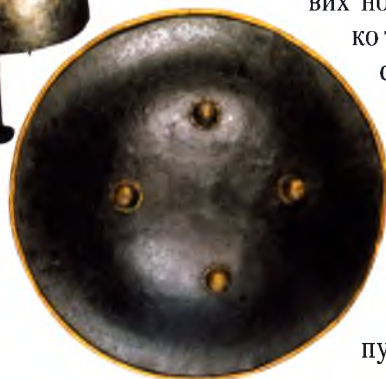

▲ Кримський хан Менглі Герей на аудієнції в султана Баязіда.
Турецька мініатюра XVI ст.

Обладунки монгольського воїна ▲

◀ Шолом та щит татарські

належністю слов'янських шукачів пригод у степу та власне вроджених степових номадів, дуже швидко термін поширюється на християн. Кількість останніх у степу впродовж XV – першої половини XVI ст. невпинно зростає і саме вони поволі «узурпують» назву. Хоч

козаки-мусульмани також тривалий час зберігають вірність своєму способу життя і, скажімо, ще під 1561 роком у джерелах фіксуються згадки про «*татарських козаків*» з Білгорода (Ак-Кермана), які поступають на службу до місцевих адміністраторів Великого князівства Литовського. Подібного роду приклади дозволяють дослідникам висловити припущення про поступове злиття порівняно невеликої маси козаків-татар з кількісно переважаючими масами українських козаків.

Внутрішнє переродження козацтва у XVI ст.

Зростання активності козаків на кордонах Кримського ханату й Оттоманської Порти спричиняло велику тривогу у сановних колах останніх, а разом з тим завдавало неабияких клопотів і литовській та польській владі, оскільки провокувало загострення стосунків з Героями та Османами.

Зіткнувшись із тактикою швидких нападів татарських орд і захоплення ясиру, козацтво протиставило тактику «*заягання в степу*», представлену Бернардом Претвичем на сеймі 1550 року. Крім того, козацтво вдавалося до використання мережі маяків – сигнальних веж, за допомоги яких інформація про небезпеку татарського нападу швидко поширювалась прикордонними районами. Дослідники воєнної історії відзначають, що часто-густо такі прийоми і засоби давали набагато більший ефект. Аніж російська система

▲ Казан з Кримського ханату

▲ Козацькі чайки під Стамбулом. О. Сластіон

▲ Ілюстрації до книги П.Рико «Монархія турецька». 1678

▲ Барський староста Бернард Претвич

засічних ліній, постійної прикордонної служби «станіць» та висилання кожного літа полків на ці лінії. Доволі ефективними були й блискавичні морські походи козаків із висадженням десантів, проти яких турки і татари так і не змогли знайти дієвої протидії.

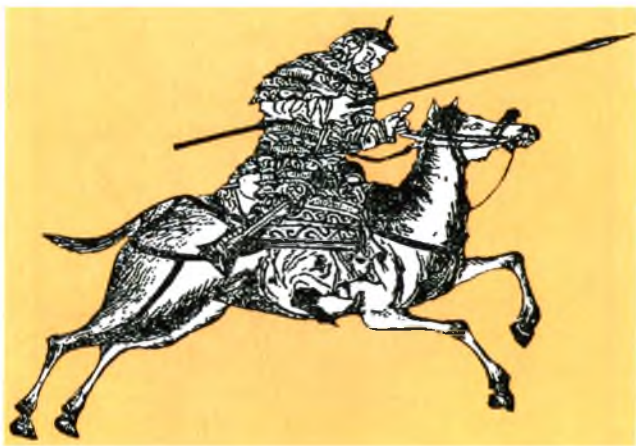
Намагаючись протистояти козацьким нападам, кримська і турецька влада розробляють плани зміцнення оборони своїх північних рубежів, перебудови існуючих там фортець чи навіть перегородження Дніпра ланцюгами (як це було зроблено в бухті Золотий Ріг у Стамбулі). Але здебільшого обмежуються гнівними погрозами в бік Вільно і Варшави та власними випадками на литовські і польські землі, що переважно локалізуються етнічно українськими теренами. Й у таких випадках значення козацтва як чи не єдиної реальної сили, розміщеної на кордонах Польської і Литовської держав, стрімко зростає.

Найпершими на цю обставину звернули увагу старости Великого князівства Литовського і Корони Польської, які несли свою службу на неспокійному прикордонні – в Черкасах, Каневі, Хмельнику, Кам'янці. Провідну роль в організації козацтва історіографічна традиція приписує канівському і черкаському старості Остафію Дашковичу. Але не меншими є заслуги і хмельницького старости Предслава Лянцкоронського (саме його пізніша легенда називала першим козацьким гетьманом), а також інших південноукраїнських старост, коронних стражників і ротмістрів, що несли службу в Україні, – Бернарда Претвича, Семена Пронського, Богуша Корецького, Єжи (Юрія) Струся, Миколая Синявського, Юрія Язловецького та ін.

Отримуючи повідомлення про успішні дії козацьких загонів і ватаг проти татар і турок, Зигмунт I Старий ще в 1524 році виношує плани оселення кількох тисяч козаків на державний кошт на островах у пониззі Дніпра, оскільки від них «була б велика і знаменита послуга і оборона державам нашим (тобто – Литві і Польщі)». З метою реалізації задуманого монарх просив панів-раду наступне: «*благоволить про це радитись і обдумати, щоб видно стало вашим милостям там по Дніпру козаків мати на наступний рік для оборони державам нашим, і щоб обрати з дворян наших якого-небудь гідного доброго чоловіка і за-*

Зображення козака на кахлі Кам'янець-Подільського замку. XVI ст. ►

▲ Воїн-ординець. Мініатюра XIV ст.

вчасно наказати йому невдовзі по Великодню до Києва їхати і козаків збирати... і до того часу сукон і грошей на них декілька сотень кіп послати, а тих козаків по Дніпру на переправах порозміщувати, щоб тих переправ стерегли і боронили...».

Щоправда, невдовзі у Криму вибухнула міжусобна війна, татарська активність на кордонах Польщі і Литви децю знизилась, і... влада відмовилась від реалізації своїх планів.

Ініціатором розгляду на офіційному рівні наступного проекту організації козацької оборони виступив уже згаданий вище Остафій Дашкович, котрий під час виступу на Пьотрковському сеймі Корони Польської у 1533 році запропонував організувати козацьке вартування на воді — на човнах-довбанках, так званих чайках, біля місць переправ татарських загонів через Дніпро. Задля підвозу необхідних припасів, а також налагодження належної розвідувальної служби річковий козацький пост мав доповнюватися рейдами кінних вартових сторож вздовж ординських шляхів. Пропозиції Дашковича зустріли схвалення шляхетського товариства. Однак брак коштів завадив його реалізувати. Відтак справа оборони південних кордонів українських земель від нападів неспокійних сусідів і надалі залишилась у компетенції стихійної козацької маси, лише зрідка зорганізованої місцевою адміністрацією.

Варто відзначити, що необхідність в організації козацтва місцевою великокнязівською і королівською владою диктувалася не лише потребами оборони краю. Не менш важливим було і завдання налагодження контролю за діями самих козаків. Адже останні, не відчуючи з боку влади ніякої підтримки чи хоч би розуміння їхніх діянь, не вважали себе зобов'язаними до демонстрування послуху представникам влади на місцях. Така показна незалежність немалою мірою шкодила взаєминам з Кримом і Портою, а ще підривала авторитет місцевої великокнязівської і королівської влади. Отож час від часу урядники намагались здійснити перепис козацького населення. Накласти на нього хоч би позірні податки (мова йшла про частину здобутих трофеїв). Остафій Дашкович навіть узяв під свій контроль пересування козаків Черкасами. У люстрації Кременецької волості 1563 року містилася вимога: «Козаків, або ж людей неосілих, прихожих, не утримувати ніде в селах більше трьох днів, все село має знати,

▲ Козак зі здобиччю. Художник Ю. Коссак

▲ Козак-бандурист.
З картини Ю. Брандта

▲ Козак воеводи Альбрехта Ласького.
Невідомий художник XVI ст.

коли який козак прийде чи піде, оскільки від таких людей робиться по селам багато шкоди...»

Проте особливих успіхів акції не приносили. Попри зобов'язання, які накладалися на прикордонних старост у справі контролю за переміщенням козаків і не допущення їх до вилазок на землі, підвладні кримському хану чи турецькому султану, місцеві урядники нерідко самі брали участь чи, навіть, організовували такі акції. Так, наприклад, турецький султан Сулейман II Пишний (1520–1566) у листі до польського короля Зигмунта II Августа від 10 вересня 1557 року прямо вказував на черкаського старосту князя Дмитра Вишневецького як на організатора й учасника козацького набігу на татарські улуси поблизу Ак-Керману та вимагав повернути «що кому належало», а також покарати учасників бешкету.

Парадне спорядження османського вершника.
XVII ст. ▶

Аналогічні звинувачення свого часу лунали на адресу й Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашковича, Миколая Струся та інших старост й місцевих урядників.

Зважаючи на беззахисність прикордоння перед татарськими нападами, бойова звитяга козаків нерідко виглядала чи не єдиним способом протистояти нападам. За таких умов козакування дуже швидко героїзується не лише серед простолюдинів, а й у середовищі аристократів. Справжньою школою лицарської майстерності для нащадків відомих князівських і магнатських родів не лише України, а й Литви і Польщі, стає участь замолоду в небезпечних козацьких виправах у степ, супроти татар і османців. За таких умов на перший план при характеристиці такого соціального явища як козакування висувається саме військова, лицарська складова, а попередні визначальні

▲ Мати виряджає сина на Січ. О. Сластіон

риси — промислова ініціатива у степу — відступає на задній план.

Проте й господарська діяльність козацтва, побудована на вільній праці, особисто вільних виробників, важила багато для економічного розвитку регіону. Апробовані у степових умовах способи ведення козацького господарства із середини XVI ст. активно переносяться у центральні райони Київського і Брацлавського воєводств. Тут вони справляють відповідний вплив на традиційне міщанське господарство, і внаслідок цього «на волості» формується своєрідний соціальний уклад, в якому козацтво, позиціонуючи себе як військовий лицарський люд, не визнає влади місцевої адміністрації та створює прецеденти самоврядності козацьких громад. Перенесення козацького устрою на волость стає важливою передумовою формування з козаків окремого соціального стану.

Повертаючись до поширення практики магнатського козакування, варто зауважити, що представникам родовитих князівських фамілій, ясна річ, не годилось виступати у степ на чолі дрібної козацької ватаги. Гонор вимагав очолювати великі загони — звідси ще один стимул до чисельного зростання числа козакуючих. А стрімке збільшення чисельності козаків неминуче наближало до переосмислення ними свого місця в новому світі.

Новий поштовх до якісних змін у середовищі козацтва надають рішення Люблінського сейму 1569 ро-

ку, а точніше намагання реалізувати його постанови соціального змісту. Уже в 1570 році нова коронна влада на інкорпорованих навесні—влітку 1569 року українських землях проводить люстрації Київського і Брацлавського воєводств. У ході їх проведення вирішувалося питання упорядкування поземельних відносин. У тому випадку, коли шляхтич мав на землю документи, видані великим литовським князем, нова влада автоматично визнавала такі права власності.

Набагато складніше було з доведенням права на земельну власність таким собі «напів-шляхтичам» — різного роду боярам, військовим і замковим слугам, які користувалися рядом шляхетських прав, у тому числі й

▲ Козак Мамай. Народна картина

▲ Розмова козака з ляхом. Народна картина

правом землеволодіння, не маючи його документального підтвердження, а винятково спираючись на існуючу традицію. Такий аргумент правової сили не мав, і внаслідок проведення люстраційних заходів значна частина вправних вояків, які тільки й те вмели добре робити, що воювати, — а це, варто зауважити, для Середньовіччя і раннього Нового часу виступало головним маркером належності до привілейованих аристократичних верств населення — виявилися виключеними зі звичної системи координат. Будучи позбавленими можливості долучитися до повноправних членів лицарської спільності Речі Посполитої — шляхти, напівшляхетській братії нічого більше не залишалось як влитись до лав козацтва. Великий військовий досвід і

належний вишкіл останніх вносив до козацьких лав важливий елемент самоорганізації і робив з цих козаків-неофітів потенційних лідерів козацького руху.

Так воно й сталося — практично вся козацька старшина другої половини XVI—XVII ст. була рекрутована саме з колишніх «майже шляхтичів», які не змогли довести свою шляхетність перед представниками коронної влади, а саме козацтво впродовж останніх десятиліть XVI ст. — початку XVII ст. зазнає не лише стрімкого чисельного росту, а й проходить шлях внутрішніх трансформацій, перетворюючись на по-справжньому потужну військову формуцію, роль і значення якої далеко виходять за межі прикордонної шарпанини з сусідами.

Остафій Дашкович (рік народження невідомий — 1535) — військовий і державний діяч Велико-го князівства Литовського, староста канівський і черкаський.

Належав до шляхетського роду Київщини (з Овруча), ймовірно, татарського походження. Один із сучасників Дашковича описував його зовнішність наступним чином: «Його лице, весь вигляд тіла й одяга все було чисто татарське».

На початку 1500-х років Дашкович одержав від великого литовського князя Олександра Казимировича розташоване в Білорусі, на самому кордоні з Московською державою, Кричевське староство. Несучи службу на неспокійному прикордонні, Дашко-

вич раз-по-раз встрявав у небезпечні герці з сусідами, і під час однієї з сутичок з московськими ратниками потрапив у полон. Розгледівши в київському шляхтичу неабиякі військові здібності, царські воєводи безуспішно пропонували Дашковичу (як і великому гетьману литовському князю Костянтину Івановичу Острозькому) перейти на службу до великого князя московського Івана III Васильовича.

Повернувшись у 1507 році на батьківщину, Остафій Іванович невдовзі зайняв посаду канівського, а ще через деякий час і — черкаського старости. Досвіду організації ефективної оборони від татарських нападів із залученням місцевих козаків канівський староста набував під началом досвідченого хмільницького старости

▲ Староста канівський і черкаський Остафій Дашкович. Малюнок Яна Матейка. 1874 р.

Предслава Лянцкоронського, з яким ходив на Очаків і Ак-Керман. У 1523 році вперше самостійно організував козацький похід проти турків, в результаті якого взяв штурмом Очаківську фортецю та зруйнував її.

У наступні роки неодноразово здійснював успішні вилазки як проти османців, так і проти кримців. Згаданий вище сучасник писав, що Дашкович «знав їхню (татарську) мову і, часто буваючи на розвідках, залишався невпізнаним у їхньому таборі. Його вважали за татарина, і завдяки цьому, довідавшись про їхні справи, він розбивав їх ущент, а посланців татарських, висланих до нього, виставляв на страшенну ганьбу, саджаючи на палі в тих місцях, де проходили татари...».

▲ Бій з татарами. Гравюра з франкфуртського видання «Записок про Московію» Сигізмунда Герберштейна. 1576 р.

У 1532 році Дашковичу довелося обороняти місто Черкаси від нападу кримського хана Саадет Геря, якому допомагав і корпус турецьких яничар. Утім, спроби хана оволодіти містом виявилися марними і тому нічого більше не залишалося, як після безуспішної облоги запросити старосту-звитяжця на бенкет, в ході якого вчорашні непримиримі супротивники... «побраталися».

Останньою ж військовою виправкою у житті славетного степового лицаря став похід на чолі трьох тисяч козаків на територію Московської держави у березні 1535 році, коли Дашкович, за словами М. Бельського, «довго і широко... московські землі воював».

Шолом османського воїна із захисною сіткою. З колекції Військового музею Стамбула ▶

Сусід і головний опонент козацтва — Кримський ханат

Як державне утворення Кримський ханат належало до типологічного ряду так званих степових імперій або *паксів номадів*. Цей тип держави був вибудований народами кочовиків-скотарів на опанованій ними території Євразійського степу, що розкинувся від Північного Причорномор'я на заході й до Жовтого моря на сході. Степові держави як надплеменна структура створювалися з метою концентрації військової сили, за допомогою якої встановлювався контроль за шляхами сполучення й отримувалася зиск від торговельних операцій в регіоні, а також організовувався прямий грабунок осілих сусідів.

▲ Зображення Криму на карті Блау. 1641 р.

▲ *Сцена з життя кочовиків. Персидська мініатюра. XV ст.*

Внутрішню єдність таких держав визначали позиції харизматичного правлячого клану — династії професійних воїнів, ідеологів та вождів. Кожна степова держава існувала доти, доки була в силі правляча династія. Так само й історія паксу починається з появою власної правлячої династії.

Проникнення татар на Кримський півострів, як уже відзначалося раніше, розпочалося із часів Батисевих завоювань. Виділення Криму в окремий улус Золотої Орди стало результатом окремишнього географічного положення півострова і розпочалося, очевидно, з 1260-х років. В середині наступного століття (після 1359 року) в Криму утвердилась одна з гілок нащадків сина хана Золотої Орди Батия Джочі — Тока-Темюра. Спочатку вони були васалами хана Тохтамиша, але вже на початок XV ст. Кримський улус все більше усамостійнювався від політичного центру Золотої Орди, і в 1428–1430 роках Хаджжі Герейю (помер у 1466 році) вдалося закласти власну правлячу династію.

Герей вважали себе спадкоємцями правителів Золотої Орди і впродовж XVI ст. навіть декілька разів правили Казанським ханством.

Влада в державі належала правлячому ханові та династії. Титул *хана* мали право носити як правлячі

▲ *Тамга Герейв*

суверени Криму, так і всі члени династії, які колись були на троні. Принци мали титул *султанів*. Першим заступником хана був принц, який послуговувався титулом *калга*. Другим заступником — *нуреддін*. При хані діяв уряд на чолі з *візиром* (*везіром*), який називався дуваном. Калга і нуреддін мали свої уряди, що наслідували ханський. У питаннях війни та миру вирішальне слово належало не лише ханові, а і його заступникам. Підпис і присяга хана під умовами договору не мала значення без відповідних дій з боку калги та нуреддіна.

Згідно степової традиції наслідування трону відбувалося не через його передачу найстаршому претенденту, а — претенденту найсильнішому, котрий перемагав інших братів. Оскільки така перемога не могла відбутися без підтримки кланів, адже саме зібрання кланів давало санкцію на владу, то клани

▲ *Татарська кіннота. Середньовічна мініатюра*

відігравали надзвичайно важливу роль у політичному житті ханату. Найвпливовішими в Криму були клани: Шірін, Барин, Кипчак і Аргин. Клани керувались ватажками — карачу бегами. Лідер найстаршого клану — Шірінів — носив титул баш-карачу. За цими, найбільш наближеними до правлячої династії, кланами йшли ногайські клани, що мешкали поза межами півострова, — Мансур, Кунграт, Кият та інші.

Старійшини кланів мали право участі в курултаї — з'їзді, що скликався для вирішення найважливіших питань життєдіяльності ханату.

За фортецею Ор (Перекоп) кочували прибулі пізніше степові племена Великого Ногая та Малеого Ногая.

Були в Кримському ханаті й свої прикордонні території, населення яких вважалися рабами кримців. Прикметне, що в якості однієї з таких територій розглядалась і Україна аж по Київ включно.

Незалежність від приволзького Сараю Хаджжі Герей здобув за допомоги великого литовського князя.

▲ Кочівники при своїх юртах. Перська мініатюра XIII ст.

Союзницькі стосунки з Вільно підтримував і його наступник Менглі Герей (1468–1514). Утім, не отримавши від Казимира IV та його спадкоємців належної військової допомоги в боротьбі з так званою Великою Ордою, кримський хан пішов на зближення з Московією.

Цей зовнішньополітичний крок ханату мав для Великого князівства Литовсько-Руського та Корони Польської фатальні наслідки. Адже як плату за військову допомогу московський великий князь Іван III

вимагав від хана спустошення земель «*вопчого нашого недруга короля*». Й 1 вересня 1482 року хан уперше доценту поруйнував Київ (Іван III отримав у дар від свого союзника захоплені у пограбованому Софійському соборі «*матері городов руських*» золоту чашу і дискос). У наступні роки та десятиліття татарські набіги на українські землі стали регулярними, завдаючи краю страшених руйнувань та провокуючи справжню демографічну катастрофу.

▲ Дюрбе Хаджі Герей та Менглі Герей в Салачику поблизу Бахчисараю

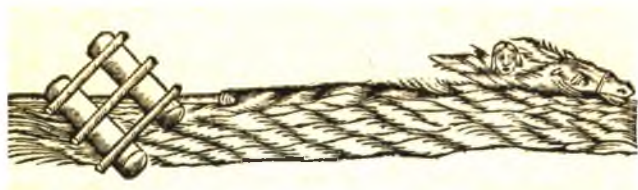

▲ Татари. Малюнок А. Дюрера. Початок XVI ст.

▲ *Танець татарський. Художник Юліус Коссак*

Ідучи в похід, татарський вершник брав з собою по троє-четверо коней, пересідаючи з одного на іншого на бігу. Кожен ординець мав тримісячний запас сушених харчів, який не складно було в'ючити до коней, не обтяжуючи таким чином війською обозом. Нехтування вогнепальною зброєю, яку успішно замінювали лук і стріли, також сприяло посиленню маневреності Орди. Загалом, татарські війська могли за день долати до 100 км шляху, що було абсолютно не досяжним для будь-якої іншої тогочасної армії Європи.

▲ *Переправа татарина через річку. Гравюра з «Опису України» Гійома Левассера де Боплана. 1651 р.*

«Нехай отець і матуся мою пригоду козацьку знають, статки-маєтки збувають...»

Катастрофічність наслідків сусідства з войовничою татарською державою пояснювалась її економічною основою. Адже захоплення полонених — *ясиру* — з метою їхнього наступного продажу на турецькому

невільницькому ринку у Кафі, а згодом у Карасу-Базарі та Ак-Кермані, для Кримського ханату було головним джерелом економічного зростання.

Термін «*ясир*» в українську мову потрапив із мови тюркської. В османській термінології слово «*есір*», яке у вульгарній вимові звучало вже як «*єсір*» і саме з цієї форми потрапило в українську лексику, означувало бранця, а також виступало родовим поняттям раба.

Жертвами загального походу Орди, очоленого ханом чи кимсь з його братів, ставало до 5 тисяч бранців. Середні кількотисячні виправи ординців на чолі з главами кримських кланів (називались «чапулами», що трансформувалось в українській мові в «чамбули») приносили людоловам близько 3 тисяч неволь-

▲ *Татари женуть полон. Мініатюра з угорської хроніки. 1488 р.*

▲ Мана Криму і Північного Причорномор'я. Г. Меркатора. 1595 р.

ників. А найбільш поширені грабіжницькі набіги дрібних загонів, так званих беш-баш (дослівно «п'ять голів») висмикували з України до 300 чоловік.

Османські фінансові документи Кафи, які фіксували щорічну сплату ввізного мита на невільників, що привозились з «країни війни», дозволили сучасним турецьким дослідникам визначити щорічну кількість невільників, які проходили лише через цей невільницький ринок у 17,5 тис. осіб. Відштовхуючись від отриманих показників, вчені обрахували загальні втрати населення Східної Європи, яка у XVI–

XVII ст. була основним джерелом невільників для Османської імперії. Вони тільки за 150 років перевищили показники в 2,5 млн. чоловік.

За підрахунками російських дослідників, лише за першу половину XVII ст. Московська держава (до якої належали й землі Слобідської України) втратила через татарські набіги близько 100 тисяч осіб. Польські історики визначають щорічні втрати Речі Посполитої від небез-

До Європи смертоносною хворобою, яка забрала життя 25 млн. чоловік, зменшивши таким чином кількість мешканців континенту з 75 до 50 млн. осіб, занесли пурі з генуезьких суден, що перед тим побували в Кафі.

▲ Епідемія чуми — «чорної смерті» в Європі. Мініатюра невідомого художника

▲ На невільничому ринку. З картини В. Бунова

печного сусідства з Кримським ханатом у 20 тисяч чоловік, а відтак загальні втрати від набігів за 1474–1694 роки сягнули просто такі астрономічної цифри демографічних втрат — 1 млн. осіб. Годі говорити, що частка українського населення в цій масі була переважаючою.

Найтяжчим випробуванням для невільників була їх відправка як підневільних веслярів на османський флот — галери. Причому, як правило, галерництво не було однією з багатьох форм експлуатації куплених на ринках Криму невільників, а розглядалось у османців як форма покарань розбійникам і різного роду злочинцям. Зважаючи, що козацтво в очах турецької влади виглядало саме у такому світлі, найчастіше саме козаки й відбували галерництво в разі свого потрапляння в неволю. Або ж галерниками ставали раніш мирні жителі,

◀ Парадний меч Османа.
З колекції султанського палацу Топкапи у Стамбулі

Невільник з венеціанської галери.
Гравюра 1564 р. ▶

котрі своїм непослухом чи повстанням заслужували подібну кару.

Настільки тяжкою була саме ця форма експлуатації ясиру видно вже хоч би з того, що саме турецька назва галери — *каторга* — увійшла в українську мову у значенні найтяжчого покарання. Так само як і наявні джерельні згадки про повстання рабів-християн проти своїх поневолювачів стосуються винятково галерників-каторжан.

Найрадикальнішим способом отримання волі була організація втеч. Щоправда, зважаючи на тогочасну міць й організованість державних, військових і поліційних органів Османської імперії, шанси на їх успіх були мізерними. Саме тому й таким гучним ставав суспільний резонанс християн-європейців в разі успіху.

Менш героїчною, але значно дієвішою, була сплата родичами чи товаришами бранця викупу за його волю. «Нехай отець і матуся мою пригоду козацьку знають, статки-маєтки збувають, великі скарби собирають», — закликав один з нещасних бранців свою рідню у відомій народній думі «Плач невільника про викуп». Його ж більш заможній побратим по нещастю, князь Корецький, у зверненні до матері висловлювався ще конкретніше: «Продай Корець і Межиріч, викуп мене з неволенки».

Існував й інший легальний спосіб отримання нещасному «єсиру» волі. Османське право передбачало відносно широкі можливості відпуску рабів на волю, більше того — воно заохочувало рабовласників до таких вчинків. Щоправда, відпуск з неволі насправді був контрактом залежності раба і його власника, коли зняття цілого ряду принизливих і тяжких обмежень супроводжувалось укладанням угоди про повну

▲ Флот Оттоманської Порти на рейді Золотого Рогу навпроти Галата. Художники Басседжіо і Син

◀ Церемоніальний килим для здійснення мусульманином молитов, що символізує протекторат Османів над мусульманськими святими місцями. З колекції султанського палацу Топкапи у Стамбулі

▲ Продаж невольниці. Ф. Фаббі

лояльність першого по відношенню до другого у майбутньому, а також виконання ним послуг на користь свого господаря. Перехід в напіввільне становище передбачало соціалізацію колишнього раба в османському суспільстві і, відповідно, його асиміляцію, потурчення. Таким чином, не несучи фізичної загрози життю невольника (як це було у випадку підняття повстань чи організації втеч), легальні способи виходу на волю фактично перекривали шлях до повернення на батьківщину. Чи не найбільш відомим прикладом такого протиріччя є доля відомої Марусі Богуславки, котра хоч і допомагає своїм одноплемінникам вирватись на волю, проте розуміє, що для неї шлях на Україну через цілий ряд обставин уже закритий навечно.

Прикметно, що вже у першій XVII ст. православна Церква України, для якої проблема «бусурманської неволи» була актуальною як не для кого іншого, взяла потурченців під свій захист. Зокрема у «Катехизисі» Петра Могили тим, хто потерпали в турецькій неволі, дарувалось церковне благослєння:

«... иж тыи, которые плачут, живуци на том свете, за грехи свои и ближняго, также которые плачут и кривды ноносят от можнейших, яко то вдовы, сироты, люде убогиши, и немеющий обе poradити, так же и тыи которыи ся смутят и плачут, в неволе поганской, и тыи которыи преследование терпят. Для веры святой Православной Християнской, суть благословенными».

А «Номоканон» того ж таки митрополита Київського Петра Могили закріпив у церковному праві й спосіб повернення потурчинців до православної громади через таїнство повторного хрещення.

▲ Запорозжці відбивають ясир. З картини М. Самокиша

▲ *Вознесіння на небо Пророка Магомета. Згідно канонів мусульманського мистецтва, обличчя Пророка засвітлене й позбавлене в такий спосіб індивідуальних рис*

▲ *Поражка християнських військ при облозі Нікополіса в 1396 р. Турецька мініатюра*

Османська Порта

Початкова історія Османів оповита легендами і міфами, правдивість яких важко перевірити достовірними історичними джерелами. Принаймні, аж до 1300 року кількість писемних свідчень, достовірність яких не викликає сумнівів, є вельми мізерною.

Відтак, за умови відсутнього браку достовірної інформації, учені сходяться на думці, що рід походить від огузького роду Кайиг, який свого часу стояв на чолі групи кочовиків Малої Азії. Таким чином, Османи були частиною великої групи туркменів, які прийшли зі Сходу і витіснили візантійців.

Назва «Османи» походить від імені сина засновника династії Ертугрула — Османа I (правив у 1281—1326 роках).

Певний час Османи перебували під зверхністю сельджуцьких султанів Коньї. Після того, як сельджуків розбили монголи, саме Османи заповнили ту порожнину, що утворилась зі сходження з історичної арени війовничих турок-сельджуків.

Прихід монголів й упадок Сельджуків у XIII ст. змусили їх переміститись на північний захід Анатолії. Внаслідок цього Османи, на відміну від інших осілих тюркських еміратів, розташованих на півдні і південному заході Анатолії, були змушені вести довготривалі війни з Візантійською імперією. На перших порах відчутну допомогу Османам у цій війні надавали численні загони туркмен, що масово прибували на війну з християнами зі Сходу як борці за віру. Привнесений туркменами войовничий дух дозволив Османській династії поширити свою владу на решту тюркських еміратів.

Ще в часи Османа I турки відривали шматками візантійське прикордоння, споряджували піратські флоти в Егейське море, проникали на Балкани.

У 1308 році Османи захопили Ефес, 1326 році — Бурсу, що стала першою османською столицею. Османів син Орхан (правив 1326—1362 ро-

◀ *Османські хоругви, що містять обов'язкове ісламське визнання віри: «Не має Бога крім Аллаха, а Магомет його Пророк». XVII ст.*

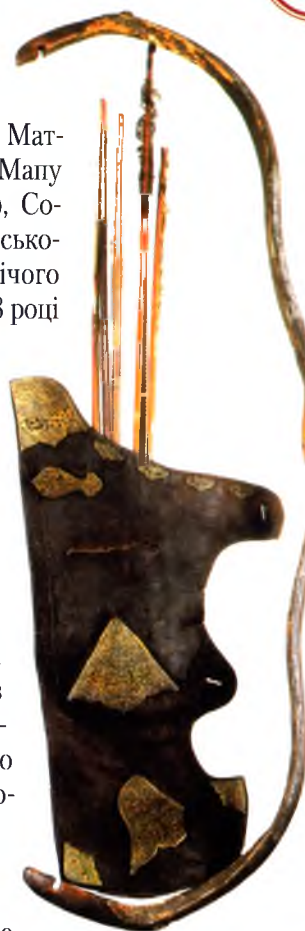
▲ Поклоніння мусульманина першому каліфу Абу Бакрові. Каліф (володар) сприймався як втілення Бога на землі, вважався «королем королів», недоступним для простих смертних

ках) заснував постійний плацдарм на Дарданеллах і проголосив себе султаном. Його наступник Мюрад I (правив у 1362–1389 роках), облаштувавши другу столицю своєї держави в Едірне (Адріанополь), продемонстрував переключення інтересів Османів на завоювання Європейського континенту. Водночас Мюрад I наважився прийняти на себе й давній сельджуцький титул «*султан Риму*». На момент же смерті сина Мюрада I, Баязида I (правив у 1389–1402 роках), османська територія стала в сорок разів більша, ніж сторіччя тому!

Взявши в кільце облоги Константинополь, турки спустошили міста Фракії і Чорноморського узбережжя, збудували в найвужчому місці Босфору, в Румпелі-Гізар, свою фортецю, мобілізували 80-тисячне військо. Зважаючи, що навесні 1453 року столицю християнської імперії разом з імператором Константином XI Палеологом (правив у 1448–1453 роках) обороняло лише сім тисяч вояків, перемога Мегмеда II Фатига над візантійцями була цілком прогнозована.

Після завоювання Османами Константинополя та їхнього наступного утвердження на Балканах в останній чверті XV ст. черга дійшла й до Криму. У 1475 році султан Мегмед II здійснив блискавичний морський похід до півострова, завоювавши генуезьку колонію

Турецький лук, колчан, стріли. XVIII ст. ►

Кефу (Кафу, нині Феодосію), Матрегу (Тамань), Воспро (Керч), Мапу (Анапу), Чембало (Балаклаву), Согдею (Судак). Після цього кримському ханові Менглі Герею нічого більше не залишалось як у 1478 році визнати себе васалом султана.

У Стамбулі у ролі заручників мали постійно перебувати найближчі родичі хана та спадкоємці трону. З числа останніх турецький султан і призначав нового хана. До прямого відання турецької адміністрації перейшла прибережна чорноморська смуга від Балаклави до Керчі з центром у Кафі, де розмістилась резиденція султанського намісника. Водночас, незважаючи на васальну залежність ханства від Османів, у тому разі, коли б Османська династія припинила свої існування, саме Герей могли претендувати на султанський трон у Стамбулі.

По справжньому «золотим віком» в історії Османської імперії стало XVI століття. У 1517 році Селім I Явуз («Грізний»; правив у 1512–1520 роках) відняв у колись таких потужних і войовничих мамлюків Єгипет і Сирію. Здобута під Могаче Сулейманом II Кануні («Законодавець», за яким в європейській традиції закріпилось прізвисько «Пишний»; правив у 1520–1566 роках) перемога обумовила подальшу долю угорських земель, які відійшли до Османів більш ніж на півтори сотні років. Водночас турки закріпи-

▲ Мінарети, збудовані у Стамбулі за наказом султана Селіма II

▲ Хуррем-Султан (Роксолана), дружина Сулеймана I Пишного. Невідомий художник кінця XVI ст.

▲ Сулейман II Пишний. Невідомий художник школи Тиціана

лись у Південній Італії, а корсари принесли владу Османів в Алжир і Туніс.

Потужний натиск Османів на своїх близьких і далеких сусідів сприяв формуванню в європейців вкрай

▲ Ханська мечеть у Бахчисарай. Невідомий художник

Адміністративним центром Кримського улусу був Солхат (Кірим, Ескі-Кірим, нині – Старий Крим). За правління Сагіба Герєя в 40-х роках XVI ст. столицєю Кримського ханату став Багче-сарай (Бахчисарай). Утім тривалий час Солхат зберігав за собою значення зимової, тобто постійної, ханської резиденції. Перенесення ж столиці в глибокий півострів, подалі від турецької фортеці Кефе, свідчило про усвідомлення ханом себе як справжнього суверена в Криму.

негативного образу османця, як непереможного та безпощадного воїна, що на своєму шляху до перемоги нищить уже живе. Відтак прозивними в європейській традиції стали безпощадність і жорстокість *яничар* – вояків так званого *йєні чері*, тобто «нового війська». Війська, яке формувалось із забраних Османами дітей християнського населення здебільшого Балканського півострова. Майбутні яничари наvertsались до ісламу і з молодих літ проходили сувору військову муштру, покликану зробити з них добірне і непереможне військо.

У дійсності ж, поруч з яничарами, неабиякими жорстокостями зарекомендувало себе й османське кінне військове ополчення – *тімарли сіпахлар*, або в європейському прочитанні *сіпаї*. Власне саме сіпаї – феодална категорія вершників, які за несення військової служби наділялись султаном земельними наділами – відіграли вирішальну роль у проникненні Османів на Європейський континент. Говорячи ж про жорстокості турецького ведення війни, варто згадати передовсім загони *акінджи* – добровольців, які за

Особистий знак
султана Сулеймана
Пишиного — тугра

свою участь у війні не отримували земельних ленів чи регулярної платні з державної скарбниці, а служили винятково за рахунок своєї долі воєнної здобичі, відтак у своїй поведінці були зорієнтовані на здобуття цієї самої долі у покорених народів.

Коли ж аналізувати внутрішню державну політику Османів на покорених ними землях, то тут варто наголосити на тому, що перебуваючи на вершині своєї могутності, Османи зберігали почуття терпимості по відношенню до так званих *мілетів* — релігійних й етнічних меншостей, що проживали на території імперії. Чи не найбільш переконливим свідченням цьому є той факт, що тисячі євреїв, котрі зазнавали утисків і репресій у християнських державах Європи, шукали собі притулок саме на підвладних султану землях.

▲ Сулейман II Пишиний у поході. Турецька мініатюра XVI ст.

▲ Інтер'єр мавзолею Хуррем-Султанші. Стамбул

▲ Карта Великого Лугу

«Січ — мати, Великий Луг — батько, отам треба й умирати»

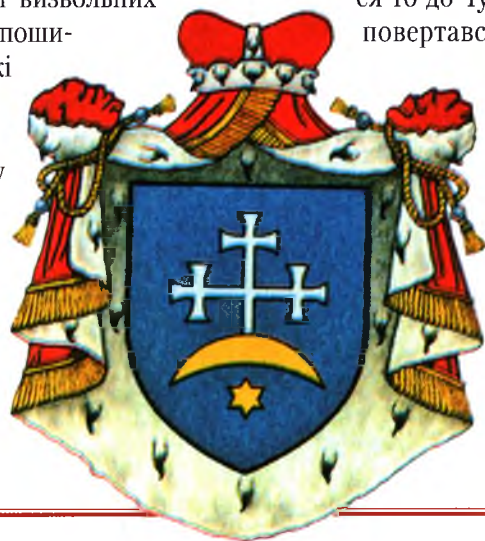
Важливим етапом у процесі становлення українського козацтва стало виникнення Запорозької Січі. Адже Січ відіграла не лише оборонно-мобілізаційні функції, а й виконувала важливу консолідуючу роль, гуртувала до того часу розрізненні козацькі ватаги у потужну військово-політичну структуру, слугувала моделлю бажаного козацького облаштування життя, що згодом — у ході визвольних змагань середини XVII ст. — була поширена на набагато ширші українські терени.

Замок князя Вишневецького на Хортиці. Пальма першості у розбудові козацької твердині, що згодом стала символом козацької доблесті загалом (недарма ж в Україні навіть побутувало прислів'я «Січ — мати, Великий Луг — батько, отам треба й умирати») нерідко приписується відомому козацькому проводирю, старості

черкаському князю Дмитру Вишневецькому, за яким в історіографії з легкою рукою Михайла Грушевського міцно закріпилось прізвисько *Байда*.

Найперше укріплення, яке постало нижче Дніпрових порогів, кам'яний замок на о. Хортиця, був збудований князем Дмитром Вишневецьким на початку 1650-х років. Коли це сталося — точно не відомо. Уперше писемні згадки про активізацію діяльності Вишневецького в пониззі Дніпра фіксуються під 1552 роком. У наступні роки князь кидався то до Туреччини, то до Московії, то знову повертався до України. Тим не менше

Зигмунт II Август в адресованій князю у 1557 році грамоті, відмічаючи його неабиякі заслуги в обороні держави від нападів татар, серед іншого зазначав і таке: «А що стосується збудованого тобою замку і виявленої нам послуги, то така послуга приємна нам, бо такий замок міг би

◀ Герб князівського роду Вишневецьких

▲ Бій запорожців з татарами.
З картини С. Васильківського

надійно стримати лихих людей, шкідників і забезпечити панства наші (спокоюм)».

Утім, зважаючи і на особливості архітектурної побудови й внутрішнього облаштування замку на Хортиці, що не відповідали канонам січового будівництва й облаштування пізніших часів, і того контингенту, яким був обсаджений цей форпост, і, власне, тим функціям, які він виконував, говорити про нього як про першу Запорозьку Січ не має вагомих підстав. Зокрема, у згаданому вище листі Зигмунта II Августа, адресованому у 1557 році князю, зазначалося серед іншого таке: «Та щоб зміцнити той замок людьми і бойовими засобами, як ти писав нам про це, то без особистого твого приїзду до нас ми тепер не маємо ґрунтовних підстав виконати це, хоч і виводити тебе з замку на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе і з інших країн про намір великого московського князя збудувати замки при річці Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи, на нашій землі, а також заради зачіпок, на які могли б наважитися за твоєї відсутності козаки, наражаючи на небезпеку краї нашої держави. Виводити тебе з замку не годилося б іще й задля того, що ти, залишаючись у ньому, міг велику користь принести, не допускаючи козаків чинити зачіпки чабанам і шкоди улусам турецького царя, з огляду на багато причин, на угоду і присягу нашу з турецьким царем і вічний мир з перекопським царем».

Тобто, маємо прямі докази того, що замок носив подвійне функціональне навантаження — по-перше, він використовувався як опорний пункт для згуртування сил для відбиття зовнішньої агресії й організації власних нападів на сусідів, а по-друге, — як своєрідна гамівна сорочка для козацтва, необхідна для стримування виплеску його енергії на зовні (подібне завдання у першій половині XVII ст. була покликана виконувати Кодацька фортеця). До гарнізону замку Вишневецького входили як козаки, що перебували на

◀ Турецький кільчастий панцир з міською та зерцалом

▲ Зображення Нижнього Подніпров'я та Дніпровських порогів на мапі Блау, 1643 р.

подвійне функціональне навантаження — по-перше, він використовувався як опорний пункт для згуртування сил для відбиття зовнішньої агресії й організації власних нападів на сусідів, а по-друге, — як своєрідна гамівна сорочка для козацтва, необхідна для стримування виплеску його енергії на зовні (подібне завдання у першій половині XVII ст. була покликана виконувати Кодацька фортеця). До гарнізону замку Вишневецького входили як козаки, що перебували на

службі в князя, так і військово-служилі люди Вишневецького, а також вільнонаймані драби.

Утім, навіть така характеристика Хортицького замку Вишневецького та його надзвичайно коротке життя — замок існував лише впродовж 1556–1557 років — не применшують значення самого факту створення князем своєрідного прецеденту, що згодом був успішно використаний козацтвом. Не дарма ж Михайло Грушевський свого часу назвав князя Вишневецького «духовним батьком нової української племінської республіки», маючи на увазі передовсім саме його заслуги в організації козацтва та створенні праобразу майбутніх Запорозьких Січей в пониззях Дніпра.

Князь Дмитро (Байда) Вишневецький. Український князівський рід Вишневецьких, родоначальником якого вважається син великого князя литовського Ольгерда Дмитро-Корибут, залишив по собі вельми помітний слід в українській історії, так само, як і в польській історії й історії Речі Посполитої. Утім, навіть серед такого визначного грона непересічних особистостей, серед яких були і воєводи, і каштеляни, і коронні гетьмани, і — навіть — королі, князю Дмитру Івановичу Вишневецькому належить особливе місце. Передовсім завдяки тому сліду, що його залишив князь в історії українського козацтва, ставши до певної міри символом самого козацтва.

Народився князь Дмитро на Волині, в родовому гнізді Вишневі. Батько, князь Іван Михайлович, був старостою ейшинським і ворчинським, згодом пропойським і чечерським, а мати Анастасія Семенівна Олизаровичівна по материнській лінії доводилась онукою князя Костянтина Острозького.

▲ Князь Дмитро (Байда) Вишневецький

Від 1540-х років князь Дмитро обіймав посаду черкаського і канівського старости. Разом з Бернардом Претвичем брав участь у походах на Крим і ту-

▲ Вишневець. З малюнка Наполеона Орди

▲ Російська кольчуга «байдана». XVI ст.

рецькі фортеці, зокрема в 1552 році атакував фортецю Очаків. Як і решта прикордонних старост, активно залучав до своїх акцій козаків і досягав у цій справі неабияких успіхів. Ще більшому посиленню впливу князя на козацтво мало сприяти спорудження ним фортеці на Дніпрі, на о. Мала Хортиця, що розпочалося з початку 1550-х.

Щоправда, вже влітку 1553 року Вишневецький «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке він тримає біля себе» несподівано виїжджає до Туреччини. Причини такої мандрівки достеменно невідомі. Одні стверджували, що у Стамбулі князь побував, визволяючи з неволі свого дядька — князя Федора Вишневецького. Інші вбачали в акції політичний підтекст — отримання від Порти допомоги у бо-

ротьбі з кримськими ханами, взаємини яких з Османами були далеко не завжди безхмарними.

Навесні наступного року Вишневецький повернувся в Україну, отримав від Зигмунта II Августа прощення за свій самовільний від'їзд і на знак примирення король і великий князь пожалував князю титул «стражника на Хортиці». Зі свого боку Вишневецький, намагаючись заглибити провину, впродовж 1556 року на чолі козацького загону здійснює два походи в пониззя Дніпра — на татарську фортецю Іслам-Кермен та турецьку Очаків. Першу з них було дощенту спалено, а гармати з неї вивезено на Хортицю. У відповідь на такі дії Вишневецького кримський хан Девлет Герей у січні 1557 року атакує князя на Хортиці. Упродовж 24 днів триває татарська облога, але фортеця віціліла. Наступну спробу розправитись із ненависним супротивником хан чинить улітку того ж року, прихопивши для вірності як підмогу турецькі човни, які оточили острів з води.

Вишневецький був змушений відступити до Монастирського о-ва (нині в межах м. Дніпропетровська). Марно дочекавши там на підмогу великого князя литовського, в листопаді 1557 року «зійшов» (як тоді говорили) зі своїми козаками до Московії, де поступив на службу до Івана IV Грозного.

Наступні три роки свого життя князь провів як воевода царя, що опікувався загалом звичною для себе справою — на чолі козацького загону воював з турками і татарами. Двічі ходив під турецьку фортецю Азов, воював у пониззі Дніпра, під Керчу.

За однією з версій, прізвище князя Вишневецького «Байда» походить саме від назви цього різновиду захисного спорядження воїна.

▲ Бій з османським воїном. Невідомий художник XVIII ст.

◀ Пам'ятний знак на честь князя Дмитра Вишневецького в родовому гнізді Вишневецьких — у Вишнівці

Причина чергового кульбіту в біографії Вишневецького, а саме: повернення під владу Зигмунта II Августа, крилась у підготовці Івана IV до війни за Лівонію. Мало того, що князь потрапляв у доволі двозначну ситуацію воєводи ворога свого монарха, так ще й московська влада відмовлялась підтримувати плани Вишневецького щодо нових походів проти Османів. Отож у вересні 1561 року Дмитро Іванович на чолі свого козацького почту повернувся на батьківщину. Довдавшись про цей «вихід» князя, Іван Грозний через своїх послів у Литві так сформулював своє ставлення до його дій: «Притек он к государю нашему, как собака, и потек от государя, как собака же». Проте, коли наступного року до Москви надійшла трагічна звістка про смерть перебіжчика, грізний московський цар, за яким не надто часто можна було спостерігати прояви сентиментальності, цього разу передав брянському Свенському монастирю на спомин душі покійного низку маєтностей.

▲ Мечеть султана Фатіги. Стамбул

▲ Катування християн в Османській імперії

Повернувшись в Україну Вишневецький знову заходився зводити фортецю на Дніпрі, цього разу на Монастирському острові, тобто перед Дніпровими порогами. Утім, уже на початку наступного року князь вирушив у похід до Молдавії, де розпочалась династична війна і його — як свояка молдавських господарів Деспотів — запросили зайняти престол. У битві під Верчиканами у Волощині князь зазнав поразки і потрапив у полон до рук ще одного претендента на молдавське господарство Штефана Томші. Останній переслав українського князя до Стамбула, і там його за наказом султана Сулеймана II Пишного 22 жовтня 1563 року скинули на гаки з фортечного муру в стамбульському кварталі Галата.

Страта відчайдушного князя-козака розтяглася аж на три дні і неабияк вразила очевидців з Європи, обростаючи все новими й новими подробицями торжества християнського духу. Вже за декілька тижнів після героїчної смерті Вишневецького німецький автор, що мешкав на той час у Сучаві, написав елегію про його загибель. В Україні ж ця трагічна звістка відбилась у широковідомій народній думі про козака Байду.

Томаківська Січ. Занорозька Січ на острові Томаківка є першим більш-менш достовірно зафіксованим джерелами військово-політичним утворенням запорозьких козаків на Подніпров'ї. Острів Томаківка, який в давнину називали також Буцький, Дніпровський, Городище тощо, мав надзвичайно вигідне розташування. Як писав згодом французький інже-

нер і картограф Гійом Левассер де Боплан, з нього «видно увесь Дніпро від Хортиці аж до Тавані». Крім того, острів оперізувала розгалужена мережа водних артерій, що з одного боку дозволяло знаючій місцевій людині швидко маневрувати в потрібному напрямку, а з іншого — створювало значні перешкоди зайді пробратись на нього.

Достеменно час появи Січі на Томаківці через брак джерел встановити нині не можливо. Єдине, що можна з впевненістю говорити так це те, що саме на Томаківці, з кінця 1560-х років розпочалася завершальна стадія організаційного становлення Війська Запорозького Низового. І якщо раніше, козаки гуртувались розрізненими ватагами на Дніпровських островах без єдиного організаційного проводу, то тепер у них постала власна виборна старшина, упорядкована за жорстким ієрархічним принципом. Отримали своє інституційне оформлення й засади військової демократії, що втілились у діяльність загальновійськових рад. На їх розсуд виносились найважливіші питання внутрішнього життя запорозької спільноти, питання оголошення війни та встановлення миру з сусідами, обрання старшини тощо. Обрана на Томаківці січова старшина отримувала й характерні козацькі клейноди, згадок про існування яких у попередні часи виявити не вдалось.

Більш-менш достовірний опис Томаківської Січі міститься в праці тогочасного польського історика Бартоша Папроцького, котрий наводить опис мандрівки на Запорожжя шляхтича Самуїла Зборовського на початку 80-х років XVI ст.: шлях проліг «до порогів, де рицарі-люди мешкають, там є місце на Дніпрі, важке для просування, бо ті пороги з великих скал, через які вода яко куди з високих гребель спадає і там не може ніхто проїхати, крім козаків». Оповідаючи про місце осідку козаків, історик, зі слів Зборовського, зазначав: «те урочище

▲ Острів Томаківка на мапі XIX ст.

▲ Мамай. Невідомий художник XVIII ст.

▲ Самійло Зборовський. Невідомий художник XVII ст.

зветься Томаківський Острів, який є такий широкий, що може на ньому сховатися 20 тисяч людей і коней немало».

Зборовський зауважив існування практики скликання «лицарського кола» для вирішення важливих справ (тобто січових рад), описав механізм ухвалення рішень на них. Зокрема, коли Зборовський на раді запропонував козакам іти разом з ним на переговори в Орду, січовики розійшлися у своєму ставленні до цього: «одні хотіли їхати з ним, інші на те не дали слова, повідаючи, що татари пси зрадливі слова не дотримають і ти нас із собою погубиш». Спроби шляхтича якимось чином натиснути на громаду і досягти бажаного для себе результату завершилися тим, що «вночі великий розрух стався, же не відав, що з ними вчинять... і не був від них безпечний здоров'я свого». Коли ж Зборовський пригрозив січовикам дати «їм битву першим, ніж неприятелю іншому», козаки «за тими словами скарати хотіли подлуг звичаю свого: підперезавши міцно, піску за пазуху насипати і у воду вкинути». На щастя для посланця конфлікт вдалося загасити, але натомість Зборовський був змушений відмовитися від своїх намірів щодо запорожців.

▲ Вибори кошового на Січі. Невідомий художник XVIII ст.

▲ Козаки розважаються. З літопису А. Рігельмана

Саме Зборовський уперше подає інформацію і щодо існування на Січі інституту «старшого» над козаками (уточнюючи згодом, що це є отаман), а також — наявності у старшого особливих владних відзнак. Завдяки спостережливості шляхтича, дослідники володіють інформацією і про традиційні козацькі розваги, що мали місце від самих початків існування Січей — «Козаки невимовні штуки показували, співаючи пісень, стріляючи, на кобзах граючи».

Іншим джерелом знань про Томаківську Січ є повідомлення секретаря папського нунція у Польщі Карло Гамберіні, котрий під 1584 роком сповіщав наступне: «Дерева там (на Запорозжжі) так багато і вони (козаки) так уміють себе оборонити засіками, що й зимою, як Дніпро замерзне, не бояться ніякого ворога, для більшої певності вирубають на-

вколо лід». Гамберіні стверджував, що в разі необхідності на Запорозжжі можна було мобілізувати близько 15 тисяч козаків. Трохи згодом, під 1587 роком, італієць, зондуючи ґрунт щодо можливостей найму козаків на службу Венеціанській республіці, почув запевнення одного з козацьких ватажків,

▲ Кобзар на Запорозжжі. Г. В. Білашенко

▲ Виклик на герць. Гравюра Ю. Шюблера з картини А. Кандаурова

стосовно того, що *«козаки в будь-який час готові йти на службу найсвітлішому дожу... і я сам поведу на поле битви 10 тисяч хоробрих вояків»*. Приблизно такими ж були підрахунки венеціанського посла у Речі Посполитій П'єтро Дуодо, котрий у 1592 році занотував, що між Дністром і Дніпром *«живуть козаки — люди хоробрі в найвищій мірі, чисельністю від 12 до 15 тисяч чоловік»*.

Томаківська Січ проіснувала до кінця 1593 року, коли татарська Орда, скориставшись із об'єктивного чинника — надзвичайно міцного як на ту пору льодового покрива Дніпра, а також суб'єктивного — відсутності на Томаківці головних сил запорожців, стрімко атакувала січові укріплення та вщент їх зруйнувала, змусивши тим самим січовиків до пошуку нового місця облаштування свого осідку.

Князі Острозькі — некороновані королі України

Неймовірне піднесення ролі князівської династії Острозьких, коли її представники посідали чільні позиції при монарших дворах, командували військами, виступали покровителями Церкви, опікувалися духовно-культурним розвитком свого народу, і навіть претендували на королівську корону, безумовно, випало на XVI ст. Утім і кількома століттями раніше князівська династія Волині була доволі знана і впливова як в Україні, так і поза її межами, а її діяння знайшли відображення в творах багатьох сучасників й істориків. Поза тим, не всі аспекти життя і трудів раних Острозьких знайшли своє узгоджене висвітлення в історичних працях, а, до того ж, їх часто-густо за-тьмарює постать найбільш відомого з-поміж князів Острозьких — київського воєводи і маршалка волинського Костянтина Василя. Про нього розповімо згодом, а поки що про його славних предків.

Перші відомі князі Острозькі

Попри неймовірний інтерес дослідників до цього славного князівського роду, у фахових працях немає однастайності у питанні походження Острозьких. Спершу утвердився погляд, що його відстоювали такі стовпи річпосполитської історіографії як Ма-

цей Стрийковський, Олександр Гваньїні, Бартош Папроцький, а саме: князі Острозькі є нащадками галицько-володимирських Рюриковичів, тобто спадкоємцями князя Данила Галицького.

Представники роду також неодноразово наголошували на своїй спорідненості з правителями Київської Русі. І, скажімо, коли помер останній з Рюрико-

▲ Мацей Стрийковський. Гравюра XVI ст.

▲ Олександр Гваньїні. Гравюра XVII ст.

◀ *Герб князів
Острозьких*

вичів на царському троні в Москві — Федір Іванович, воєвода київський Костянтин Василь Острозький в 1598 році висунув свою кандидатуру як єдино можливого кандидата на царство з Рюрикової династії.

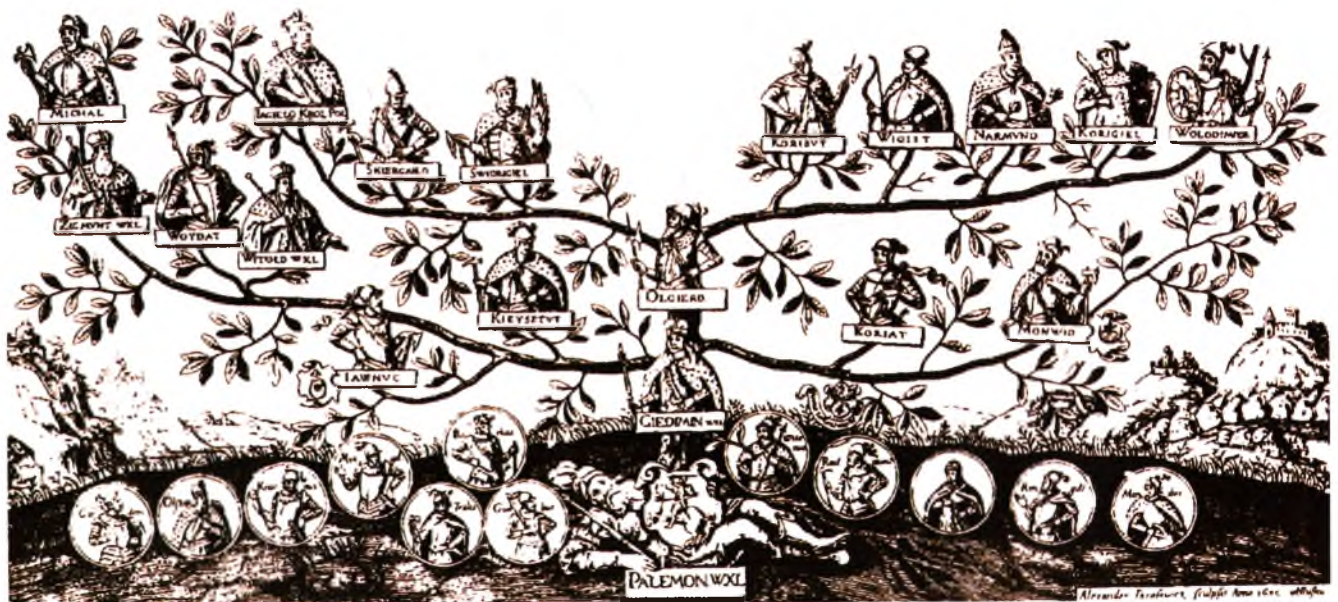
У середині XIX ст. відомий український вчений Михайло Максимович висловив гіпотезу про походження роду від турово-пінських Рюриковичів. З початком XX ст. з'явилися прибічники теорії, згідно з якою Острозькі походили не від Рюриковичів, а від литовської династії Гедиміновичів, а саме від Давида Наримунтовича. Усе ж найбільше прибічників залишалось у концепції, що передбачала генетичний зв'язок Острозьких з галицько-волинськими князями. Щоправда, наприкінці XX ст. частина дослідників почала схилитися до думки стосовно «низького» походження родоначальника такого потужного в ранній Новий час роду — лише від «простого» волинського боярина.

Найпершим відомим нині дослідникам представником роду Острозьких є боярин з оточення литовського князя Любарта Гедиміновича Данило, котрий у середині XIV ст. значиться як намісник волинського замку Острог. Дехто припускає, що Данило не лише був одним з найближчих дорадників Лю-

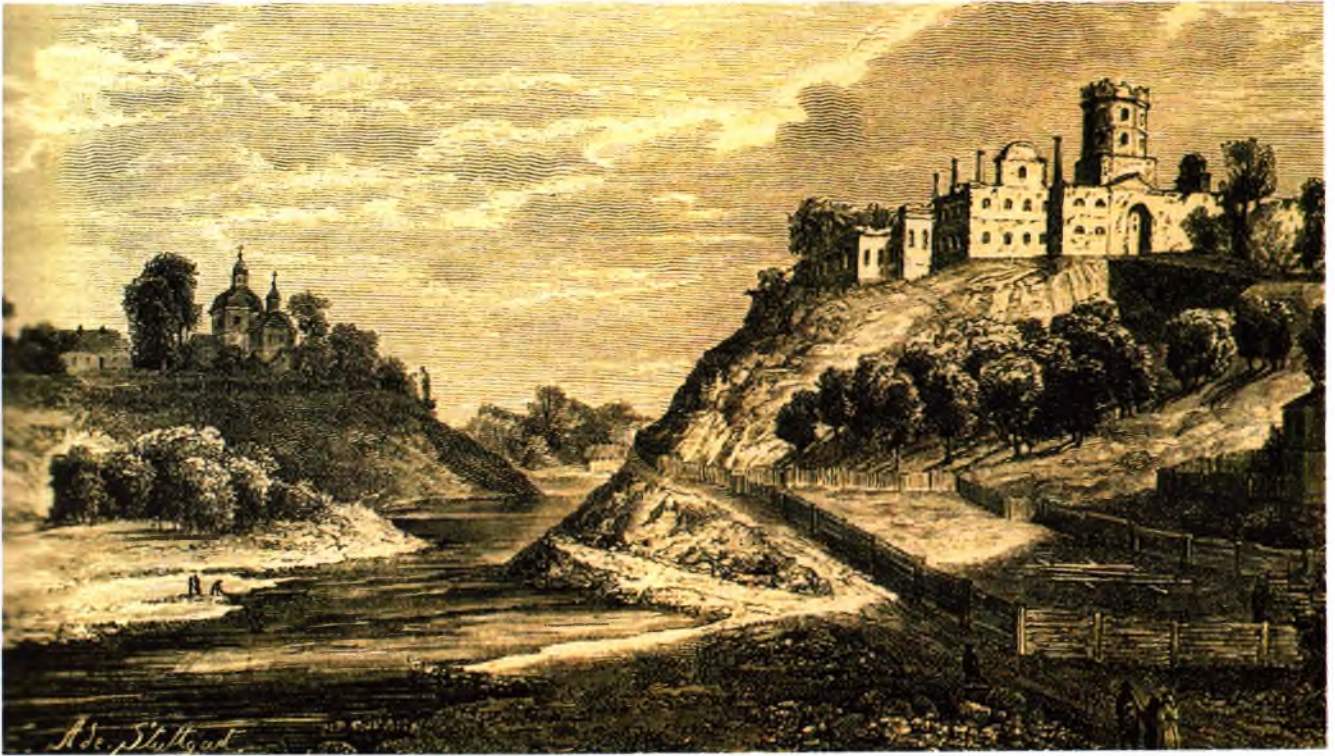

▲ *Рюрик. Мініатюра з «Титулярника» 1672 р.*

барта, а і його тестем. Старший син Данила, Федір, за вірну службу королю Ягайлу отримав у 1386 році привілей на дідачне володіння Острогом і саме з того часу став князем Острозьким. Два інших його брати — Михайло і Дмитро — полягли під час битви на Ворсклі в 1399 році. А третій, самий молодший брат Олександр закінчив життя ченцем Києво-Печерського монастиря.

▲ *Гедиміновичі. Генеалогічне дерево. Гравюра А. Тарасевича. 1672 р.*

▲ *Корець. З малюнка Наполеона Орди*

Крім Острога князь Федір отримав від Ягайла Заслав, Корець, Красне та інші маєтки, розпочавши тим самим довготривале й таке успішне збирання волинських земель у володінні Острозьких.

З трьох синів Федора Даниловича чи не найбільш відомим був Федір Федорович, знаний також як Фридерик або Федко, котрий став лідером гуситського руху в Чехії і був добре знаний чи не при всіх дворах Європи. Онуки іншого його сина Василя, Іван і Юрій, поділивши по його смерті батьківський наділ, започаткували інший добре відомий на Волині і в усій Речі Посполитій рід – Заславських. Представник же роду Острозьких, Іван Васильович, заснував відому в Україні церкву Святої Трійці в Межиріччі під Острогом та не менш знаний православний монастир у Дермані.

Рання смерть князя Івана (перед 1474 роком) завершила ту фазу історії роду, коли його представники не підносились на

найвищі уряди в державі і не відігравали визначальних ролей в житті країни. Першим з Острозьких, кому вдалося стати по-справжньому видатним державним діячем Великого князівства Литовського, був син Івана Васильовича князь Костянтин – великий литовський гетьман, каштелян віленський, маршалок Волинської землі, староста брацлавський, звенигородський, вінницький і луцький.

▲ *Свято-Троїцький храм в Межиріччі. Фото С. Клименка*

▲ Князь Костянтин Острозький.
Невідомий художник

Великий гетьман Костянтин Іванович Острозький

Князь Костянтин Іванович народився близько 1460 року. Відомостей про місце і програму навчання майбутнього видатного державного і військового діяча Великого князівства Литовського не збереглося. Набагато краще відомо про його вправління у військовій майстерності під час оборони краю від нападів кримських татар, які на той час стали особливо частими (це й не дивно, адже у 1480-х роках між Кри-

мом і Московською державою діяла союзна угода, спрямована проти Литви).

Активну участь князь Костянтин разом з братом Михайлом брав у війні з Москвою 1492–1494 років, і за виявлену доблесть отримав маєток Полонне на Волині. У наступні роки Костянтин Іванович успішно боровся з вторгненнями на Волинь татарських орд і саме цим в 1497 році заслужив від великого князя литовського Олександра Ягелончика призначення на уряд великого гетьмана литовського. На той час уряд великого гетьмана лише щойно сформувався під впливом польського взірця великого коронного гетьмана, і князь Острозький став першим достойником, котрий отримав пожиттєве призначення на нього у Великому князівстві Литовському. Тоді ж великий князь пожалував Острозького урядами старости брацлавського, звенигородського і вінницького, звалявши, по суті, на його плечі всю справу оборони південних кордонів держави від татарських нападів. Велика відповідальність супроводжувалась і великими матеріальними пожалуваннями – князь Острозький отримав від Олександра Ягелончика привілей на заснування міста Дубно (у майбутньому стане головною резиденцією Острозьких на Волині), згодом Звягеля, ще ряду сіл.

Одночасно рідний брат Костянтина, Михайло, був номінований маршалком Волинської землі і старостою луцьким. Михайло невдовзі помер, не залишивши по собі нащадків, і майно брата перейшло до Костянтина.

Тим часом на самому початку XVI ст. справа дійшла до чергової війни з Москвою. Під час битви на річці Ведрош, неподалік Дорогобужа, 14 липня 1500 року литовська армія зазнала нищівної поразки від росіян, а гетьман Острозький разом з групою магнатів Велико-го князівства Литовського потрапив у полон.

Під час укладення перемир'я 1503 року московський государ Іван III не погодився випустити на волю князя Костянтина Івановича, сподіваючись пе-

▲ Дубенський замок. XV–XVII ст. Фото С. Клименка

▲ Гранювата палата Великого Кремлівського палацу. Москва

ретьягти його до себе на службу. Острозький тривалий час відмовлявся від такої перспективи, і лише в роки правління сина Івана III, великого князя Василя III, восени 1506 року склав йому формальну присягу – спочатку усну, а згодом і на письмі. За це Василь III обдарував Острозького помістями, включив до складу своєї ближньої думи і призначив командиром частини своїх військ. Проте, як виявилось незабаром, принесена Острозьким присяга мала на меті приспати пильність ворога і за найменшої нагоди спробувати втекти на батьківщину. І вже у серпні 1507 року така нагода трапилась.

По поверненні на батьківщину новий великий князь литовський (котрий одночасно був і королем польським) Зигмунт I Старий відновив князя Острозького на уряді великого гетьмана литовського. На той час цей уряд остаточно сформувався у своїх прерогативах та завданнях і, за спостереженнями дослідників, у воєнний час особа, яка його обіймала, наділялася такими широкими повноваженнями, що фактично заступала великого князя литовського. Зигмунт I повернув Острозькому посади старост брацлавського, звенигородського і вінницького, а крім того, пожалував урядами, якими раніше володів його покійний брат Михайло – маршалка Волинської землі і старости луцького. Одночасно великий князь подарував Острозькому маєток

Чуднів, розташований на прикордонні Волині і Київської землі.

За активну участь у приборканні повстання князя Михайла Глинського 1508 року великий литовський гетьман отримав від Зигмунта I місто Турів

▲ Великий князь московський Василь III. Дереворит до «Записок про Московію» Сигізмунда Герберштейна

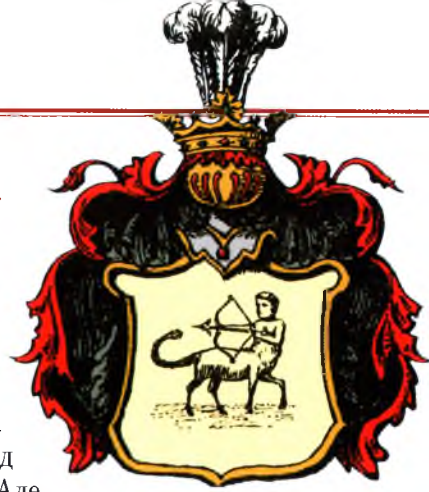

▲ Литовський вершник. Гравюра А. де Бруїна, 1587 р.

▲ Татарин з луком на картині А. Дюрера «Чотири вершники Апокаліпсису». 1497–1498 рр.

Герб князів Гольшанських ▶

з околицями селами, а також кам'яний будинок у Вільно, які раніше належали князю-бунтівнику. А крім того, ще цілий ряд поселень на Волині. Але цими королівськими пожалуваннями не обмежилась тогорічна справа набуття Острозьким нових маєтностей. Одружившись із донькою князя Семеона Гольшанського Тетяною-Анною, як посаг за нареченою здобув замки Рівне, Колодне і Черняхів з околицями, а також цілий ряд маєтків: Козлін, Степань, Городець, Розтоки, Копись, Романів та інші. До того ж, родичання з впливовими Гольшанськими ще більше зміцнило позиції Острозького при великокнязівському дворі.

Проте не лише цим родичанням з Гольшанськими чи новими матеріальними набутками привертав князь увагу до своєї персони. Навесні 1512 року трапилась подія, яка знову змусила обивателів Великого

▲ Битва з татарами. Мініатюра з Лицевого літописного зводу XVI ст.

князівства і Корони Польської захоплено говорити про військові таланти великого гетьмана. Чергове вторгнення на українські землі кримських татар під команду трьох синів хана Менглі Герая (хоч останній і не надавав офіційної згоди на похід) завершилось їх повним розгромом під Вишневецем на Волині. У цій славетній битві участь брали як військові сили з Литви на чолі з великим гетьманом князем Костянтином Івановичем, так і коронні війська під команду гетьмана Миколая Каменецького. У ході бою татари втратили понад 5 тисяч ординців загиблими, було чимало поранених, а крім того, християнам вдалось відбити 16 тисяч чоловік, захоплених на українських землях в ясир. Успіх був настільки вражаючим, що король, щойно дізнався про результати битви – відразу наказав повідомити про них усіх монархів Європи. А коронний канцлер Криштоф Шидловецький доручив королівському секретареві написати поему із звеличенням головних авторів звітяги – князя Острозького і Каменецького.

На гребені слави князя Острозького Зигмунт I наважився офіційно оголосити про його номінацію на одну з найвищих посад у великому князівстві – каштеляна віленського. Власне, самі обов'язки каштеляна князь виконував ще з 1511 року. Але з точки зору існуючої традиції це виглядало незаконно, оскільки ще з часів Ягайла правом посідання найвищих посад у державі – урядів воєвод і каштелянів віленського і троккайського – володіли лише католики. Проте репутація православного князя була настільки бездоганною, що рішення Зигмунта I не викликало опору з боку католицького табору.

Апогеєм же слави князя Острозького стала його перемога над московськими військами під Оршею 1514 року. У ході битви, що розгорілась 7–8 вересня 1514 року поблизу місця впадання річки Кропивни в Дніпро, на північний схід від Орші, великий литовський гетьмана мав у своєму розпорядженні лише близько 25 тисяч литовсько-польського війська, у той час як супротивна сторона диспонувала армією в 40 тисяч (інколи називають і цифру 80 тисяч, але це є відвертим перебільшенням). Тим не менше, вдале планування бою та уміле використання власних сильних сторін і недоліків противника (зокрема, неузгодженість дій двох московських воєвод М. І. Голіцина-Булгакова та І. А. Челядніна, спровокованих задрощами один до одного) призвело до нищівної поразки царських військ. Князь Острозький навмисне імітував відступ, аби заманити противника під потужний вогонь своєї артилерії. Наслідки ж легковірності царських воєначальників були жахливими. Чимало ратників загинуло (іноді втрати обраховують аж у 30 тисяч чоловік, але тут також має місце певне перебільшення), до полону потрапило одинадцять князів, немало бояр.

▲ Польський вершник. Гравюра А. де Бруїна, 1587 р.

▲ Московські війська. З картини «Битва під Оршею», XVI ст.

▲ Великий князь литовський Вітовт під час Грюнвальдської битви. Фрагмент картини Яна Матейки «Грюнвальдська битва»

Тріумф Острозького під Оршею став найбільшою перемогою Великого князівства Литовсько-Руського і Польського королівства над Московським царством за всі роки панування династії Ягелонів. Сучасники навіть порівнювали Оршанську битву 1514 року з найбільш відомою звитязною сторінкою з історії середньовічного воєнного мистецтва Центральної Європи – Грюнвальдською битвою 1410 року.

Після здобутої під Оршею величної перемоги князя Острозького зустрічали в столиці Великого

князівства, у Вільно, як найбільшого героя сучасності, під орудою котрого, як патетично наголошував анонімний літописець, «литовские и руские вдатные витязи» увінчали себе невмирущою славою – «уподобилися своим мужеством храбрым македонянам». Жаль літописця викликали лише його власні скромні можливості звеличити подвиг князя з України: «Как тебя нареку и похвалю? Короткостию языка моего и художством ума моего не могу ся домыслити, какую славу и честь воздати твоего справления делу!».

Зигмунт I Старий таки віднайшов спосіб як віддячити своєму талановитому воєначальнику і трохи згодом

надав йому уряд троккайського воєводи. Цим самим він врешті-решт таки викликав невдоволення католицького панства Великого князівства, занепокоєного порушенням Городельського акта 1413 року про виняткові права католиків на вищі уряди в державі. Йі аби заспокоїти невдоволених, великий князь був змушений видати грамоту з поясненням причин порушення ним цього положення – винятково зважаючи на видатні здібності цього «русина і схизматика».

▲ Підняття дзвона «Зигмунт» на вежу в Кракові. Картина Яна Матейки

▲ Дзвін «Зигмунт», вилитий з переплавленого металу захоплених у битві під Оршею московських гармат. Встановлений 1521 році на вежі кафедрального собору на Вавелі у Кракові

Під кінець свого життя князь Костянтин Іванович увійшов до числа найзаможніших панів Великого князівства Литовсько-Руського, і, поза сумнівом, став най-

▲ Привілей локаційний на заснування міста на мадебурзькому праві

багатшим магнатом Волині й України. Отримані ним маєтності — Дубно, Острог, Рівне, Дорогобуж, Полонне, Колодич, Красилів, Черняхів, Чуднів, Звягель, Стенать та інші — перетворились на процвітаючі в господарському плані і потужні в оборонному сенсі центри Волині.

Коли ж 10 серпня 1530 року князя Костянтина Івановича не стало, як зазначав лікар королеви Бони Джованні Валентіно, «...усі оплакували його в усіх частинах королівства. Був то чоловік здібний, мужній і фортунний... такий побожний у вірі грецькій, що русини вважали його святим».

▲ Битва під Оршею. Невідомий художник першої чверті XVI ст.

◀ Надгробок князя Костянтина Івановича Острозького. Копія пам'ятника, встановленого в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря в 1579 р.

Не менш промовистим є й та характеристика, що її дав спочилому в Бозі православному князю легат Папи Римського у Варшаві: «*Був чоловік здольний як Нума, а мужній як Ромул... Шкода тільки, що схизматик...*».

Урочисте поховання гетьмана литовського князя Костянтина Острозького відбулось 24 вересня 1530 року в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря. Спочатку було встановлено скромний надгробок, який наприкінці 1570-х років молодший син Василь-Костянтин Острозький замінив на вишуканий мармуровий роботи львівського різьбяр Sebastiana Cheseke. На надгробку містився напис з інформацією про воєнні тріумфи литовського гетьмана і волинського князя, названого «*Сципіоном Руським*».

Битва під Оршею. Баталістичне полотно «Битва під Оршею» створене десь близько 1520 року невідомим художником, що належав до грона учнів Лукаса Кранаха Молодшого.

Уперше полотно стало об'єктом прискіпливої уваги глядачів лише в середині ХІХ ст., коли його ви-

явили в одному з римо-католицьких кляшторів Польщі. Дослідники картини відразу звернули увагу на той факт, що його автор, скоріш за все, був учасником визначної перемоги керованих гетьманом Костянтином Острозьким військ. Адже сюжет художнього полотна не обмежується інформацією писемних джерел про цю подію, а й містить чимало важливих деталей, які не були описаними, але справді багато важили в процесі здобуття Острозьким перемоги над московськими військами.

Вражає величезна кількість персонажів, що їх виводить художник на авансцену історичної роботи – близько тисячі образів! Мистецтвознавці констатують, що ці образи не є абстрактними. Кожен з них наділений персональними рисами обличчя, має власне озброєння і динаміку руху. Власне, фотографічна чіткість історичного полотна має неабияке джерельне значення, адже завдяки цьому фахівцям вдалося скоригувати чимало попередніх своїх уявлень про озброєння й обмундирування жовнірів Великого кня-

▲ Переправа військ Великого князівства Литовського під команду гетьмана К. І. Острозького через річку. З картини «Битва під Оршею». ХVІ ст.

Великий гетьман литовський командує військами під час битви під Оршею. З картини «Битва під Оршею». XVI ст. ▶

зівства Литовського, Корони Польської і Великого князівства Московського.

На полотні міститься єдине прижиттєве зображення великого гетьмана князя Костянтина Острозького. Власне, на картині таких зображень аж три, оскільки художник представив три головні фази розгортання бою. Спершу митець представив образ гетьмана на момент організації ним переправи військ з правого на лівий берег Дніпра. Удруге князь Острозький постає в критичній фазі завершення ним посполитого рушення. А втретє – уже на завершальній стадії битви, в момент переслідування московських військ.

Завдячуючи цьому полотну, можемо уявити, як виглядав славетний волинський князь: був невисокого зросту, мав довгу сиву бороду й опущені до долу довгі вуса.

Некоронований король Русі князь Костянтин Василь

Представник князівської династії Острозьких, син великого гетьмана литовського Костянтина Івановича Острозького – Костянтин Василь Острозький (1526–1608), безперечно, був найвідомішим діячем могутнього роду волинської гілки князів Мономаховичів-Романовичів, нащадків Романа і Данила Галицьких.

Великий нащадок славного батька народився від взятого в 1522 році його другого шлюбу зі княжною Олександрою Слуцькою. Дослідники звернули увагу на той факт, що перша дружина гетьмана, Тетяна Гольшанська, померла 12 липня 1522 року, а вже 26 липня того ж року відбулись заручини Острозького з Олександрою. Така, просто неймовірна як для побожного чоловіка, оперативність із залагодженням шлюбної справи нашо́вхує на думку, що головним мотивом у діяч уже доволі літньої людини (гетьману на той час виповнилось шістьдесят років) була турбота про нащадків і продовження роду. Адже від першого шлюбу він мав лише одного сина Іллю (народився 1510 році) і, вочевидь, за станом здоров'я перша дружина не могла більше народити йому дітей.

◀ Герб князів Острозьких

Другий син князя, наречений при народженні Василем, вже у зрілому віці на честь батька взяв собі ім'я Костянтина і саме під ним увійшов в Анналі української і європейської історії.

▲ Князь Костянтин Василь Острозький. Невідомий художник

▲ Палац князів Острозьких на території Дубенського замку

▲ Фрагмент оздоблення палацу князів Острозьких на території Дубенського замку

▲ Печатка Дубно. 1787–1790 рр.

Князь Василь Костянтин Острозький володів третиною земель усеї Волині. Крім того, йому належало чимало міст і сіл на Київщині, Поділлі та Галичині. Утім замолоду Костянтину Василю довелось докласти чимало зусиль для того, аби зібрати докупи розпорошену при розподілі спадщини батька власність. Адже частка молодшого з братів Острозьких тривалий час перебувала під опікою старшого брата Іллі, а після його передчасної смерті — під опікою його вдови княжни Беати (дочки підскарбія коронного Анджая Костелецького) та її чоловіка Ольбрахта Ласького.

Згідно пануючого у ті часи звичаю, молодий магнат не витрачав часу на навчання в університетах Європи, а здобував гарт і набував знань у воєнних виправах проти татар, переважно під командою досвідченого наставника маршалка волинського Федора Сангушка. У 1550 році король Зигмунт II Август, віддаючи належне заслугам молодого магната в обороні південних кордонів держави, номінував його на найвищий місцевий уряд — маршалка волинського.

На цій посаді він не лише мав опікуватися справним функціонуванням волинських шляхетських сеймиків, а й ставати на чолі посполитого рушення Волині. Загалом до проведення адміністративно-військової реформи 1566 року уряд маршалка був надзвичайно впливовим, оскільки на той час ще не існувало уряду воєводи волинського і його функції зосереджувались саме в руках маршалка. Одночасно князь Острозький був пожалуваний і староством Володимирським.

Міцність позицій молодого магната у Великому князівстві дозволила йому претендувати на руку однієї з найбажаніших наречених Корони Польської — дочки прославленого великого коронного гетьмана Яна Тарнавського, Софії. Батьки Софії погодились на цей союз, навіть попри те, що наречені належали до різних християнських конфесій — князь Костянтин Василь упродовж усього життя був справжнім стовпом православ'я, а Софія залишалась вірною римокатолицької Церкви.

Грамота на надання місту Володимирю магдебурзьких прав ▶

◀ Пам'ятна монета «Родина Острозьких»

Одруження з Тарнавською ще більше зміцнило позиції волинського князя як політично, так й економічно. Спостерігалось також подальше зближення князя Острозького з королем Зигмунтом Августом. Саме виконуючи делікатне завдання останнього, Острозький у цей час здійснює виправу проти іншого широковідомого в Україні та за її межами князя – Дмитра Вишневецького (Байди), котрий своїми вилазками на чолі власних надвірних військ і козацьких загонів проти татар і турків дуже драгував королівський двір, загрожуючи зірвати мир з Османською Портою. Успіху тоді акція Острозького не мала. Але врешті-решт переслідування короля підштовхнули князя Вишневецького до переходу на службу до російсько-го царя Івана Грозного.

Ще більше посилюється роль волинського князя в державі з наростанням напруженості у стосунках з Московією. У вересні 1557 року князь Острозький на чолі своїх надвірних військ бере участь у військовій виставі, покликаний продемонструвати сили Велико-го князівства Литовського і Корони Польської перед тими очільниками Лівонського ордену, які не підтримували наміри арцибіскупя Риги Вільгельма Гогенцолера щодо зближення з Зигмунтом Августом. Акція мала успіх, і невдовзі великий магістр Ордену Вільгельм Фюрштенберг уклав з королем вигідний

▲ Центр Подолу на плані І. Ушакова. 1595 р.

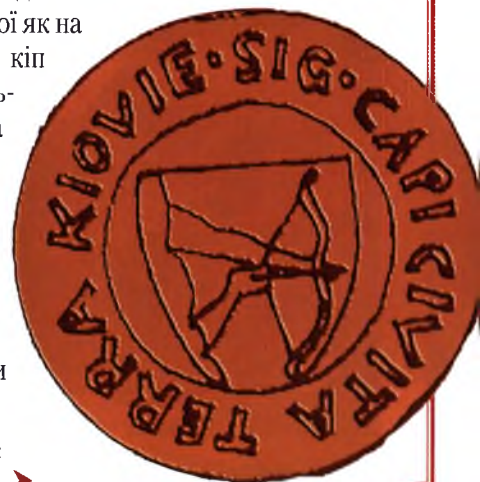
останньому військово-політичний союз. А це створювало для російського царя Івана Грозного неабиякі труднощі на шляху завоювання земель Ордену та просування Російської держави на береги Балтики.

Зважаючи на значні заслуги князя Острозького в обороні України, у грудні 1559 року король номінував його на посаду воєводи київського, в компетенції якого після проведення адміністративно-військової реформи 1566 року зосереджувалась найвища влада місцевого рівня. Головною турботою воєводи стає в цей час зміцнення обороноздатності давньої князівської столиці Русі. Особливо актуальним це завдання стає в контексті поширення чуток про наміри Івана Грозного оволодіти сакральним центром Русі.

Намагаючись відшукати засоби для проведення необхідних оборонних робіт, київський воєвода змушує київських міщан до сплати просто таки величезної як на той час суми – 200 кіп грошей щорічно. Міська громада почала апелювати до Зигмунта Августа і той, піклуючись про реноме захисника інтересів своїх підданих, заборонив Острозькому вводити

▲ Московські війни. Гравюра В. Боура, 1640 р.

Київська міська печатка XVI ст. ▶

▲ Бій копейників «оборони поточної» з татарами. Дереворит, 1521 р.

нові збори, зобов'язавши віднаходити необхідні кошти в інший якийсь спосіб.

Піклування про посилення обороноздатності українських земель перед нападами як з Північного Сходу, так і з Півдня, стає, вочевидь, визначальним мотивом князя Острозького при виборі ним лінії поведінки на Люблінському сеймі 1569 року, що мав врешті-решт вирішити проблему об'єднання Польщі та Литви. Власне, на сеймі магнат поведився не стільки як прибічник польського чи литовського бачення

способів зміцнення потуги держави, скільки як чільний представник України-Русі. Для нього було вторинним питання належності Волині, Брацлавщини і Київщини до Корони чи Великого князівства. Найбільше важило застереження прав православної Церкви в державі та гарантування князівських привілеїв. Отож він і не підтримав демарші литовських магнатів, і не надто поспішав допомагати королю прилучити українські землі до Корони Польської. Хоч, власне, з останнього і мав певний приватний зиск, оскільки успадковане від батька і брата Яна Криштофа майно дружини князя Софії Тарнавської знаходилось саме на коронних землях, переважно в Краківському і Сандомирському воєводствах.

Як воєвода київський князь Острозький в поунійні часи отримав звання сенатора, зайнявши у вищій палаті вального сейму чотирнадцяте місце серед світських сенаторів Речі Посполитої і перше — поміж воєвод українських земель.

Коли по смерті короля Зигмунта Августа у липні 1572 року литовські політики заговорили про повернення українських земель до лона Великого князівства, князь Острозький був одним з тих впливових людей Русі, хто рішуче виступив проти цього. Скликаний у Луцьку з'їзд волинської шляхти одностайно підтримав позицію свого маршалка.

По смерті короля Зигмунта Августа князь Костянтин Василь Острозький виступив ще в одній іпостасі — як кандидат на посідання вакантного престолу короля польського і великого князя литовського. Згодом, по смерті короля Стефана Баторія в 1587 році, Острозький повторить свої претензії. А ще через деякий час після угасання в Росії династії Рюриковичів після смерті царя Федора Івановича (1598) волинсь-

▲ Луцьк. З малюнка Наполеона Орди

▲ Луцька синагога – «малий замок»

кий Рюрикович претендуватиме і на московський трон.

Доволі цікаво і неоднозначно розвивались стосунки князя з українським козацтвом. З одного боку, київський воєвода підтримував тісні зв'язки з козацькими лідерами, використовуючи козацьку потугу для захисту українських земель від татарських набігів, а також проведення військових операцій на території Російської держави в часи Лівонської війни. Не гребував воєвода й можливістю використати козацький запал для досягнення власних політичних цілей. З іншого боку, князь Острозький наполегливо приборкував козацьку сваволю, яка раз-по-раз струшувати будівлю Польсько-Литовської держави, важливою частинкою якої він був сам.

До чималих маєтностей, успадкованих від батька, князь Костянтин Василь долучив чималий посаг дружини Софії Тарнавської – місто і замок Тарнов з вісімнадцятьма селами в Краківському і Сандомирському воєводствах та двадцятьма в Перемишльській землі, закладене тестем місто Тарнополь у Галицькій землі, двадцять сіл в Львівській землі, і, навіть, маєток Рудниця в Чехії. За право володіти частиною з них, на яку претендували також нащадки коронного гетьмана Тарнавського з бічних ліній, Острозькому довелося вести багатолітні судові суперечки, які інколи переростали у справжнісінькі війни.

Зокрема, навесні 1570 року син сандомирського воєводи Станіслава Спитка Тарновського, каштелян ченстоховський Станіслав, умовивши давнього неприятеля князя Костянтина Василя Ольбрахта Ласького і коронного мечника Аджая Зборовського, на чолі тисячного озброєного загону здійснив нічний штурм Тарнова. Зважаючи на чисельну перевагу, нападникам вдалося здобути замок. Утім, жителі міста зберегли вірність волинському князю і це стало вирішальним у боротьбі за право володіння містом. Найбільше чого вдалося досягти ченстоховському каштеляну з кампанією, так це пограбувати замок і при-

▲ Цар Федір Іоаннович. Парсуна XVII ст.

легли до Тарнова села. На той час волинський князь у Короні Польській був ще не надто впливовим діячем, адже щойно минуло два роки по Люблінському сеймі. І для того, аби надійно оборонити свою власність, він підтягнув до Тарнова надвірні війська з України,

▲ Кінний аркебузир. Гравюра початку XVII ст.

▲ Кінний аркебузир. Гравюра початку XVII ст.

зміцнив Тарновський замок. Утім, до повторення збройного нападу справа не дійшла, оскільки король, кривдимо зацікавлений у зміцненні унії, не дозволив кривдити київського воєводу. Нападників були викликано на сеймовий суд й одночасно суворо попереджено в разі повторення авантюри спільно «виступити проти вас як проти ворогів вітчизни».

У другій половині 1570-х років київський воєвода врешті зібрав усі батькові маєтності на Волині, які тривалий час перебували в руках княгині Беати Острозької, а по тому її чоловіка Ольбрахта Ласького. Крім того, купив Вільськ і Димер на Київщині Таким чином у власності князя Костянтина Василя зосередилось близько третини всієї Волині, землі у Київському воєводстві й трохи на Поділлі і Литві, а також великі маєтності в Малій Польщі. Острозький став одним з найбагатших людей в цілій Речі Посполитій. Його прибутки дорівнювались доходам з усіх королівщин держави, що йшли на утримання короля і його двору. Проте на

Привілей Зигмунта I на заснування міста на магдебурзькому праві у Волинському воєводстві ▶

▲ Руйни зведеного князем Костянтином Василем Острозьким замкового комплексу у Старокостянтинові

цьому зростання економічної могутності князя не припинилось. На початку 1580-х років він купив у Кошок місто Красне з належними до нього селами на Брацлавщині, а у Семашків Білгородку на Київщині. На початку 90-х придбав в останніх Чарторийськ у Володимирському повіті, а в Масальських — Сураж і Туров в Кременецькому. Не задовольняючись лише набуттям нових маєтностей, київський воєвода дбав про господарське їх піднесення. Його стараннями Острог, Сураж, Костянтинів та інші приватні міста магната отримали від короля універсали на магдебурзькі права.

Надзвичайно динамічно розвивався заснований ним Костянтинів (з початку XVII і донині — місто Старокостянтинів). Місто постало на базі села Колиценці, де князь у 1561 році розгорнув будівництво замку. Зведений Острозьким замковий комплекс у Костянтинові включав у себе двоповерховий цегля-

▲ Острог. Малюнок з альбому Ю. Вільчинського

ний палац, оборонну вежу й замкову церкву, що також мала чітко виражені оборонні функції (споруда має потужні стіни, укріплені контрфорсами, вузькі стрільчасті вікна).

Ще більш різючі зміни відбулися в Острозі після його переходу у власність князя Костянтина Василя у 1574 році. Раніше, коли Острог перебував у власності Ласького, головна резиденція князя знаходилась у Дубно. З перенесенням головної квартири величезної латифундії до Острога за короткий час місто перетворилось не лише на адміністративний центр володінь волинського князя, а й господарський, культурно-освітній і духовний центр Волині й усієї України. Київський воєвода розбудував й істотно зміцнив Острозький замок. До міста було закликано вправних ремісників. Король видав привілей на проведення в ньому великих ярмарків. На дворі князя в Острозі постала придворна капела музикантів, працювали вправні художники-портретисти й іконописці.

Справедливості заради варто сказати, що культурне піднесення Острога розпочалось ще за життя князя Костянтина Івановича Острозького. Саме він звів у місті величну замкову Богоявленську церкву, заклав у замку бібліотеку, сприяв господарському піднесенню міської громади. А вже князь Костянтин Василь Острозький перетворив місто на справжній культурний і духовний осередок України.

Від початку 1580-х років князь Острозький тісно співпрацює з одним з найвидатніших державних діячів Речі Посполитої великим коронним гетьманом і великим коронним канцлером Яном Замойським, на той час головним фаворитом короля Стефана Баторія. Київський воєвода підтримує політичні плани Замойського щодо зміцнення королівської влади, посилення обороноздатності південно-східних рубежів держави. Особливо важливою для великого коронного канцлера була підтримка князя Острозького в часи його боротьби з кланом Зборовських.

▲ Ян Замойський

▲ Зал Замойської академії. Замостя. Польща

Вочевидь, саме зважаючи на заслуги і потугу батька, на сеймі 1585 року король Стефан Баторій номінував сина київського воєводи князя Януша Острозького волинським воєводою, а трохи згодом, в 1593 році, — на найвищий світський уряд Корони Польської краківського каштеляна. Крім того, старший син київського воєводи отримав від Стефана Баторія Богуславське і Білоцерківське староства, до яких згодом було додано ще Черкаське і Канівське, ще через деякий час Володимирське і Переяславське. Середній син Костянтин (помер у порівняно молодому

▲ Князь Олександр Острозький.
Невідомий художник

му віці) посідав уряд старости володимирського та підчашого литовського. Коли ж король номінував князя Януша на краківського каштеляна, уряд волинського воєводи королівською волею було передано його молодшому брату, князю Олександру. Одночасно останній отримав й одне з найбагатших українських староств — Переяславське.

Вражали своєю впливовістю і шлюбні зв'язки синів київського воєводи. Так, князь Януш першим

▲ Віленський воєвода і великий гетьман литовський Криштоф Радзивил Перун

шлюбом поєднався з дочкою одного з наймогутніших угорських магнатів Каспара Середи Сюзаною, котра доводилася внукою старости Угорщини і губернатора Трансильванії — а це мало неабияку вагу в пору королівства в Речі Посполитій угорця Стефана Баторія. По смерті Сюзани князь Януш одружився на Катержині Любомирській — доньці малокозького каштеляна і жупника краківського Себастьяна Любомирського. Третьою дружиною князя стала Теофіла з відомого в Польщі роду Тарлів.

Князь Костянтин був одружений на дочці смоленського воєводи Василя Тишкевича Олександрі. Князь Олександр побрався з донькою сандомирського воєводи Яна Костки Анною (по материнській лінії була внукою останнього мазовецького князя).

Старша донька князя Костянтина Василя, Єлизавета, ще в 1570 році вийшла заміж за одного з найбагатших литовських магнатів, покровителя аріан Яна Кішку, котрий на момент одруження мав уряд литовського крайчого, а згодом був номінований на одну з

▲ Краківський барбакан. Гравюра початку XIX ст.

▲ Константинопольський патріарх Єремія II Транос. Невідомий художник XVI ст.

найвищих у Великому князівстві Литовському посад – віленського каштеляна. Молодша ж донька, Катерина, у 1578 році взяла шлюб з лідером іншої протестантської течії на Литві – кальвіністів – Криштофом Радзивилом Перуном, майбутнім віленським воєводою і великим гетьманом литовським. До речі, після передчасної смерті під час пологів княгині Катерини у 1579 році, Криштоф Радзивил в 1593 році побрався з її старшою сестрою Єлизаветою, котра на той час також овдовіла.

Варто відзначити, що кипуча енергія князя, спрямована на духовне і культурно-освітнє піднесення Русі, не обмежувалася лише межами його резиденції. Він фундував також православні церкви і чернечі обителі під Дубном, Луцьком, в Любартові. Виявляв сприяння становленню церковних шкіл у Києві, Володимирі, Турові. Загалом за своє життя збудував близько 600 церков, 20 монастирів, католицький костел, мусульманську мечеть, іудейську синагогу.

Оцінюючи грандіозність зробленого князем Острозь-

ким, за ним у сучасників міцно утвердилася репутація справжнього духовного лідера Русі. Його слово було вирішальним при виборі кандидатів на вакантні єпископські посади. Король Стефан Баторій називав князя опікуном Церкви в Речі Посполитій. Константинопольський патріарх Єремія II Транос титулував українського магната «стражником Святої Церкви». Фактичний правитель Московії Борис Годунов 1587 року звертався до нього як до «пана християнського».

Острозький духовний та культурно-освітній центр

Відповіддю православної громади України на суттєве зміцнення позицій римо-католицької Церкви, в тому числі і через розвиток освітньої мережі на теренах Речі Посполитої, стала науково-освітня діяльність інтелектуального осередку в Острозі, увінчана створення там потужного освітнього закладу – Острозької слов'яно-греко-латинської академії.

Піднесення Острога пов'язане з перенесенням київським воєводою князем Костянтином Василем Острозьким у 1574 році до міста з Дубна головної адміністрації своїх володінь (перед цим Острог належав Ольбрахту Лаському, чоловікові вдови старшого брата Костянтина Василя, Іллі, – Беати). Невдовзі в Острозі розпочалася масштабна перебудова замку, якою керував італійський архітектор П'єтро Сперендіо. У княжій резиденції постала чудова книгозбірня, що містила як православні богословські тексти, так і католицькі й протестантські теологічні твори, передруки античних авторів, словники, граматики тощо. Величчю і пишнотою оздобила вражала сучасників збудована в замку церква Богоявлення Господнього.

▲ Острог. З малюнка Наполеона Орди

▲ Рукописна книга «Псалтир толкова» 1614 р.

З 1576 року в місті на кошт Острозьких почав діяти інтелектуальний гурток, покликаний підготувати випуск першої друкованої Біблії по-церковнослов'янському. Значну суму грошей на його

діяльність пожертвувала небога воєводи київського княгиня Галшка.

Наприкінці 1576 року в Острозі постала школа для дітей, а не пізніше 1583 року заклад функціонував як тримовний — грецько-латинсько-слов'янський — колегіум. Зважаючи на високий рівень освітніх програм, сучасники справедливо називали цей навчальний заклад академією. Прикметно, що таку високу оцінку давали як симпатичи цього освітнього центру — фундаторка Академії княгиня Галшка Острозька чи ректор Герасим Смотрицький, так і її ідеологічні супротивники, скажімо унійний єпископ, а згодом Київський митрополит Іпатій Потій чи єзуїтський хроніст Ян Велевіцький з Кракова, котрий величав її «схизматською академією», на противагу Острозькій єзуїтській «колегії».

Засновники академії розглядали свій заклад як наслідування започаткованого Еразмом Роттердамським руху за створення навчально-наукових установ, спрямованих на глибоке вивчення сакральних мов і використання їх у текстологічному вивченні Біблії.

Найвизначнішим представником Острозького літературно-наукового гуртка був ректор академії

▲ Перші університети на середньовічній мапі Європи

▲ Двір Падуанського університету

Герасим Смотрицький. Крім нього в контексті діяльності академії згадуються імена Василя Суразького (Малюшицького), протестантського публіциста Мотовила, архієпископа Діонісія Палеолога-Раллі, Євстахія Нафаїла, Мануїла Мосхонулуса та ін.

У період розквіту в діяльності академії, а його вчені (зокрема академік Ярослав Ісаєвич) окреслюють 1587–1608 роками, до Острога та підпорядкованих йому культурно-ідеологічних осередків було запрошено цілу плеяду видатних учених, теологів, проповідників, які здобули освіту в кращих тогочасних освітніх центрах Європи. Зокрема, українець Кипрян навчався в Падуанському університеті, Ісакій Борискович – в Александрійській патріаршій школі, грек зі Львова Мануїл Ахілеос закінчив Афанасіївську колегію в Римі.

З Острозькою академією тісно співпрацювали і ще два славетних вихованці Падуанського університету – греки Никифор Кантакузин і Кирило Лукаріс, пізніше Александрійський і Константинопольський патріарх. Кирило Лукаріс упродовж 1594–1600 років був ректором Острозької академії, а заразом викладав грецьку мову.

Тісно співпрацювали з Острозьким гуртком літератори-перекладачі, що гуртувалися в Милянвичах навколо князя Андрія Курбського – відомого опонента російського царя Івана Грозного, що в це час знайшов притулок на Волині. Наприкінці 1576 року до Острога на запрошення князя Острозького переїхав відомий у східнослов'янському світі першодрукар Іван Федорович (Фьодоров).

Уже загаданий раніше Ярослав Ісаєвич, досліджуючи історію академії, встановив наявність тісних і постійних контактів Острога з визначним православним центром і найвідомішим осередком зберігання пам'яток православної книжності – Афоном. Для морального вдосконалення і копіювання багатющої церковнослов'янської спадщини з Острога на Афон мандрували Йов Княгиницький, Ісакій Борискович,

▲ Навчання учнів у середньовічній школі. Мініатюра невідомого художника

▲ Василь Шибанов повідомляє Івану Грозному про зраду князя Андрія Курбського. Мініатюра з Лицевого літописного зводу XVI ст.

ієромонах Афанасій та інші. Мали місце й подорожі у зворотньому напрямі – з Афона до Острога, куди освічених афонських ченців манила можливість самореалізації в розгалуженій перекладацькій і видавничій діяльності острозького центру.

◀ Професори і студенти середньовічного європейського університету

Плідні зв'язки Острозька академія підтримувала й з українськими братствами та їхніми школами. Зокрема, вплив Острога простежується при відкритті вищої православної школи у Львові, при місцевому Ставропігійному Святоуспенському братстві. Студенти з Острога їхали викладачами до Львова, натомість, львівські учні удосконалювали свої знання в Острозькій академії. Острозькі діячі стояли біля витоків Київської братської школи, що згодом виросла у славнозвісну Києво-Могилянську академію.

Через папського легата в Польщі Альберто Болонетті й впливового єзуїта Антоніо Поссевіно князь Костянтин Василь намагався завербувати до Острога нових вихованців грецького колегіуму, що функціонував у цей час в Римі та славився своїм високим рівнем навчальних програм. Князь Острозький навіть клопотався у цій справі в листуванні з Папою Римським Григорієм XIII. Дослідники відзначають, що саме в ході розмов з Альберто Болонетті й Антоніо Поссевіно народилася ідея заснування на землях Речі Посполитої нового православного патріархату, що номінально мав підлягати Ватикану. Згодом, в 1584 році, ідея трансформувалась у плани переселення інтернованого османською владою на острів Родос патріарха Єремії до Острога чи Києва, і перенесення в Україну православного вселенського центру. Щоправда, сам патріарх не підтримав намірів князя Острозького й ідея не знайшла свого втілення.

▲ Свято-Богоявленський собор в Острозі. Фото С. Клименка

▲ Князь Януш Острозький. Невідомий художник

▲ *Базиліка святого Петра в Римі разом з площею, оточеною колонами. Гравюра XVII ст.*

Ще більш екзотично виглядали плани сина князя Острозького, Януша, чи точніше сказати – його секретаря Криштофа Казимерського, котрий виступив автором проекту заснування нового лицарського ордену. Базований на українських землях лицарський орден, очолюваний князями Костянтином Василем і Янушем Острозькими, мав би стати могутньою опорою християнській цивілізації на кордоні з мусульманським світом та, водночас, сприяти зближенню православ'я з Ватиканом. Утім, римська курія без особливого ентузіазму сприйняла плани князя Януша. Та й князь Костянтин Василь також не виявляв до них інтересу.

Хоч сама ідея припинення міжконфесійних конфліктів у межах багатоконфесійної Речі Посполитої через зближення православ'я з католицизмом київському воєводі і сенатору імпувала і він був готовий очолити процес конфесійного поєднання. І лише намагання усунути його від активної участі в цьому процесі, що завершився в 1596 році в Бересті проголошенням церковної унії, а також намагання Ватикану вивищитись над православною Церквою – зроблять із князя Острозького непримиримого опонента церковного об'єднання.

Занепад академії, як і всього Острозького духовного і культурно-освітнього центру, розпочнеться вже після смерті в 1608 році головного натхненника ідеї – князя Костянтина Василя Острозького, коли місто перейде до спадкоємців-католиків. Утім, задана старання-

ми цілого грона визначних особистостей українського і загальнослов'янського масштабу інерція поступального руху розтягне процес занепаду на ціле десятиліття. Аж поки на початку 1621 року онука київського воєводи Анна-Алоїза Ходкевич, ревна католичка й вихованка отців-єзуїтів, позбавить академію засобів до існування та зведе її до рівня початкової школи, а згодом взагалі закриє її.

Проте, вироблена в Острозькій академії система українського шкільництва, що вбере в себе як традиції візантійської освіти, так і визначні досягнення тогочасної європейської науки і педагогіки, буде збереження в Україні впродовж наступних століть, а крім того, буде перенесена і на терени Молдавії та Росії.

▲ *Антоніо Поссевіно в таборі Стефана Баторія під Псковом. Фрагмент картини Яна Матейки «Баторій під Псковом»*

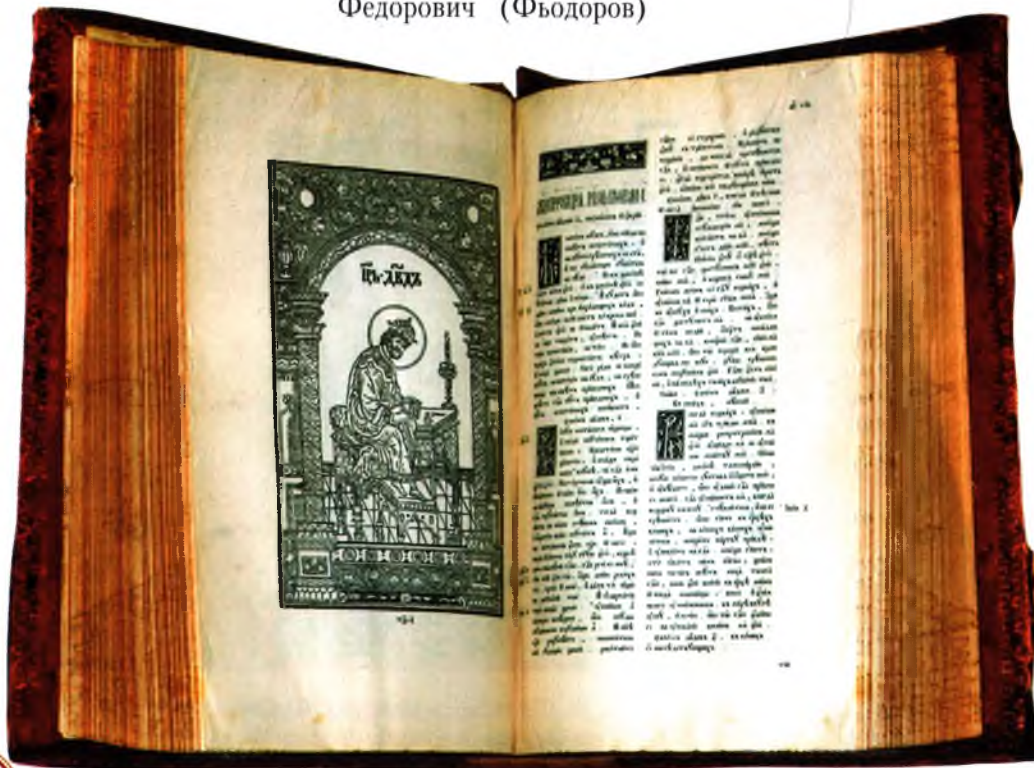
▲ *Сцена з життя св. Франциска Ксаверія. Фреска з Гродненського єзуїтського костелу Франциска Ксаверія. 1752 р.*

▲ Праця в друкарні. Мініатюра XVI ст.

Острозька Біблія

Заснування в Острозі наприкінці 1576 року за ініціативи князя Костянтина Василя Острозького друкарні, що її очолив першодрукар Іван Федорович (Фьодоров)

◀ Острозька Біблія. 1581 р.

мало надзвичайно важливе значення не лише у сенсі культурно-освітнього й духовного розвитку України, а й утвердження високого статусу православ'я в тогочасному світі. Світі, що дедалі більше втягувався в смугу палких міжконфесійних протистоянь і навіть кровопролитних релігійних війн.

Першими друкowanими творами, народженими в Острозі (за визначенням самого друкаря Івана Федоровича, «першими овочами» Острозької друкарні) стали «Азбука» (1578) та Книга Нового завіту (1580). Але найвидатнішим стародрукowanим кириличним виданням була, безумовно, славетна Острозька Біблія.

Видання Біблії церковнослов'янською мовою в Острозі було задумане князем Костянтином Василем Острозьким як акція, що мала на меті суттєве посилення позицій православної Церкви. Адже вже сам факт друку священної книги на «словенській мові» мав утвердити її престиж і поставити в один ряд з визнаними сакральними мовами — гебрайською, грецькою, латиною, а це було вельми важливо в суперечках з католицькими полемістами, які ставали дедалі гострішими.

Крім того, переслідувалась мета протистояти в такий спосіб протестантським спробам перекладати Святе Письмо на національні мови, множачи тим самим помилки і «поширюючи єресь». Відтак текст Острозької Біблії звирявся за декількома авторитетними списками, зокрема з присланим з Ватикану грецьким манускриптом, а також написаним по-церковнослов'янськи і звіреним наприкінці XV ст. так званим Геннадіївським списком, отриманим з Москви від ца-

ря Івана Грозного. В Острозі працювала ціла група висококваліфікованих богословів, перекладачів, мовознавців, що у сучасників отримала назву «Академії».

Свідомо прагнучи до архаїзації церковнослов'янського тексту, видавці стали на шлях новаторства щодо оформлення книги. Іван Федорович навіть волів прикрасити її сюжетними гравюрами на міді, однак реалізувати задумане не потягнуло. Усе ж загальна концепція худож-

◀ Острозька Біблія, 1581 р. Титульна сторінка

Видавничий знак Івана Федорова ▶

білоруській старо-друкованій книзі. Для всіх наступних парадних друків стала обов'язковою визначена послідовність елементів оформлення: титул в орнаментованій рамці-порталі, герб видавця або мецената, вірш про герб, друкарська марка (сигнет) тощо.

нього конструювання книги свідомо відмежовує її від рукописних аналогів й утворює новий тип оформлення, що став потім властивим українській і

У книзі було вміщено передмову князя Василя Костянтина Острозького та вірші Герасима Смотрицького, в яких оспівувався видавець та його герб.

Друкар Іван Федорович. Засновник книговидання на українських землях Іван Федорович (Фьодоров) Московитин до переїзду в Україну був друкарем у Москві та білоруському містечку Заблудові. Про московський період життя першодрукаря відомостей вельми мало і тому залишається загадкою: чим він займався до того часу, як став дияконом церкви Миколи Гостунського в московському Кремлі, і чим займався перед тим, як розпочати 19 квітня 1564 року друкування першої російської друкованої книги – Апостола. Приблизно в той же час спільно зі своїм співпрацівником Петром Мстиславцем працював і над Часословником. Проте досконало виконані роботи майстрів не знайшли в Москві одностайної підтримки. Навпаки, церковні ієрархи віднайшли в них «багато ересей» і, рятуючись від переслідувань, друкарі виїхали на Литву.

У Великому князівстві Федорович і Мстиславець поступили на службу до великого гетьмана литовського, нащадка київських бояр Григорія Ходкевича, котрий

прагнув створити у своєму маєтку Заблудові освітньо-культурний осередок. У Заблудовській типографії майстри створили Євангеліє Учительне (1569), а після від'їзду Мстиславця до Вільно Федорович уже самостійно – Псалтир з Часословом (1570).

Після того, як Ходкевич вирішив припинити видавничу діяльність, Федорович на запрошення міщан-опікунів Успенської церкви переїхав до Львова, де на Підзамчу створив друкарню. На початку 1574 року тут було видруковано львівське видання Апостола та Буквар.

Задумавши видати Біблію, князь Костянтин Василь Острозький 1576 року запросив І. Федоровича до Острога. Після її публікації першодрукар повернувся до Львова, де розпочав підготовку до відновлення роботи Львівської друкарні. Одночасно з цим займався винахідництвом в галузі артилерійського озброєння. Свої винаходи особисто демонстрував у Відні імператору Рудольфу II, намагався зацікавити ними саксонського курфюрста Августа II.

◀ Міська печатка Львова

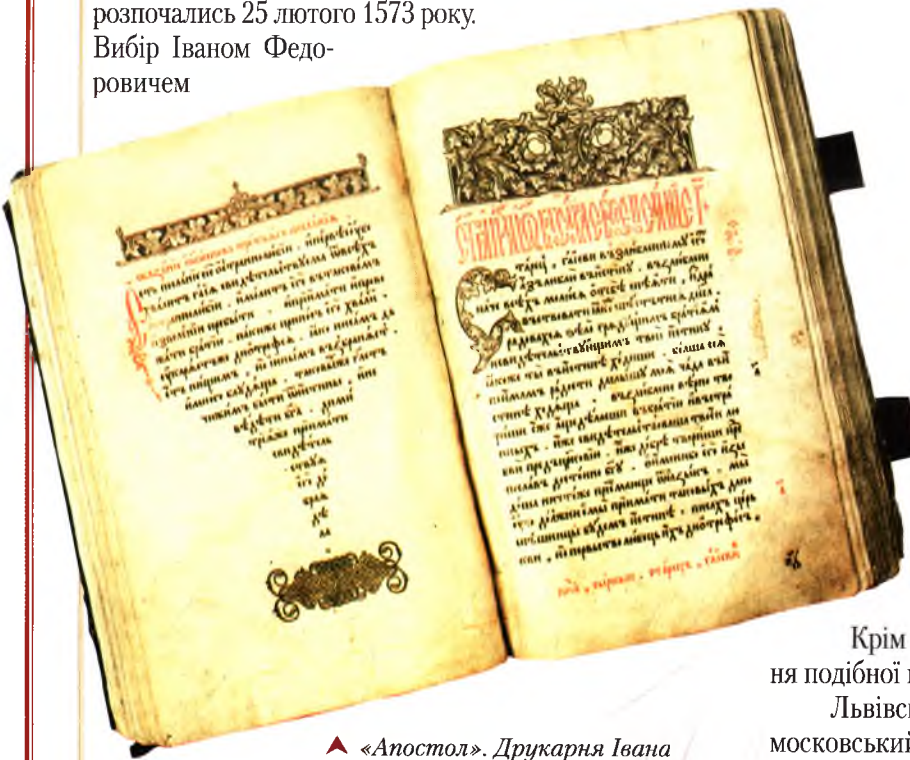
◀ Пам'ятник першодрукареві Івану Федоровичу у Львові

Перша друкована в Україні книга. Початок книгодрукування на українських землях було покладено Іваном Федоровичем 15 лютого 1574 року друкуванням свого першого у Львівській типографії видання — Апостола, тобто книги, що містить записи творів Апостолів, провідників Христового вчення, і що читається під час богослужінь на кожен день.

Публікація Апостола підбивала підсумок річної праці майстра у місті Лева — роботи над книгою розпочались 25 лютого 1573 року. Вибір Іваном Федоровичем

Львівський Апостол 1574 р. ▶

▶ «Апостол». Друкарня Івана Федоровича. Львів. 1574 р.

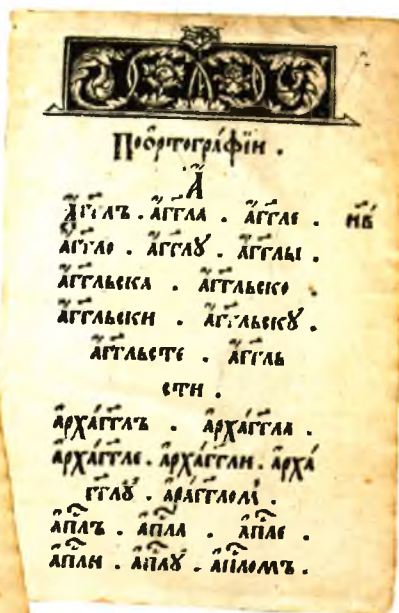
тематики свого першого на українських землях видання дослідники пояснюють насамперед його тісними зв'язками з освіченими мирянами і духовенства Львова, котрі піклувались про забезпечення можливостей для подальшого розвитку освіти в Україні.

Крім того, у майстра вже був досвід друкування подібної праці в Московській друкарні.

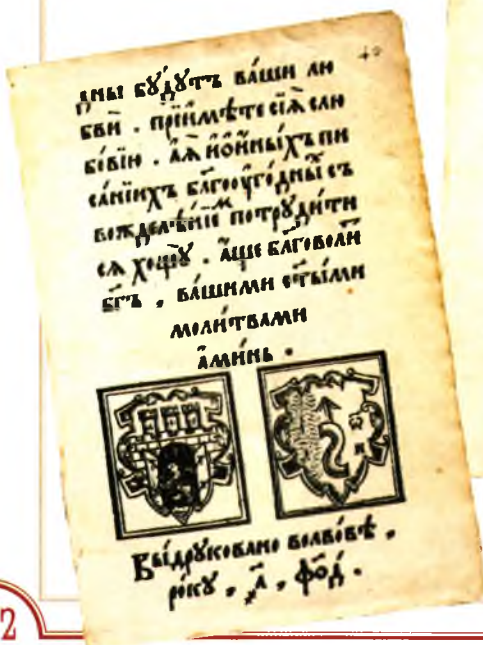
Львівський Апостол багато в чому повторює московський першодрук. Утім, в ньому вміщено додаткові пояснювальні статті. Московську післямову замінено автобіографічно-публіцистичним твором Івана Федоровича. Друкар також наблизив правопис твору до загальноприйнятого в Україні варіанту. Набагато різноманітнішим є художнє оздоблення львівського Апостола. У виданні широко використано майстерно виконані заставки, ініціали, кінцівки.

Особливе захоплення у фахівців викликають вміщені в праці заставки, які рідко вживались у виданнях, що з'являлись на Заході, являючи собою продовження традиції візантійської школи оздоблення рукописної книги. Частина заставок з рослинним орнаментом перейшла до видання з московського першодруку, а частина — зображення листків клена чи винограду, дуба чи аканта — з'явилась уже у Львові й була пов'язана з місцевими традиціями орнаменталістики. У львівському виданні Апостола вперше з'являється й друкарська марка майстра, під якою було зашифровано підпис: «Іоанн Федорович друкар москвитин».

Львівський буквар Івана Федоровича 1574 р. Остання сторінка ▶

◀ Львівський буквар Івана Федоровича 1574 р.

Оцінюючи значення події, відомий український учений і громадський діяч Іван Огієнко зазначав: «В українській культурі це пам'ятка величезної ваги як перший друк на ук-

раїнській землі. Він мав в історії українського друкарства великі наслідки, бо його наслідували дальші покоління друкарів, а федоровичівські книжкові окраси два століття жили в Україні».

Початкові сторінки молитов з Букваря Івана Федоровича, виданого в Острозі 1578 р. ▼

▲ Буквар Івана Федоровича, виданий в Острозі 1578 р.

«Чорна княгиня» з роду Острозьких

Розповідь про князівський рід Острозьких у часи, коли його слава ширилась не лише Україною, а й світом, буде неповною, якщо оминати увагою долю нещасливої доньки старшого брата Костянтина Василя, Іллі, — Галшку. Уже одне те, що на схилі свого короткого, але такого насиченого подіями життя, Галшка долучилася до справи заснування знаменитої Острозької академії, переписавши на її потреби значні ресурси, вартує згадки про цю непересічну жінку. А поза тим, уже мало не від самого свого народження княжна Галшка, спадкоємиця величезного багатства і неменшої слави й гонору свого батька князя Іллі Острозького й, особливо, діда, знаменитого великого гетьмана Костянтина Івановича, стала заручницею злої долі і зазнала чимало лиха від опіки наймогутніших людей свого часу — воєвод, каштелянів, магнатів і, навіть, рідної матері та польського короля.

Народилася княжна Галшка 19 листопада 1539 року. Її матір'ю була донька коронного підскарбія Анджая Костелецького, Беата. Утім, батьківство останнього небезпідставно ставилось під сумнів, адже його дружина, чешка Катаржина Тельничанка, доволі довго ходила у коханках короля Зигмунта I Старого і до моменту свого одруження з коронним підскарбієм народила королю ще троє позашлюбних дітей, перетворивши свого законного судженого в очах придворної братії на справжнє посміховисько вже на час од-

руження з цією легковажною красунею. Нових підтрунювань королівської свити чоловіку-рогоносцю не довелося зазнати, адже Беата народилась за декілька місяців після смерті свого офіційного батька. Як напівсирота виховувалась при королівському дворі, під наглядом королеви Бони Сфорци. Коли ж настав час показати світу незаконно народжене королівське дитя — всі були вражені вродою Беати. Щоправда відразу став помітним і надзвичайно важкий характер вихованки королеви, який згодом принесе не так багато горя її близьким і рідним.

▲ «Книга о постниестве» Василія Великого. Острог. 1594 р.

▲ Портрет Беати Костелецької.
Невідомий художник. 1539 р.

Надзвичайно пишне весілля Беати з князем Острозьким відбулось у Кракові наприкінці грудня 1538 року. А вже 19 серпня 1539 року за загадкових обставин Ілля Костянтинович помер. Ще за три місяці народилась Галшка. Перед тим, за три дні до смерті, князь Ілля змінив свій тестамент, заповівши похоронити себе в Пречистенській церкві Києво-Печерського монастиря, передати на упокій душі значні суми як цій київській обителі, так й іншим київським святиням – Софійській, Михайлівській, Пречистинській церквам, а також собо-

▲ Шляхтич у кантуші і жупані. Портрет 1760-х рр.

рам у Вільно, Гродні, Бересті, Новоградку, Володимирі, Луцьку, Острозі. Зі своїх срібних обладунків розпорядився виконати два оклади на ікони для церкви в Межиріччі. А ще князь Ілля передав під опіку короля Зигмунта I, королеви Бони та королевича Зигмунта Августа своє ненароджене дитя.

Зважаючи на багатство й гонор князівського роду Острозьких, на Галшку вже змалечку дивились як на одну з найбажаніших шлюбних партій Великого князівства Литовського і Корони Польської. За-

▲ Луцька брама Острозького замку.
Фото С. Клименка

ледве княжній виповнилось дванадцять літ, як в чергу за її рукою і серцем вилаштувались наречені з найдостойніших князівських і магнатських фамілій: Мартин Зборовський, Дмитро Вишневецький, Миколай Малецький, Дмитро Сангушко.

Княгині Беаті найбільше подобалась партія її доньки із сином воєводи калішського Мартином Зборовським. Але такий вибір прийшовся не до вподоби королеві. Зигмунт Август на правах офіційного опікуна видав спеціальне розпорядження, яким заборонив без консультацій з ним вирішувати долю Галшки. Тим часом роль свахи для своєї небоги вирішив випробувати на собі князь Костянтин Василь Острозький, який на правах дядька також користувався правом опікунства. Він уподобав женихом для Галшки старосту черкаського і канівського, князя Дмитра Сангушка. Перевагою останнього було й те, що його батько, маршалок волинської землі Федір Сангушко, згадувався у заповіті князя Іллі як ще один опікун його ненародженої дитини.

Спочатку княгиня Беата погодилась віддати доньку за Сангушка, але згодом роздумалась. Інтуїтивно відчуваючи загрозу своїм шлюбним намірам з боку Острозького і Сангушка, мати нареченої негайно закликала на підмогу Мартина Зборовського. Одночасно вона оповістила короля про можливі лихі наміри київського воєводи та черкасько-канівського старости. Реакція Зигмунта Августа також була майже миттєвою: король наказав князю Острозькому не нав'язувати своєї волі вдові і її доньці, а Сангушкови заборонив виїжджати з прикордонних замків на Дніпрі.

▲ Король Казимир IV з дружиною серед ченців бернардинів. Картина XVII ст.

Проте, як виявилось згодом, король усе ж забувся. До того часу, як в Україну добрався королівський гонець, Острозький і Сангушко встигли штурмом здобути Острог, де перебували Беата і Галшка, і, попри різні відмовки матері нареченої, обвінчати молодят. Отож, Сангушко виконав королівський наказ, а точніше — частину його: облишив Острог, але вже разом з юною дружиною.

Королю нічого більше не залишалось, як викликати кривдників до суду. Вирок останнього, попри невякку підсудних, був доволі суворим — князя Костянтина Василя позбавляли опікунських прав над Галшкою, а його спільника засудили до позбавлення честі й смертної кари. Чим була викликана така суворість суддів, які не вперше у своїй судовій практиці зустрічаються з фактами шляхетських наїздів — пояснити достеменно важко. Польський історик Томаш Кемпа схильний вбачати в цьому вирокі своєрідний навколуполітичний конфлікт, адже судді-поляки дивились на справу як на напад «литвинів» (етнічних русинів-українців Острозького і Сангушка) на «оплот польськості на Волині», адже саме так вони дивились на володіння Беати на Острозьчині.

Довідавшись про суворий вирок, князь Сангушко вирішив втекти разом із дружиною, перевдягнутою у плаття хлопчика-селянина, до Рудницького замку в Чехії (власності тестя князя Острозького). Навздогін парі кинулись зі своїми слугами Мартин Зборовський, Анджей Гурка, а також брати княгині Беати — Януш і Анджей Костелецькі. Полювання на втікача завершилось уже на чеській території, в містечку Лісса, в останніх днях січня 1554 року. На

▲ Князь Дмитро Сангушко. Невідомий художник

початку лютого люди Зборовського замордували Сангушка. Княгиня Галшка, котрій ледве виповнилось чотирнадцять років, стала вдовою.

Довідавшись про трагічну розв'язку короткоплинного сімейного життя Галшки, король зробив усе можливе, аби не дозволити Зборовському одружитись з юною вдовою. А сам тим часом зайнявся пошуками більш достойного кандидата на її руку. Таким кандидатом з волі короля виявився пристарілий воєвода берестейсько-куявський Лукаш Гурка.

▲ Середньовічні прочани. Невідомий італійський художник

▲ Вид на місто Львів. Художник А. Пассаротті

Цього разу Зигмунту Августу вдалося знайти порозуміння з Костянтином Василем Острозьким, котрому король пообіцяв староство луцьке по смерті чинного на той момент старости Андрія Коширського. А ось княгиня Беата була непоступлива у своєму небажанні віддавати дочку за Лукаша Гурка. Попри це, навесні 1555 року у присутності короля і королеви познанський біскуп обвинчав Гурка і княгиню Галшку. У відповідь княгиня Беата, оскільки шлюб стався з примусу, визнала його недійсним і втекла разом з донькою під захист своєї покровительки — королеви-вдови Бони Сфорци. Коли ж у січні 1556 року Бона вирішила повернутися до Італії, утікачки знайшли прихисток у Львові, у домініканському кляшторі.

Допоки король вимагав від Беати повернути дочку до її законного чоловіка, вона підшукувала варіанти для нового одруження Галшки. Такий кандидат був знайдений в особі князя Семена Слуцького. І коли врешті у короля увірвався терпець і він віддав наказ про силове проникнення до львівського кляштору, отці-домінікани провели таїнство вінчання Галшки із князем Слуцьким. Під загрозою штурму

кляштору, Беата погодилась видати дочку королеві, а той відразу передав її законному — з точки його зору — чоловіку. Утім, здаватися Беата не погоджувалось. І цього разу, здається, вона знайшла підтримку в дочки, котра також не бажала жити з Гуркою. Ображена королем мати шукала підтримки і в опонентів Зигмунта Августа як у Польщі, так і на Литві, зверталась по допомогу до прима-са Польщі Яна Пшеренбського. Бачачи ставлення до себе дружини, Гурка вже навіть був готовий піти назустріч її бажанням і розлучитися з нею.

Утім, на перешкоді стала боязнь воєводи за репутацію свого роду. Отож вихід було знайдено в тому, що Галшку відвезли у Познанське воєводство та закрили в середньовічному замку маєтку Шамотули. У ньому Галшка провела майже в повній ізоляції чотирнадцять наступних років свого життя, збуджуючи уяву сусідів різними домислами, з'являючись час-від-часу у вікні замкової вежі одягнутою у все чорне (звідси і легенда про «чорну княгиню»).

Лише після смерті чоловіка у лютому 1573 року княгиня Галшка отримала волю. І найперше, що вона зробила, так це покинула ненависний їй Шамотульський замок і повернулася в Україну. Віку доживала у Дубно, під захистом дядька князя Костянтина Василя і двоюрідного брата князя Януша. У березні 1579 року підписала тестамент, заповідаючи майно переважно своїм опікунам, Костянтину Василю та Янушу Острозьким, а крім того, «шість тисяч грошей лічби литовської» передавала на «шпиталь і академію Острозьку, на монастир святого Спаса недалеко від Луцьку над річкою Стир».

Наприкінці грудня 1582 року княгині Галшки не стало. На момент смерті їй виповнилось лише сорок три роки, а стільки пережито...

▲ Руїни замкової Богоявленської церкви в Острозі

Зміцнення шляхетської демократії у роки Великого безкоролів'я

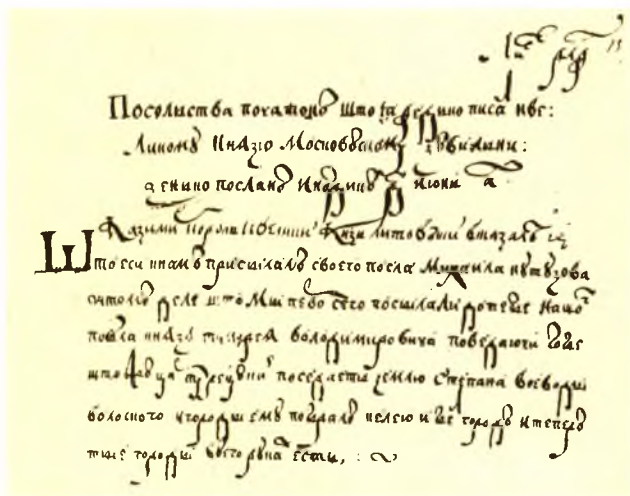
У липні 1572 року пішов із життя король Зигмунт II Август — останній монарх з династії Ягелонів на польському троні. Річ Посполита постала перед проблемою пошуку нового правителя поза межами дому Ягелонів. З одного боку, це тайло в собі небезпеку допущення на трон династа, вихованого в політичній культурі, принципово відмінній від тієї, що розвинулася в Речі Посполитій в часи екзекуційного руху шляхти 40–60-х років XVI ст. З другого ж боку, вселяло шляхетським лідерам певні надії щодо можливості розширення станової демократії, а також забезпечення гарантій її недоторканості від будь-яких деспотичних намірів майбутніх правителів Речі Посполитої.

Крім того, короткий проміжок часу, що відділяв цю подію від Люблінського сейму 1569 року, вселяв противникам унії надії на можливість її розірвання. А ще литовські магнати вже за життя короля Зигмунта II Августа виношували плани повернення приєднаних до Корони Польської в 1569 році українських земель знову до складу Великого князівства. Щоправда, ці плани не знаходили підтримки в середовищі руської шляхти і магнатів, що, природно, серйозно ускладнювало їх реалізацію.

Українські землі під владою короля-француза

Ситуація безкоролів'я або точніше міжкоролів'я (*interregnum*) після смерті Зигмунта II Августа розтягнулася аж на півтора роки. За цей час шляхта добила-ся чималих успіхів у справі зміцнення своїх позицій як повноправного політичного народу держави. Зокрема, очолюваний талановитим шляхетським лідером Яном Замоїським конвокаційний сейм успішно пройшов процедуру внесення змін до устроєвої моделі Речі Посполитої, закладеної постановами Люблінського сейму 1569 року. Без жодного спротиву було узгоджено деталі елекційної процедури і зміст пак-

тів-конвентів, які відтепер був зобов'язаний ухвалювати претендент на польську корону. 28 січня 1573 року сейм ухвалив постанову про гарантування свободи віросповідання і релігійну толерацію як базові принципи

▲ Зразок дипломатичного листування польських королів

▲ Коронація. Мініатюра з Кодексу Балдіна з Тревіру, XIV ст.

▲ Акт Варшавської конфедерації 1573 р.

публічного життя Речі Посполитої – так званий Акт Варшавської конфедерації.

У травні 1573 року на елекційному сеймі, вперше скликаному на полі під с. Каменем (неподалік Варшави), зібралось близько 40 тисяч шляхтичів-виборців, котрим і належало визначити майбутнє королівської влади. Претендентами на королівство виступали представник імператорського дому Габсбургів –

син імператора Максиміліана II Ернст Габсбург, шведський король Юхансон III Ваза та французький принц Анрі (Генріх) Валуа, третій син Генріха II і Катерини Медичі, швагер королеви Шотландії Марії.

Завдяки спритності і наполегливості французького посла найліпші шанси посісти трон мав останній – двадцятидвохлітній Генріх Валуа. На користь його кандидатури було й прагнення шляхти unikнути воєнного протистояння з Османською імперією. Адже у той час, як Австрія плекала надії розширити свої володіння за рахунок підвладних Порті земель, Франція виступала союзником османів. Переваги профранцузької орієнтації Речі Посполитої були настільки очевидними, що прибічників Габсбурга і Вази вдалось умовити дуже швидко і

11 травня примас Речі Посполитої Якуб Уханський номінував Генріха Валуа новим королем.

21 серпня 1573 року тринадцять послів Речі Посполитої, на чолі з познанським біскупом Адамом Конарським, відбули прийом до Палацу Справедливості в Парижі, на якому були присутніми французький король Карл IX з королевою і королевою-вдовою Катериною

▲ Максиміліан II Габсбург, імператор Священної Римської імперії Німецької нації

▲ Генріх Валуа, герцог Анжуйський. Художник Франсуа Клуе. 1570 р.

▲ Кафедральний собор на Вавелю. Краків

Медичі. На прийомі було вголос зачитано елекційний декрет про обрання на польське королівство французького принца, після чого він урочисто присягнув у Нотердам де Парі (Соборі Паризької Богоматері) на виконання законів Речі Посполитої.

3 грудня 1573 року Генріх Валуа в оточенні 1200 шляхтичів покинув Францію і попрямував на свою нову вітчизну, і через три з половиною довгих місяців подорожей Європою, 18 лютого 1574 року, прибув до Кракова.

Від'їзд з Франції принца Анрі його супротивники, гугеноти, сприйняли з полегшенням. Роялісти і католики — з гордістю, і як знак розширення ареалу впливів вірних католиків і французів. Зокрема, старший брат новообраного польського короля, французький монарх Карл IX, перед його від'їздом до Кракова задоволено виголосив: «Тепер триматимемо обидва кінці узди». Зрозуміла річ, що король Карл IX мав на увазі суттєве зміцнення позицій династії Валуа у Європі, яке дозволяло похитнути верховенство Габсбургів, які утвердились в

▲ Фрагмент оборонної стіни з вежею Вавельського замку. Краків. Сучасний вигляд

◀ Судочинство французького короля Людовіка VI. Французька середньовічна мініатюра

▲ Генрик Валуа

Австрії й Іспанії, та, спираючись на міць Речі Посполитої, врешті заявити про претензії Франції на статус цісарства.

У Речі Посполитій прибуття новообраного короля, тепер уже Генрика Валуа (Валезія), також пере-

▲ Різня в ніч на св. Варфоломія. Художник Франсуа Дебоу

важно зустрічали з надіями на довге і щасливе королівство.

Утім, серед православних русинів і протестантів кандидатура французького принца не надто віталась. Виною цьому були гіркі враження від тієї різни, яку вчинили католики у Парижі протестантам (гугенотам) у ніч на святого Варфоломія роком раніше, 24 серпня 1572 року, в результаті якої католики-роялісти холонокровно вирізали двадцять тисяч гугенотів. Принц Валуа був безпосередньо причетним до тих трагічних подій. А ще кількома роками раніше, 13 березня 1569 року, він у вісімнадцятилітньому віці очолював католицьке військо, яке у битві під Жарнаком вщент розбило протестантські війська. Відтак, і протестанти, і православні Речі Посполитої вбачали у французькому принцові загрозу релігійній толерантності, що все ще панувала в республіці, звідусіль оточеній гострими релігійними протиборствами.

Демонструючи свою незгоду з намірами закликати до Речі Посполитої одіозну фігуру французького претендента, цілий ряд депутатів і навіть декілька сенаторів на чолі з київським воєводою князем Василем Костянтином Острозьким відїхали з елекційного поля і скликали власне зібрання. Воєвода краківський і великий коронний маршалок, протестант за віросповіданням Ян Фірлей на противагу Валуа запропонував кандидатуру шведського короля Юхансона (Яна) III Вази, точніше його сина Сигізмунда – католика, але вихованого в протестантській країні. Утім, до цієї пропозиції не вдалося схилити решту опозиційно на-

▲ Шведський король Юхансон III Ваза

лаштованої шляхти і «від'їзчикам» довелося приєднатися до елекційного кола під Каменем.

Отож, новим королем обрали Генрика Валуа — молодшого брата і спадкоємця хворобливого французького короля Карла IX. Остання обставина, як виявиться трохи згодом, матиме для Речі Посполитої фатальні наслідки.

Для Русі ж стати поворотним у її історії мав усі шанси вже коронаційний сейм 1574 року. Адже на ньому литовські магнати знову висунули вимогу щодо повернення до складу Великого князівства відірваних від нього Волині і Київщини. Роль опонента цих намірів серед інших відіграв і князь Костянтин Василь

▲ Король Франції Карл IX Валуа

Острозький, котрий виголосив довгу промову на захист ідеї єдності руських та коронних земель.

А перед тим згаданий уже раніше восвода краківський і великий коронний маршалок Ян Фірлей під час принесення Генриком Валуа присяги, демонстративно не знімаючи з голови капелюха, наблизився у костелі до вітваря і зажадав від монарха додаткового підтвердження гарантій збереження у силі свободи віросповідання як базового принципу публічного життя Речі Посполитої, пригрозивши на латині: «Присягнеш або не будеш правити». На що один з активних учасників варфоломійської бійні відповів вельми обережно: «Докладу зусиль, аби її застерегти...».

▲ Варфоломійська ніч

▲ Переслідування протестантів інквізицією. Мініатюра голландського художника XVI ст.

Генрикові артикули та *pacta conventa*

У лютому 1574 року відбулася коронація Валуа. На престол він зійшов на умовах, закріплених у так званих *Генрикових артикулах*. Згідно з ними, король брав на себе зобов'язання й надалі сприяти збереженню в державі засад вільної королівської елекції, регулярно скликати вальний сейм, без згоди сейму не збирати посполите рушення (шляхетське ополчення), а також — змінювати зовнішню політику, вирішувати питання війни і миру, накладати податки і мита. Король зобов'язувався утримувати коштом своїх маєностей регулярне кварцяне військо, суворо дотримуватися засад релігійної толерації. При королеві мала постійно діяти як дорадчо-контролюючий орган рада з числа призначених сеймом сенаторів-резидентів.

▲ Анна Ягелонка на Люблінському сеймі. Фрагмент картини Яна Матейка «Люблінська унія»

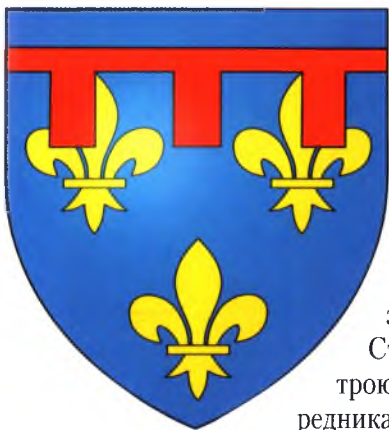

▲ Французький король Людовік X надає «Хартію вольностей» трьом станам Нормандії, виступаючи у такий спосіб гарантом їхніх прав і свобод. Французька середньовічна мініатюра

У разі невиконання королем цих артикулів (вони ставали обов'язковими й для наступних обраних монархів Речі Посполитої) шляхта і магнати отримували право відмовляти йому у покорі (так зване *право рокошу*).

Крім взяття на себе зобов'язань, зафіксованих в універсальних Генрикових артикулах, король укладав зі шляхетських загалом республіки й особисті договірні статті. Зокрема він брав на себе ряд фінансових зобов'язань: сплатити власним коштом борги свого попередника, утримувати на Балтійському морі флотилію та чотиритисячну гасконську піхоту, навчати 100 поляків у Сорбонському університеті та залучати іноземних вчених до викладання в Краківському університеті. Крім того, Генрик Валуа мав гарантувати польським купцям право вільної

◀ *Герб Генріха Валуа, герцога Анжуйського*

торгівлі з Францією. А ще, претендент на королівство, маючи лишень двадцять два роки від роду, мав взяти шлюб з донькою Зигмунта I Старого та, відповідно, сестрою свого померлого попередника Зигмунта II Августа, Анною Ягелонкою, котрій на час заручин уже виповнилось аж... п'ятдесят літ.

У вересні 1573 року Генрик Валуа і його старший брат король Карл IX у соборі Паризької Богоматері запряглися на Генрикових артикулах і *Pacta conventa*.

Укладені при елекції французького претендента документи стали обов'язковими до виконання всіма його наступниками. Вони систематизували принципові засади функціонування в Речі Посполитій шляхетської демократії та суттєво розширили її межі.

Друге безкоролів'я Речі Посполитої

Прибувши до Польщі і коронувавшись на королівство, Генрик Валуа так і не підтвердив перед поляками свою присягу, складену в Нотердам де Парі. Можливо, вчинив він це свідомо, а, можливо, просто не встиг цього зробити. Адже шляхта так довго трудилася над виробленням умов сходження француза на польський трон, що, здавалось би, передбачила геть усі можливі сценарії розвитку подій – за винятком того, що брат новообраного польського короля, французький монарх Карл IX, котрий був лише на декілька років старшим за Генрика, раптово помер, не залишивши по собі спадкоємця.

Карл IX помер у Парижі 30 травня 1574 року. До королівського замку на Вавелю в Кракові трагічна звістка донеслась вранці 14 червня. Щоправда, лихі провісники цієї трагічної новини з Парижу доходили до польського короля ще березня 1574 року. Причому, вже тоді лідери католиків-роялістів звертались до «польського» Валуа

▲ *Анна Ягелонка. Художник Марцін Кобер*

з настійливими проханнями: в разі передчасної смерті брата повернутись у Париж і зійти на французьке королівство – аби не допустити до трону свого молодшого брата Франціска, котрий демонстрував відверту прихильність гугенотам.

Пропозиції щодо заволодіння французьким тронном для Генрика були доволі своєчасними. Адже королювання у Польщі йому не надто подобалось. Ко-

◀ *Сцени життя європейського міста. Французька мініатюра XIII ст.*

▲ Принесення лицарем клятви вірності дамі свого серця. Французька середньовічна мініатюра

роля обурювала атмосфера тотального шляхетського контролю за його діями. Він дратувався розмовами на латині і польській мові, яких він не міг зрозуміти. Не вабила й перспектива одруження на набагато старшій за нього Анні Ягелонці, та, натомість, гнітила розлука з прекрасною своєю паризькою фавориткою Марією де Клев'ю.

Навіть дощова польська весна та розташування на італійській мапер кімнат у королівському палаці викликали у польського короля нудьгу і меланхолію.

Отож у настуни після отримання з Парижу трагічної звістки дні Генрик мав зустріч із членами сенату, звично бавився і жартував зі своїми дворянами. Але, як виявилось згодом, це були лише кроки, що мали приспати пильність королівського оточення. 18 червня король гречно відмовився відвідати свою «елекційну наречену» — Анну Ягелонку, і раніше звичного пішов спати. А щойно ніч впала на Краків, як по 118 днях панування король потай виїхав з Польщі до Парижу, аби зайняти вакантний після смерті брата французький трон.

Спроби поляків наздогнати свого горе-короля успіху не принесли. Варшавський сейм у вересні 1574 року зажадав від Генрика впродовж півроку негайно повернутися до Польщі. Король у листі до шведського монарха свій вчинок пояснив наступним чином: «Ми вчинили, як добрий батько родини, котрий, люблячи однаково двох своїх дітей, біжить до тієї з них, котра найбільше потребує його допомоги».

У Франції Валуа коронувався як новий король Генріх III (правив до 1589), а в Речі Посполитій стало друге безкоролів'я.

До наступних виборів справа дійшла лише в листопаді 1575 року. Цього разу елекційне поле нагадувало поле Марсове — кожен з виборців мав з собою аркебуз, чекан чи кинджал.

На обранні називались імена щонайменше шести, а то й семи поважних кандидатів. І за ними стоя-

▲ Збирання збіжжя та винограду у французькому селі. Французька середньовічна мініатюра

▲ Французький король Генріх II здійснює таїнство зілєння хворих. Французька середньовічна мініатюра

ли, принаймні, вдвічі більше протекторів, готових підтримувати своїх висуванців палкими словами та золотими дукатами. Зокрема озвучувались імена князя Феррари Альфонса II, московського царя Івана Грозного чи його сина Федора, сина австрійського імператора Ернеста Габсбурга, шведського короля Юхансона (Яна) III Вази і його сина Сигізмунда.

Відомий своїми чудернацтвами (нерідко не людські жажливими) Іван Грозний у цей час навіть у звичній для нього фарсовій манері офіційно відмовився від царювання в Росії — «передав» царський трон колишньому касимівському хану, хрещеному Чингізиду Симеону Бекбулатовичу, а сам, начебто, відійшов від управління Московією.

Титул праці «Дипломатичний кодекс Польського королівства і Великого князівства Литовського». Вільно, 1759 р. ▶

Врешті-решт найповажнішими в цьому елекційному змаганні виглядали шанси імператора Максиміліана II Габсбурга, кандидатуру котрого активно підтримували переважно магнати, та — ленника турецького султана, трансільванського князя Іштвана Баторі, прозваного в Польщі Стефаном Баторієм.

На елекційному сеймі примас Речі Посполитої (у часи міжкоролів'я пайвицца посадова особа держави) номінував королем імператора.

Але за декілька днів шляхетський провідник, холмський підкоморій Миколай Сеніцький на протигагу йому проголосив королями Анну Ягелонку і «приданого» їй в чоловіки Стефана Баторія. Останній — у тому числі й завдяки

У середньовічному суспільстві панувала колективна піра у чудотворні властивості королів, отримані ними в результаті таїнства миропомазання, що передувало вступові на престол.

▲ Представлення порядку обрання цісаря Священної Римської імперії німецької нації сімома електорами: трьома арцибіскупами і королями і князями Саксонії, Бранденбургу, Чехії і Палатинату

▲ Король Стефан Баторій та королева Анна Ягелонка

▲ Кафедральний собор на Вавелю. Краків. Фрагмент зовнішнього оздоблення

▲ Королівський палац на Вавелю. Краків

Генріх (Анрі) III Валуа. Повернувшись із Речі Посполитої до Парижу, Валуа 11 лютого 1575 року коронувався в Реймському соборі, а ще через два дні одружився на Луїзі Водемон-Лотаринзькій та розпочав своє чотирнадцятилітнє правління у Франції.

До Франції Генріх повернувся в добу перманентних війн між протестантами та радикально налаштованими католиками. Різанина, вчинена останніми у ніч на святого Варфоломія, лише на деякий час ослабила

▲ Втеча Валуа з Польщі. Художник Артур Гротггер

оперативно проведений в Трансільванії військової мобілізації – й утвердився на троні. Республіка потребувала рішучого і войовничого короля. Адже стан Речі Посполитої на той час був близьким до критичного. Московські війська захопили Інфлянти. Татари розпочали найбільший за всю попередню історію сусідства Речі Посполитої з кочовиками наїзд на землі республіки – 100 тисячна орда під началом хана Девлет Герей безжально пустошила Русь. За таких умов Стефан Баторій – 42-річний загартований в битвах ветеран, котрий мав впливові зв'язки із султанським урядом – на роль короля підходив найліпше.

До Кракова претендент прибув на чолі відбірного гайдуцького війська. 1 травня 1576 року він узяв шлюб з «головною» нареченою Речі Посполитої – Анною Ягелонкою, і цим самим питання королівської елекції було вирішено остаточно.

▲ Луїза Водемон-Лотаринзька. Невідомий художник французької школи. XVI ст.

▲ Королева-вдова Катерина Медичі

табір гугенотів. Не маючи засобів для продовження війни, новий король пішов на поступки опонентам, визнавши за ними право на свободу віросповідання та участь у діяльності місцевих виборних органів. Такі дії короля налаштували проти нього радикально налаштованих католицьких лідерів, і, водночас, не заспокоїли протестантів.

У 1576 році Генріх Наваррський, звільнившись з почесного полону при королівському дворі, найперше, що зробив, так це знову повернувся до кальвінізму. Натомість непримиренні католики організували Католицьку лігу, прихильність до якої демонстрували і Габсбурги, і Ватикан.

У 1585 році Генріх III і все ще всесильна його мати, Катерина Медичі, підписали едикт, яким заборонили сповідання в державі кальвінізму. Наслідком цього стала чергова громадянська війна. Цього разу лінія барикад пролягла вулицями Парижа. Король у такому сум'ятті був навіть змушений тікати зі столиці.

По цьому католицькі радикали на чолі з Анрі де Гізом почали вимагати зречення Генріха III від влади та постригу в ченці. У відповідь королівська партія зробила grosмейстерський хід — нещадно розправилася з лідерами католицької опозиції та пішла на зближення з... гугенотами, погодившись з ідеєю проголошення Генріха Наваррського наступником короля. Підставою для цього кроку була та обставина, що у Генріха III та Луїзи Водемон не було дітей (недоброзичливці з табору опонентів

▲ Маргарита де Валуа з братом Франсуа (праворуч)

пліткували з приводу гомосексуальних уподобань короля, щоправда, «на захист» монарха виступали як довжелезний перелік коханок Валуа, так і букет венеричних захворювань, здобутий ним у молоді роки). У 1584 році несподівано помер молодший брат короля, герцог Анжуйський Франсуа, і виявилось, що найближчим родичем, який може посісти трон, є саме Генріх Наваррський, котрий, до того ж, був одружений на рідній сестрі короля Маргариті (знаменитій королеві Марго з романів Олександра Дюма).

Але така безпринципність французького монарха викликала шквал критики з боку опонентів. Папа Римський відлучив Валуа від Церкви, а домініканський чернець Жак де Клеман 1 серпня 1589 року підступно убив колишнього польського, а наразі французького короля.

Генріх III виявився останнім французьким королем з династії Валуа. Щоправда, перед смертю Генріх III таки встиг підтвердити законність переходу королівської корони Франції до Генріха Наваррського, котрий започаткував нову династію — династію Бурбонів.

▲ Маргарита де Валуа, сестра Генріха III

«Не глиняний і не мальований», а справжній король

Польському королю Стефану Баторію в козацькому середовищі завжди відводилась особлива роль. Адже, за легендою, що міцно укорінилася в козацько-

▲ Стефан Баторій, король польський і великий князь литовський. Войцех Стефановський

му світогляді, саме він щедро наділив запорозьку спільноту «золотими правами і вольностями», непопуришного застереження яких товариство вимагало від усіх наступних польських правителів.

Утім, крім неоціненних заслуг Баторія у справі становлення козацького стану, цей угорець на польському престолі мав і цілий ряд інших здобутків, які й зробили з нього чи не найбільш шанованого в історії Речі Посполитої монарха.

В особі трансільванського князя Річ Посполита отримала вельми рішучого і наполегливого при досягненні поставлених перед собою завдань монарха. Уже на коронаційному сеймі у травні 1576 році Стефан Баторій заявив спантелеченим опонентам, що є «не глиняним і не мальованим», а справжнім королем. Амбіційне реноме «справжнього» короля Баторій переконливо довів і своїм правлінням.

Найперше, чим зарекомендував себе новий монарх, так це реформою судочинства, проведення якої король доручив талановитому адміністратору

Монета з часів Стефана Баторія ▶

▲ Обладунки гусар

Яну Замойському, котрий посів посаду великого коронного канцлера. Реформа була покликана зміцнити шляхетське судочинство та підняти довіру до нього, забезпечивши шляхті безпосередній контроль над законністю прийнятих судових рішень. Заради того, аби в державі запанували злагода і довіра, король продемонстрував готовність поступитися своїми прерогативами в цій сфері. На Варшавському сеймі 1578 року було зорганізовано найвищу касаційну інстанцію на вироки всіх шляхетських судів – Трибунал Коронний. Місцем осідку Трибуналу при розгляді судових тяжб шляхти з Великопольщі і Мазовії був визначений Пьотрков, а для решти коронної шляхти, в тому числі й з руських земель, Люблін. Каденція починалась в Пьотркові у листопаді і тривала до Вербної Неділі, після чого засідання переносились до Любліна.

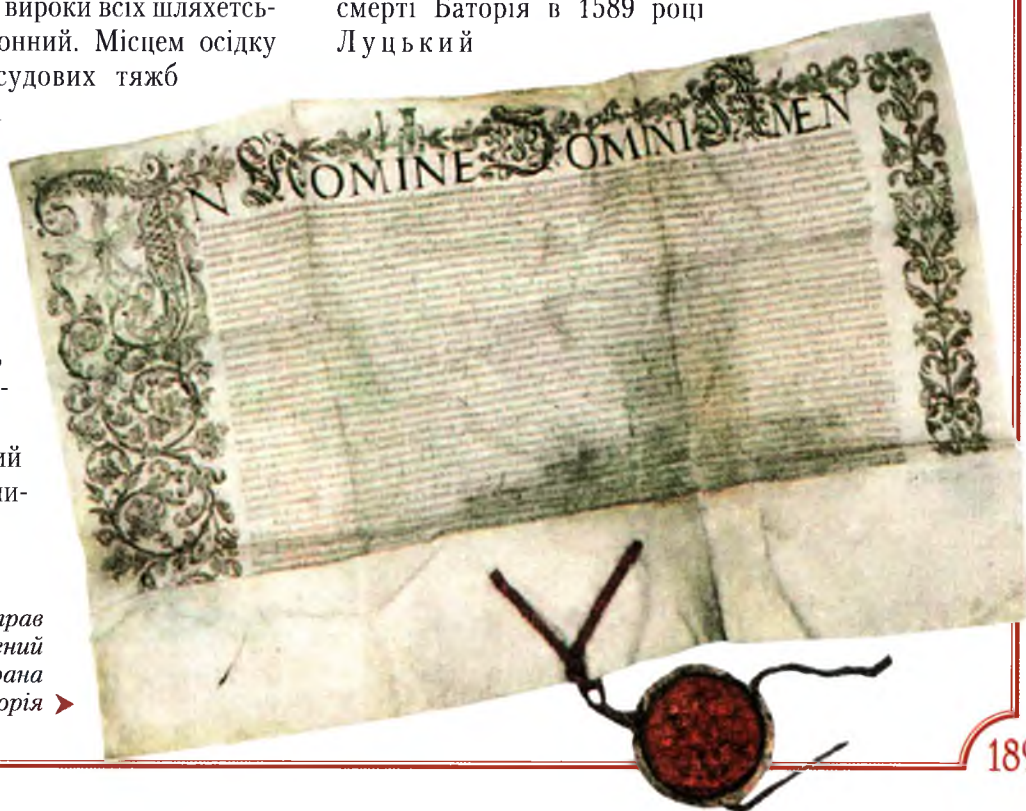
У 1581 році аналогічний орган було створено і для Великого князівства Литовського.

Акт підтвердження прав Речі Посполитої, скріплений присягою короля Стефана Баторія ▶

▲ Фрагмент фасаду Коронного Трибуналу в Любліні

Враховуючи, що на інкорпорованих до складу Корони в 1569 році українських землях існували відмінні від решти коронних земель правові кодекси – Литовський Статут 1529 року та Другий Литовський (або Волинський – як його називали в Короні) Статут 1566 року, для прийняття і розгляду апеляцій від шляхти Волинського, Подільського і Київського воеводств у 1578 році було створено окремий Луцький Трибунал. Щоправда, після смерті Баторія в 1589 році Луцький

▲ Герб «Леліва»

Трибунал було ліквідовано. Відтепер апеляції з приводу присуду українських судів переносились до Любліна, де велись окремі актові книги для Коронного Трибуналу та його спеціальних сесій, присвячених розгляду справ з українських земель.

Запроваджуючи нову апеляційну установу, король позбавлявся можливостей впливати на рішення Трибуналу, оскільки 50 депутатів щорічно обирались на повітових сеймиках.

Загалом же, попри очевидні поступки шляхетському загалу при проведенні реформи судочинства, Стефан Баторій зарекомендував себе приборником міцної королівсь-

кої влади. Потужний езекуційний рух, що досягнув вражаючих успіхів у часи правління попередників Баторія та часи безкоролів'я, угорець зумів значною мірою звести нанівець. Реалізувати свою державну політику намагався опираючись не на загал шляхти, а на магнатські кола. Лідерів же езекуційного руху вдало переманив на свій бік, задовольняючи їх високими державними посадами воєвод і каштелянів. Прикладом ефективності такої політичної лінії короля може слугувати біографія великого коронного канцлера та великого коронного гетьмана Яна Замойського. Здобувши величезну популярність на гребені езекуційного руху, «трибун шляхетського люду» одночасно зі стрімким просуванням по службовій драбині так само стрімко перетворювався на одного з найбільших у Короні магнатів та стовпів королівської влади.

З обранням на королівство Баторія в Речі Посполитій розгорнулася активна підготовка до війни з Московією за Інфлянти, що серед іншого вилася і в реформу збройних сил республіки. Зокрема, сейм

▲ Гусар коронного війська. Невідомий польський художник початку XVII ст.

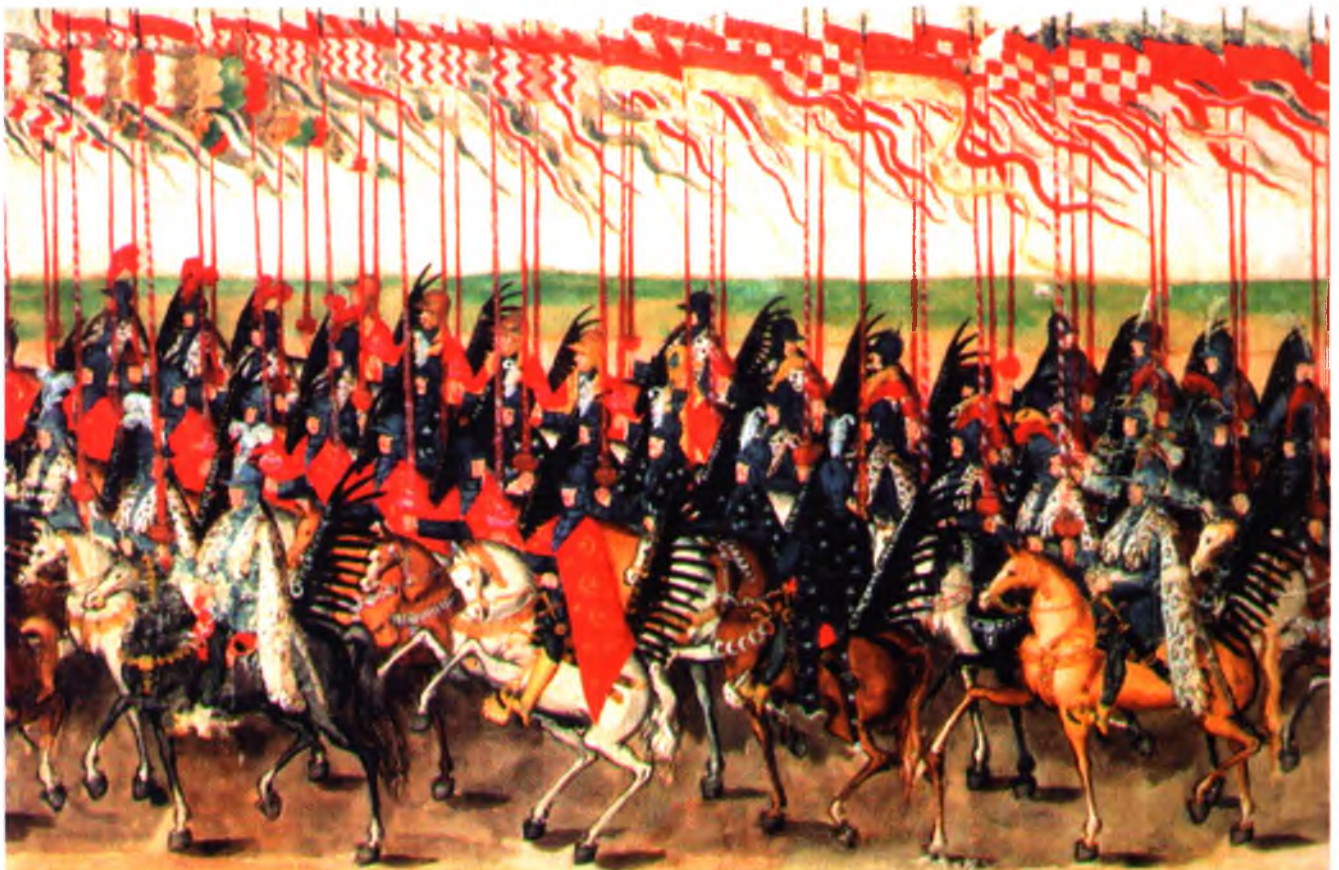
▲ Обладунки гусар

▲ Загальний вид Підгорецького замку, збудованого на замовлення коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, з південного заходу. Архітектор Андреа дель Авква. 1637–1641 рр. Фото С. Клименка

1578 року виразив згоду на реалізацію ініціативи короля щодо утворення *вибранецької* піхоти — війська, рекрутованого з числа чиншових селян, котрі проживали на так званих королівщинах. Один жовнір вибирався з двадцяти селянських господарств, так званих

ланів (звідси й інша назва цієї піхоти — *ланова*), а члени решти дев'ятнадцяти сімей повинні були озброювати й утримувати вояка-піхотинця. Вибранці були звільнені від виконання феодалних повинностей і сплати чиншу, натомість повинні були регулярно

▲ Гусарська хоругва початку XVII ст. супроводжує в'їзд до Варшави дружини короля Зигмунта III, Констанції

▲ Гусари

проходити військові навчання, а в разі потреби — на заклик короля виступати в похід.

Крім створення ланової піхоти, Баторій реорганізував і кавалерію, перетворивши гусарські загони на роти важкоозброєної шляхетської кінноти, а

Зброя та захисні обладунки кавалериста (шишак гусара, закритий шолом кірасира, салада для турнірів на гострих списах, кинджали, парадна алебарда, арбалетні болти, щити, пістолі, аркебузи і нагрудник кіраси). З колекції князів Радзивилів. XVI—XVII ст. ▼

також розширивши кількість легкої, так званої козацької, кінноти. Завдяки проведеним Баторієм реорганізаціям польська гусарія у наступному столітті справедливо вважатиметься найліпшою у Європі.

У наступні десятиліття військові реформи Баторія продовжувались і були завершені вже Владиславом IV. В результаті проведених перетворень кавалерію було поділено на важку, середню і легку. Крім гусарів до важкої кавалерії було зараховано рейтар і аркебузирів. Важка кавалерія була захищена бронєю у вигляді кіраси і шолома. Основною наступальною зброєю для гусарів був спис, а для рейтар й аркебузирів — пістолі чи аркебузи (різновид рушниць з так званим «німецьким» прикладом, яка мала переважно калібр 10 мм). Середня кавалерія (панцирна) мала на озброєнні круглі щити і кольчужні панцири в комплекті з шоломами-місюрками. Їхня наступальна зброя складалася з шаблі і пістолів чи рушниць, подеколи рогатини і лука. Легка кіннота використовувала аналогічне озброєння. Проте не мала у своєму розпорядженні захисних засобів.

Стефан Баторій реорганізував також і піхотні підрозділи. В результаті проведених заходів на озброєнні у піхоти вже не було захисних обладунків і дровкової зброї: драби отримали шаблі, сокири, гнотові рушниці з порохівницями і ладунками (готовими набоями пороху). Їхні командири, десятники, мали на озброєнні шаблі, сокири і короткі списи (дарди).

Козацька реформа Баторія

Козацька легенда, що упродовж усього XVII ст. легітимізувала боротьбу козацтва за свої права і вольності, вперто приписувала войовничому Стефану Баторію і пальму першості в наборі запорожців на королівську службу та даруванню їм на цій підставі прав лицарського люду республіки.

Насправді ж, спроби використати нестримну енергію і хоробрість, щоб не сказати відчайдушність, козаків на користь королівської влади чинилися віддавна. Так, зберігся лист Зигмунта Августа, виданий ще напередодні Люблінського сейму 1569 року, яким мо-

▲ Стефан Баторій, король польський.
Художник Костянтин Александрович

нарх закликав «подданих наших, козаком», котрі «на Низу перемешкивают», поступати за відповідну плату на королівську службу при пограничних замках.

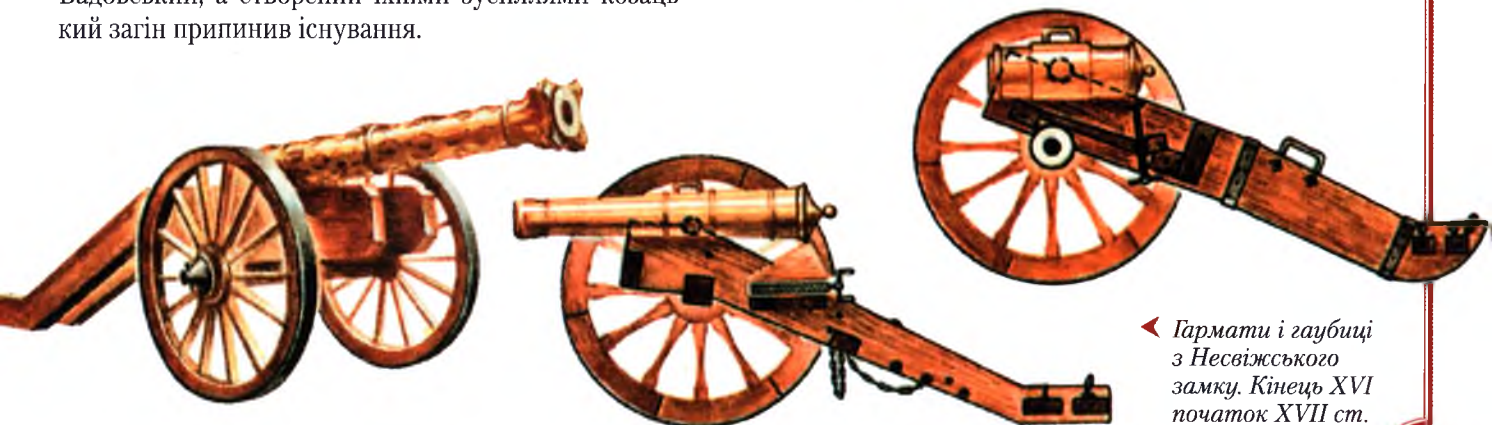
Реалізуючи доручення короля, тогочасний коронний гетьман Єжи Язловецький у 1570 році сформував перший козацький почет із трьохсот осіб, старшим над якими був поставлений барський шляхтич Ян Бадовський. За поданням Язловецького, набрані на службу козаки повністю вилучалися з-під юрисдикції королівської адміністрації на місцях і як окрема військова одиниця підпорядковувалися владі коронного гетьмана. Безпосереднім їхнім урядуванням опікувався призначений гетьманом старший і військовий суддя.

Щоправда, у 1575 році майже одночасно пішли з життя і гетьман Язловецький, і козацький старший Бадовський, а створений їхніми зусиллями козацький загін припинив існування.

▲ Козак коронного війська. Невідомий польський художник початку XVII ст.

У часи Стефана Баторія, у вересні 1578 року королівський уповноважений Янчі Бегер уклав з козацькими представниками у Львові угоду, у відповідності з якою на королівську службу поступало 500 запорожців. Верховне командування загonom передавалось у руки черкаського старости князя Михайла Вишневецького (родича

◀ Гармати і гаубиці з Несвіжського замку. Кінець XVI початок XVII ст.

▲ Козацька порохівниця. XVII ст.

славетного козака-князя Дмитра (Байди) Вишневецького), а безпосереднім начальником номінувався брацлавський шляхтич, що вже здавна козакував на пограниччі Дикого Поля, Ян Оришовський. За Оришовським королівський універсал визнавав титул гетьмана, хоч на практиці в офіційній урядовій термінології частіше все ж вживалося визначення «старший Війська Запорозького».

Не для кого не було таємницею, що найперше Баторій розраховував використати нову військову одиницю у війні з Моско-

вією, що на той час перетворилася на його головну зовнішньополітичну проблему. Причому, нагальність вирішення проблеми зумовлювала і певні відступи при реалізації королівського універсалу 1578 року.

Так, у 1583 році платню за похід на Московію отримали не 500, а 600 козаків. А вже в 1590 році на офіційну службу королю і Речі Посполитій було набрано аж тисячу запорожців.

◀ Золотий дукат Зигмунта Августа 1574 р.

Аванси і сподівання від народження нової Вітчизни

Поганий мир, як відомо, завше кращий за «найкращу» війну. Люблінська ж унія 1569 року була не просто гарним миром, вдалим політичним компромісом, призваним уберегти його учасників від негативних наслідків важкої війни з потужним східним сусідом. Люблінські домовленості були чи не зразковим прикладом того, як можна знаходити обопільно вигідний варіант розв'язання політичного конфлікту з мінімальними збитками і втратами. А до того ж,

унійний акт 1569 року був по-справжньому далекоглядним і перспективним міждержавним договором, який не лише вирішував важливу нагальну проблему, а й містив у собі неабиякий потенціал для розвитку.

Яким чином цього було досягнуто? Насамперед, вочевидь, завдяки уникненню грубого тиску однієї сторони на іншу. Так, польська еліта завдала досить болючого удару по амбіціям литовських партнерів, відірвавши від Великого князівства українські землі.

▲ *Костел святих Петра і Павла в Любліні*

◀ Герб Корони Польської з гравюри А. Хогенберга

Проте зроблено було це доволі елегантно — забезпечивши належне ідеологічне підґрунтя, а що саме головне, продемонструвавши місцевій українській еліті переваги життя в Короні (передовсім соціальної та військово-мобілізаційній сферах).

По-друге, домігшись все таки від литовців створення спільних владних інституцій, зокрема спільного вищого законодавчого органу — сейму, коронні переговарники не стали наполягати на об'єднанні виконавчої влади, створенні єдиного правового чи фінансового поля. Усі це залишалось в недоторканості, а для перехідної доби від Середньовіччя до Нового часу це значило немало.

По-третє, неможливо назвати хоч би якесь нововведення, ініційоване у процесі люблінського діалогу, яке б брутально ламало існуючі порядки — хіба що знову можна пригадати факт передачі українських земель до Корони, але цей крок зачіпав більше гонор литовської еліти, аніж реальні її соціальні права і привілеї, чи хоч би якимось чином негативно впливав на її матеріальні статки.

Проте, як відомо, диявол неперозумінь часто-густо криється в деталях загалом майже бездоганної конструкції. Не стала винятком з цього правила й люблінська історія. Як виявилось уже згодом, чи не найнебезпечніша міна уповільненої дії під будівлю спільної Речі Посполитої закладалась тоді, коли було проігноровано можливість допущення в якості повноправного суб'єкта політич-

Герб Великого князівства Литовського з гербовника «Codex Bergshammars» ▶

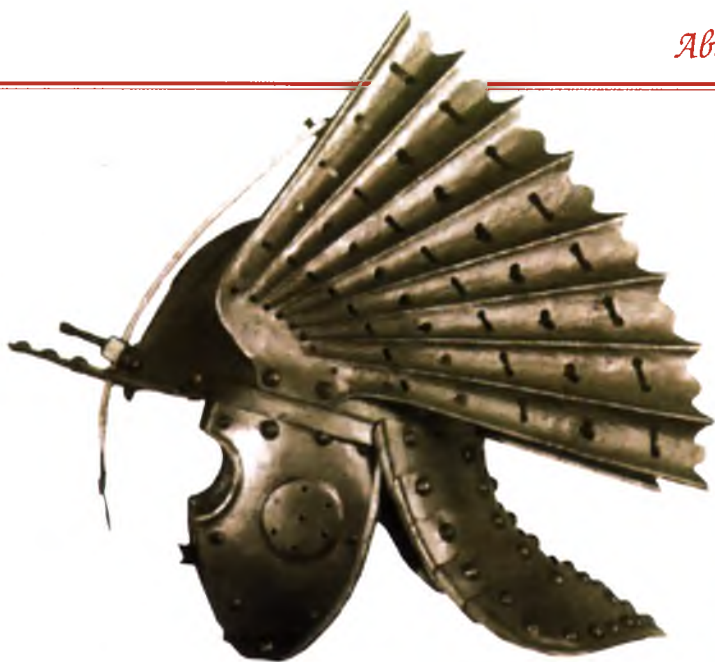

ної взаємодії третього члена — «руську» еліту Волині, Київщини, Поділля, Галичини.

Інший вузол глибоких суперечностей зав'язувався розширенням прав шляхти та, відповідно, відсторонення від корти вибраних «недостойних» претендентів. В число останніх, на біду Речі Посполитої, потрапили не лише «хлопигречкосії», а й чимало по-справжньому лицарських людей — бояр, замкових слуг тощо. Дарма, що вони не мали підтвердження на письмі свого лицарського статусу. На їх захист говорили самі за себе як власні відчайдушні звитяги, так й слава і доблесть їхніх предків. А образа гонору таких сміливців була справою небезпечною. Що й криваво-переконливо довели наступні козацькі війни.

Зображення Любліна початку XVIII ст. на іконі з костелу отців домініканців у Любліні ▶

▲ Гусарський шишак із декоративними крилами.
Перша чверть XVIII ст.

Проте, це тема наступної історії. Тоді ж, влітку 1569 року, по втихомирненню небачених раніше політичних пристрастей, на мапі Центрально-Східної Європи постала величезна і надзвичайно потужна держава, що відразу ж гучно заявила про свої особливі претензії на розподіл місць під Сонцем. І, що було досить важливо, нова держава відразу почала розвиватись як одна з найпередовіших тогочасних європейських держав — за поновладдям свого політичного народу, звільненого від насильств з боку монарха, за продуманістю механізму функціонування законодавчої та виконавчої влади, короля та сейму, загалом влади та підданих. Навіть питання міжконфесійних взаємин, що згодом вбивчо струсоне державу, у люблінські часи було вирішено найтолерантніше в цілій Європі.

Для України Люблінська унія вперше принесла соборність її земель. Переважна їхня більшість, за винятком Буковини і Закарпаття, що на той час входили до складу Молдавського та Трансільванського князівств, а також Чернігово-Сіверщини, що потрапила під владу російських царів, поєднались в одній державі. Причому, об'єд-

▲ Пам'ятний знак на честь Люблінської унії у Любліні

нана потуга Великого князівства та Корони вестимуть боротьбу за прилучення до Речі Посполитої й цієї відірваної решти, й у випадку з Чернігово-Сіверщиною через якихось півстоліття таки досягнуть позитивного результату.

Утім, як виявиться згодом, і такий безумовно позитивний процес як консолідація переважної більшості етнічно українських земель в одній державі матиме і свій зворотній бік. Міграційні процеси з обезземеленого Заходу, з Галичини і Західного Поділля, на Київщину та Брацлавщину породять на Подніпров'ї череду майнових конфліктів, а ті, у свою чергу, стануть ще одним приводом для майбутніх запеклих козацьких війн, які врешті-решт і покладуть початок кінця самої Речі Посполитої.

▲ Герб Подільської землі

Використана література

1. *Ададуров В.* Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). Львів, 2002.
2. *Войтович Я.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996.
3. *Дворниченко А.* Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.): очерки истории общины, сословий, государственности. С.-Петербург, 1993.
4. *Дейвіс Н.* Європа: Історія / Переклав П. Таращук. Київ, 2000.
5. *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Львів, 2002.
6. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002.
7. *Історія українського козацтва.* Нариси у двох томах / Під ред. В. А. Смоля. — Т. 1. Київ, 2006.
8. *Історія української культури.* Т. 2. Київ, 2001.
9. *Капраль М.* Національні громади Львова (соціально-правові взаємини). Львів, 2003.
10. *Козацькі Січі* (Нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / Ред. В. А. Смолій. К Київ; Запоріжжя, 1998.
11. *Крикун М. Г.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: кордони воєводств у світлі джерел. Київ, 1992.
12. *Крикун М. Г.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: кордони воєводств у світлі джерел. Київ, 1992.
13. *Кромм М.* Меж Русью и Литвой: западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой половины XVI века. Москва, 1995.
14. *Лепяко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.
15. *Лепяко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів, 1999.
16. *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). Київ, 1990.
17. *Русина О. В.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998.
18. *Русина О. В.* Україна під татарами та Литвою. Київ, 1999.
19. *Савельєва И. М., Полетаєв А. В.* История и время. В поисках утраченного. Москва, 1997.
20. *Сагановіч Г.* Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасцы до канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001.
21. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998.
22. *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. С.-Петербург, 1887.

23. *Темні віки, XIV – перша половина XV ст.* Київ, 1993.
24. *Україна: хронологія розвитку.* Т. 3. Від Батиєвої навали до Люблінської унії. Київ, 2008.
25. *Україна: хронологія розвитку.* Т. 4. На порозі Нового часу. Від Люблінської унії до кінця XVIII ст. Київ, 2009.
26. *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: Студії з історії XIV ст.* / Ред. Ф. М. Шабульдо. Київ, 2003.
27. *Шабульдо Ф. М.* Землі Юго-Западної Русі в складі Великого князівства Литовського. К., 1984.
28. *Шабульдо Ф. М.* Проблема Синьоводської битви та можливий спосіб її вирішення. Київ, 1998.
29. *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000.
30. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-е, перероблене і розширене. Київ, 2005.
31. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993.
32. *Bardach J., Lesnodorski B., Piętrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego / Wyd. trzecie poprawione. Warszawa, 1996.
33. *Davies N.* Boże igrysko. Historia Polski / Tł. E. Tabakowska. T. 1–2. Kraków, 1989–1991.
34. *Grzybowski S.* Sarmatyzm. Warszawa, 1996.
35. *Kamiński A.-S.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505–1795. Lublin, 2000.
36. *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2002.
37. *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997.
38. *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. Warszawa, 2000.
39. *Płaza S.* Wielkie bezkrólewia. Warszawa, 1993.
40. *Rzeczpospolita szlachecka (1586–1795).* Warszawa–Wrocław, 2003.
41. *Wójcik Z.* Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku. Warszawa, 1966.

Ілюстрації

1. *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Львів, 2002.
2. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002.
3. *Україна: хронологія розвитку.* Т. 3. Від Батисевої навали до Люблінської унії. Київ, 2008.
4. *Україна: хронологія розвитку.* Т. 4. На порозі Нового часу. Від Люблінської унії до кінця XVIII ст. Київ, 2009.
5. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-е, перероблене і розширене. Київ, 2005.
6. *Разин Е. А.* История военного искусства VI–XVI вв. Москва, 1999.
7. *Віхи історії.* Київ, 2003.
8. *Історія Львова.* – Т. 1. Львів, 2006.
9. *Памятники литературы Древней Руси.* XIV – середина XV века. Москва, 1981.
10. *Гошко Т.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні. Львів, 2002.
11. *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України. Київ, 1992.
12. *Герберштейн С.* Записки о Московии. Москва, 1988.
13. *Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У.* Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII. Київ, 2004.
14. *Торгівля на Україні.* XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина. Київ, 1990.
15. *Привілеї міста Львова (XIV–XVIII).* Львів, 1998.
16. *Історія Львова.* Т. 1. Львів, 2006.
17. *Київська старовина.* 2001. № 2.
18. *Україна – козацька держава.* – К., 2001
19. *Війни і мир,* або "Українці-поляки: брати/вороги, сусіди...". Київ, 2004.
20. *Сокирко О.* Лицарі другого сорту... Київ, 2007
21. *Слава українського козацтва.* Мельбурн–Київ, 1999
22. *Album Costumes Turcs.* Warszawa, 2006
23. *Diariusz Sejmu 1669 roku.* Krakow, 2004.
24. *Islamic Treasures of Istanbul.* Istanbul, 2001.
25. *Grzybowski S.* Sarmatyzm. Warszawa, 1996.
26. *Klejnot Lublina: Kaplica Trojcy Swietej* (буклет).
27. *Rzeczpospolita szlachecka (1586–1795).* Warszawa–Wrocław, 2003.
28. *Płaza S.* Wielkie bezkrólewia. Warszawa, 1993.
29. *Wielka historia Polski.* t. 3. Baczkowski K. Dzieje Polski poznosredniowiecznej (1370–1506). Krakow, 1999.
30. www.infanata.org/society/history/1146096373-strana-belarus-illjirovannaja.html

31. <http://de.wikipedia.org>
32. <http://polska.pl/spec/wystawa2004/galeria>
33. <http://pl.wikipedia.org>
34. <http://www.bank.gov.ua>
35. <http://www.en.wikipedia.org>
36. <http://www.polska.pl/spec/wystawa2004/galleria>
37. <http://www.vostlit.info>
38. <http://www.pinakoteka.zascianek.pl>
39. <http://www.vokrugsveta.com>
40. <http://klymenko.data-tec.net>

Зміст

Часи великих перемін	3
Глава 1. Різні пагони одного давньоруського стовбура	7
Україна-Русь Галицька і Подільська	7
Україна-Русь Закарпатська	15
Україна-Русь Буковинська	17
Україна-Русь «Литовська»	19
Україна-Русь «Московська»	22
Південна і Степова Україна	25
Глава 2. Народження Речі Посполитої та входження до неї українських земель	29
Екзекуційний рух та становлення шляхетської демократії	29
Батько шляхетського «золотого віку»	35
Земські реформи у Великому князівстві Литовсько-Руському 1560-х років	40
Московське «збирання земель» та Лівонська війна	43
Бурхливі пристрасті сеймових баталій у Любліні	46
«Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимось...»	55
Глава 3. Нова держава, нові порядки, нові символи	63
Територія і владні символи нової держави	63
«Король Речі Посполитої то король королів...»	67
Виконавча влада	70
Вища законодавча влада Речі Посполитої	71
Місцеве шляхетське самоврядування	74
«Шляхтич без уряду — як пес без хвоста»	78
Судочинство Речі Посполитої — на папері та в житті	81
Метрика Руська	85
Збройні сили держави	86
Глава 4. Нове панство нової держави	95
Магнати, шляхта, бояри	95
Фільварки, магнатські ключі й ординації	100
Шляхетські герби	106
Сарматська ідеологія шляхти	108
Український варіант сарматизму	111

Глава 5. Початки козацької ери в українській та європейській історії	115
Спільноти, породжені війною	116
Предтечі козацтва	117
Перші згадки про козаків-мусульман та козаків-християн	120
Внутрішнє переродження козацтва у XVI ст.	121
Сусід і головний опонент козацтва – Кримський ханат	127
«Нехай отець і матуся мою пригоду козацьку знають, статки-маєтки збувають...»	130
Османська Порта	134
«Січ – мати, Великий Луг – батько, отам треба й умирати»	138
Глава 6. Князі Острозькі – некороновані королі України	147
Перші відомі князі Острозькі	147
Великий гетьман Костянтин Іванович Острозький	150
Некоронований король Русі князь Костянтин Василь	157
Острозький духовний та культурно-освітній центр	165
Острозька Біблія	170
«Чорна княгиня» з роду Острозьких	173
Глава 7. Зміцнення шляхетської демократії у роки Великого безкоролів'я	177
Українські землі під владою короля-француза	177
Генрикові артикули та <i>pacta conventa</i>	182
Друге безкоролів'я Речі Посполитої	183
«Не глиняний і не мальований», а справжній король	188
Козацька реформа Баторія	192
Аванси і сподівання від народження нової вітчизни	195
Використана література	198
Ілюстрації	199

Науково - популярне видання

Горобець Віктор Миколайович

УКРАЇНА: ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ ТА НАРОДЖЕННЯ НОВОЇ ВІТЧИЗНИ

Директор ТОВ «КВІЦ» *В. В. Воробей*
Відповідальний за випуск *Є. В. Письмак*
Комп'ютерна верстка *Я. П. Максимчук*
Дизайн обкладинки *Є. М. Фортуненко*

Відповідальний редактор *О. О. Григор'єва*
Науковий редактор *Л. Ю. Нескромлюк*
Відповідальний кур'єр *О. А. Похилевич*

Формат 60×84/8. Ум.-друк. арк. 23,72. Тираж 1250 пр. Зам. № 828.

Видавництво ТОВ «Кріон»
04210, м. Київ, пр-т Героїв Сталінграду, 6, тел.: 581-04-68 (69)
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3324 від 27.11.2008.
E-mail: krion.kiev@mail.ru
www.history-ua.org

ТОВ «Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр» (КВІЦ)
04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 19-21, тел.: 417-21-72, 417-53-70
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 461 від 23.05.2001.